

63.3(44чр)62

А88

МАХНОВСЬКА ВЕРЕМІЯ

Дмитро Архірейський

Художник Тарас Штик

**ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ
АРМІЇ УКРАЇНИ
(МАХНОВЦІВ)**

1918—1921 рр.

Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ

МАХНОВСЬКА ВЕРЕМІЯ

**ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
УКРАЇНИ
(махновців)
1918–1921 рр.**

Художник Тарас ШТИК

УДК 94(477)«19»
ББК 63.3(4УКР)6 1
А 87

Автор висловлює щирю подяку Юлії Олійник і Тарасу Штику, а також співробітникам Запорізького обласного та Нікопольського державного краєзнавчих музеїв за надану допомогу у підготовці цієї книжки.

Художні реконструкції:	<i>Тарас Штик</i>
Редакція:	<i>Вікторія Олексієнко</i>
Дизайн, верстка:	<i>Марія Шмуратко</i>

Архірейський Д. В.

А 87 **Махновська веремія.** Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.: науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2015. — 296 с.: іл.

ISBN 978-617-569-226-4

Книжка присвячена військовим аспектам махновщини — яскравого різновиду селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Висвітлюються причини селянського опору різноманітним політичним режимам, подається біографія Н. Махна. У контексті основних подій революції розглянуто бойові шляхи Революційної повстанської армії України (махновців), способи її кадрової комплектації та матеріально-технічного забезпечення, з'ясовуються причини остаточної поразки РПАУ(м). Описано деякі важливі битви й бої махновських формувань. Для небайдужих до історії України.

УДК 94(477)«19»
ББК 63.3(4УКР)6

ISBN 978-617-569-226-4

© Темпора, 2015

ЗМІСТ

Передмова	7
Причини селянського повстанського руху під час Української революції 1917–1922 рр.	10
Дореволюційна біографія Н. Махна	14

Основні етапи махновщини

1. Початки (літо 1917 р. — весна 1918 р.)	18
2. Від партизанщини до регулярного війська (липень 1918 р. — січень 1919 р.)	31
3. У складі Червоної армії (перша половина 1919 р.)	50
4. Проти всіх: Революційна повстанська армія України (махновців), (друга половина 1919 р.)	78
5. По червоних тилах (січень — вересень 1920 р.)	118
6. З червоними проти Врангеля (вересень — листопад 1920 р.)	142
7. Останні походи махновської армії (листопад 1920 р. — серпень 1921 р.)	171

Найважливіші бойові операції махновського війська

1. «Катеринославська експедиція» 27 грудня 1918 р. — 1 січня 1919 р.	227
2. Перегонівський прорив 23–27 вересня 1919 р.	237
3. Олександрівська операція 7–9 листопада 1919 р.	248
4. Катеринославська операція 10–11 листопада 1919 р.	255

5. Великомихайлівські бої 13–15 червня 1920 р.	258
6. Кураховсько-Гришинська операція 13–15 липня 1920 р.	264
7. Оборона Зінькова 9–15 серпня 1920 р.	269
8. Комарський бій 3 грудня 1920 р.	272
9. «Іду на ви». Бердянська операція 11–12 грудня 1920 р.	277
10. «Андріївська історія» 14–15 грудня 1920 р.	279
11. Федірівський бій 15–16 грудня 1920 р.	283

Використані джерела та література

Опубліковані	292
Архівні фонди	295

ПЕРЕДМОВА

Поняття «махновщина» з'явилося безпосередньо в період зародження та існування військово-політичного руху, який отримав назву на честь свого лідера, і спочатку мало переважно політичний зміст. Його автором навряд чи можна назвати одну конкретну особу, хоча, безперечно, чиїсь вуста і вимовили вперше — «махновщина». Назва одразу прижилась і швидко поширилася серед тодішнього люду: учасники руху, махновці, напевно вимовляли це слово з гордістю і викликом; вороги і опоненти — з ненавистю або презирством, намагаючись зневажити його кримінальним значенням; для населення України, особливо її південно-східних територій, це слово стало перепусткою в легенду.

Від початку науково-історичного дослідження махновщини, або ж махновського руху, термін повільно, але невпинно набував свого історичного значення, яке тривалий час не могло позбутися політичної складової. Тракткування прямо залежало від того, який напрямок історіографії репрезентував той чи інший дослідник. Скажімо, радянські історики трактували махновщину як бандитизм, соціальною силою якого були куркульські верстви українського села. Але, на відміну від апологетів білогвардійщини, комуністичні історіографи принаймні визнавали за махновцями деяку ідеологію. Історики, які представляли російський націонал-патріотичний напрямок, визначали рух як кримінальне явище, бандитизм тощо. Характеристика махновщини, що давалась українською діаспорною історіографією, не набагато відрізнялася від оцінок епігонів білого руху. Щоправда, українські дослідники визнавали повстанську

природу махновського руху, хоча й не вважали махновців, ясна річ, національно свідомими патріотами.

Виник також історіографічний напрямок, який взявся захищати махновщину. Він не був представлений професійними істориками і також був політично ангажованим, адже мав коріння в анархістському середовищі емігрантів з України і Росії. До речі, приклав руку до цього й сам Н. Махно, випустивши у Парижі декілька книг своїх спогадів. Апологети махновщини трактували цей рух винятково як збройний повстанський селянський рух України з ідеологічними засадами анархізму.

Сучасна історіографія в цілому намагається уникати політичної ангажованості, визначаючи махновщину як справді селянський повстанський збройний рух, основною зоною дії якого була Південно-Східна Україна. Ідеологія руху базувалася на синтезі селянської суспільної свідомості і анархо-комуністичних теорій у власній інтерпретації безпосередніх керівників махновщини.

Махновщину як явище не можна досліджувати, вихопивши з контексту Першої світової війни і революції на теренах Російської імперії. Лише два види війни — громадянська і національно-визвольна — характеризуються широкою участю у них цивільного населення. Українська революція 1917–1921 рр. має елементи і громадянської, і національно-визвольної. Махновський рух, який дуже активно проявив себе у революції, вочевидь, має найбільше право називатися народним. Жодна з інших політично-військових сил не спиралася на таку серйозну народну ініціативу, хоча, звичайно, слід враховувати, аграрний характер країни, в якій селянство було більшістю населення. Більшовицькі армії, скажімо, досягли значної чисельної переваги над своїми ворогами не в останню чергу за рахунок жорсткого примусу і масового терору проти широких верств населення.

Сучасна відповідна історіографія фактично має тільки одну серйозну проблему — визначення національної належності такого політичного явища, як махновщина. Учасниками якої революції вважали себе Махно і махновці — російської чи української? Махно марив світовою революцією і оперував інтернаціональними категоріями. Свою армію він свято вважав рушійною силою цієї — так званої

третьої — революції, тому, думається, російський і український контексти для нього теоретично урівнювалися. Будучи ідейним антидержавником, він свідомо ігнорував такі поняття, як українська чи російська держава, державний кордон тощо. Вважаючи себе професійним революціонером, він визнавав тільки абстрактні закони революції і свідомо ігнорував будь-яке право, зокрема міжнародне. Він був готовий ігнорувати румунські, польські, турецькі та інші кордони, розраховуючи виключно на так звану солідарність трудящих, якби ці кордони не охоронялися численними і добре озброєними реалістами-державниками. Але повним утопістом Махно все ж таки не був, тому сучасні йому реалії був змушений враховувати.

Махновщина є тим історичним явищем, яке природно поєднувало українську і російську революції. Ідеологією, кадрами, логікою і ходом багатьох важливих подій махновський рух був нерозривно пов'язаний з російською революцією, але, по суті, був українським явищем. І справа тут не тільки в географічно-територіальних ознаках. Махновщина була українським явищем за соціальними і культурно-традиціоналістськими характеристиками. Коротко кажучи, таке явище, як махновський рух, могло зародитися тільки в Україні. Так, поза межами України синхронно розвивалися процеси, багато в чому подібні до махновщини. Але бути схожим не означає бути тим самим. Отже, Махно такий же повноцінний персонаж української революції, як М. Грушевський і П. Скоропадський, В. Винниченко і Є. Петрушевич, С. Петлюра і Н. Григор'єв. Він не був українським державником і національно свідомим патріотом, але був абсолютною даністю свого часу, що цілком і повністю пояснюється тодішнім історичним контекстом.

Бюст Махна.

*Запорізький обласний
краєзнавчий музей*

ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1922 рр.

Неспроможність царського режиму вирішити аграрну проблему стала однією з важливих причин революції 1917 р. у Російській імперії. Суть цієї проблеми полягала в тому, що в аграрній країні значна кількість селян, які становили більшість населення, вважалися малоземельними або взагалі безземельними. Органи влади, створені в ході революції (Тимчасовий уряд в Росії, Центральна Рада в Україні), в цілому розуміючи важливість цієї проблеми, декларували наміри розв'язати її тільки після закінчення світової війни, що тривала з 1914 р.

Як відомо, найбільш радикальні політичні партії, передовсім більшовики, максимально скористалися фактом невідповідності, по суті, бездіяльної аграрної політики властей бажанням селянства, всіляко підбурюючи на непослух солдатську масу, лівову частку якої становили ті ж селяни. Це призводило до поступової дестабілізації на фронті. Посилилося дезертирство, причому дезертирували переважно солдати-селяни, які, часто-густо зі зброєю в руках, поспішали додому, аби без них не відбувся «справедливий» поділ земельного фонду.

Меншою мірою дезертирські настрої були притаманні солдатам-українцям, адже, по-перше, дестабілізація фронту, який і так проходив територією Західної України, загрожувала проривом німців та

австрійців у центральні райони країни, небезпечним для рідних сіл вояків-українців. По-друге, рівень довіри українських селян і солдатів до Центральної Ради, значну частину якої становили депутати селянського походження (тільки Всеукраїнська Рада селянських депутатів дала Центральній Раді 212 своїх представників, а ще 158 — Всеукраїнська Рада військових депутатів), був на порядок вищий, ніж російських вояків до Тимчасового уряду, який радше був самооголошеною, а не виборною інституцією. І все ж, земельний ажіотаж, ідея «справедливого» переділу землі поступово охоплювали й українське село.

Здійснивши у жовтні 1917 р. державний переворот, більшовики, звичайно, розраховували на певну підтримку селянства, недарма ж серед перших прийнятих ними законів був «Декрет про землю», яким селян наділяли омріяною землею. Втім ідею цього декрету більшовики, м'яко кажучи, запозичили в іншій політичній силі — соціал-революціонерів (есерів), які програмно бралися захищати саме інтереси селянства, тоді як соціал-демократи, до яких належали і більшовики-ленінці (інакше комуністи), політично підтримували пролетаріат. Власна ж політична програма більшовиків розв'язання аграрної проблеми бачила у націоналізації (тобто одержавленні) землі, а не передачі її селянам. Однак у жовтні 1917 р. з політичною метою вони, по суті, приховали свої погляди з цього приводу, офіційно декларуючи есерівські гасла.

Отже, більшовицький уряд В. Леніна фактично був першим, хто від імені вищої влади проголосив перерозподіл сільськогосподарських угідь. Саме тому в селянській свідомості більшовики деякий час уявлялися найсправедливішою політичною силою. Такий їхній ореол, слід визнати, значною мірою зашкодив Центральній Раді та Українській Народній Республіці в цілому, коли наприкінці 1917 р. розпочалася війна з більшовицькою Росією: українські селяни щонайменше дистанціювалися від власної влади. Більш того, «Декрет про землю» був сприйнятий селянами як прямий сигнал до переділу землі, який до того штучно гальмували і українські політики, і Тимчасовий уряд. Таким чином, зима 1917–1918 рр. увійшла в історію як час «чорного переділу» — масштабного процесу розподілу земельної власності

поміщиків і заможних селян, організованого селянськими громадами. Оскільки ні органи УНР, ні більшовики фактично не контролювали тоді сільські райони, «чорний переділ» не завжди мав організований характер: подекуди він супроводжувався кривавими ексцесами, грабунками тощо. Однак показувати його як суцільний хаос підстав також немає. У багатьох районах існували авторитетні селянські органи самоврядування, які конфіскували у поміщиків землю та реманент, не допускаючи кривавої вакханалії.

Посівна робота навесні 1918 р. в Україні починалася абсолютно в іншій ситуації. Переважна більшість селян отримали доступ до землі, тож мали великі сподівання щодо подальших перспектив. Ворогуючі між собою режими на той час не мали можливості впритул зайнятися селом, тому селянство поступово звикало до нової ситуації. Втім ситуація знову радикально змінилася наприкінці квітня 1918 р., коли в Україні до влади прийшов генерал П. Скоропадський, цілковито підтриманий вже присутнім у країні німецько-австрійським військовим контингентом. Консервативний гетьман та його оточення фактично не визнавали ані соціально-економічних новацій Центральної Ради, ані «чорного переділу» землі, який, на їхню думку, відбувся у незаконний, неправовий спосіб. Намагаючись стабілізувати правове поле шляхом повернення багатьох дореволюційних законів і традицій, гетьманський уряд організував зворотній переділ земельної власності: землю повертали попереднім власникам. Цей контрперерозподіл також супроводжувався кривавими зіткненнями — «жертви» попереднього розподілу мстилися «кривдникам».

Репресовані селяни, чиї ілюзії розвіялися так само швидко, як ранковий туман під променями сонця, вельми негативно сприйняли такі аграрні «реформи» Скоропадського. Враховуючи, що значна кількість селян-чоловіків були вчорашніми фронтовиками, зокрема в унтер-офіцерських та офіцерських чинах, а в селах було повно зброї, принесеної дезертирами і демобілізованими фронтовиками, не дивно, що дуже скоро влада зіткнулася з організованим збройним спротивом. Селянський повстанський рух в Україні розпочався з літа 1918 р., охопивши майже всі регіони країни. Політичні супротивники гетьмана прагнули

максимально скористатися ситуацією, намагаючись поставити цей рух під власний контроль. Подекуди їм це вдавалося, інколи — ні, але в цілому селянські повстанці краще сприймали ідеї українських есерів та анархістів, які багато в чому збігалися з поглядами самого селянства. Найбільш серйозні повстанські отамани (Д. Терпило (Зелений), Н. Григор'єв, Н. Махно) обов'язково зважали на життєві інтереси селян, їхню реакцію на політичні події.

У подальшому учасники українського повстанського руху чинили опір переважно тим режимам, які будували свою аграрну політику на економічному, соціальному, політичному та національному обмеженні селян України. Цей рух був приречений тривати доти, доки селянські інтереси і потреби, насамперед земельні, не були б забезпечені або ж якась політична сила не перемогла б повстанців силою. Більшовикам зрештою вдалося застосувати обидва ці методи.

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА БІОГРАФІЯ Н. МАХНА

Пам'ятник Н. Махну
на подвір'ї його родичів-
гуляйпільців

Двадцять сьомого жовтня 1888 р. у родині селян Міхненків, Івана Родіоновича та Євдокії Матвіївни, що мешкали в Гуляйполі Катеринославської губернії, народився п'ятий, останній син Нестор. Коли йому виповнилося 11 місяців, помер батько,

і мати одна у великих злиднях мусила виховувати маля і його старших братів — Омеляна, Карпа, Саву та Григорія. По-вуличному Івана Родіоновича звали Махном, і це прізвище стало прізвищем його синів.

Дитинство Нестора було справді злиденним, хоча завдяки наполегливості матері йому вдалося закінчити гуляйпільську початкову школу. Коштів продовжити навчання не було, тому далі хлопець змушений був заробляти на життя важкою поденною працею, наймаючись на чорну роботу до місцевих багатіїв. Таке життя, звичайно, мало видаватися Нестору безперспективним.

Революційні події 1905 р. 17-річний юнак зустрів, очевидно, як реальний шанс для змін на краще. Більше того, він вирішив і сам взяти участь у «революції», приєднавшись у 1906 р. до місцевої організації анархістів, члени якої займалися переважно експропріацією коштів у місцевих «експлуататорів».

Фотоархів
Махновського роду.
Родинне зібрання

Карпо Махно

допомогли йому викристалізувати власні політичні погляди, збагатили ідеями. Революція 1917 р., яка відкрила двері всіх в'язниць імперії, дала Махну шанс реалізувати ці ідеї на практиці.

**Бутирська в'язниця,
місцеперебування Нестора
Махна в 1911–1917 рр.**

Петро Аршинов

ОСНОВНІ ЕТАПИ МАХНОВЩИНИ

1. Початки

(літо 1917 р. — весна 1918 р.)

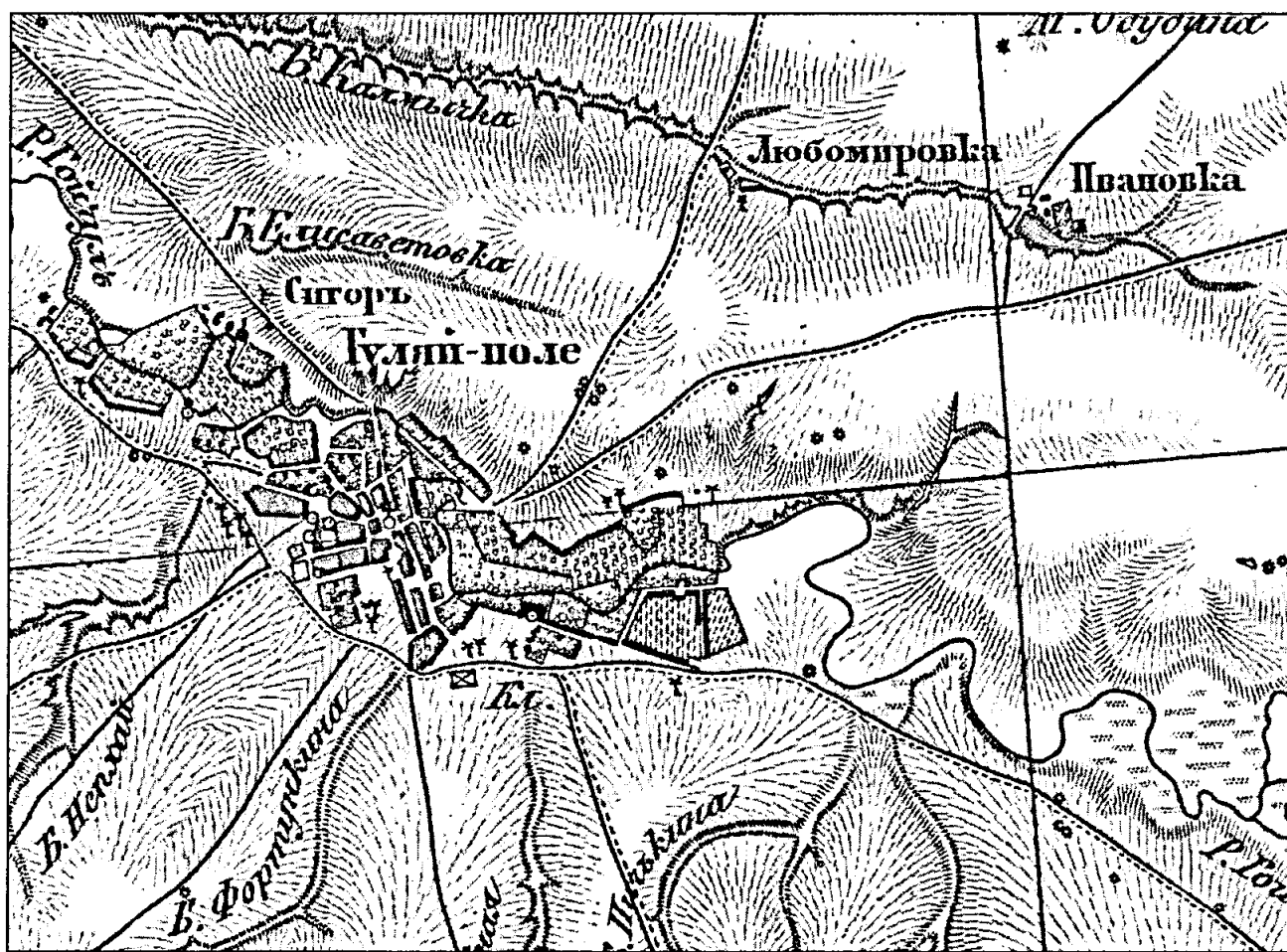
Звільнений Лютневою революцією Махно повернувся в рідне Гуляйполе, де міг спробувати втілити «бутирсько-революційну теорію» в життя.

Перші кроки вчорашнього в'язня були хоча й революційними, але доволі мирними. Він очолив гуляйпільську селянську спілку, а в серпні 1917 р. — місцеву Раду селянських депутатів. Це був час, коли українське село вже втратило надію дочекатися як від російського Тимчасового уряду¹, так і від Центральної Ради України² суттєвих перетворень в аграрній сфері. Після липневого виступу більшовиків і заклоту Корнілова³ в серпні чинна адміністративно-ви-

¹ Центральний орган державної влади Росії, сформований після Лютневої революції 1917 р. Його визнавали США, Великобританія, Франція. Стояв на ліберальних позиціях. Проіснував до більшовицького державного перевороту в жовтні 1917 р.

² Представницький орган державної влади в Україні, створений за ініціативою українських соціалістичних і демократичних партій. Діяв з березня 1917 р. до квітня 1918 р. Оголосив Україну незалежною Українською Народною Республікою.

³ Корнілов А. Г. (1870–1918) — один з найбільш авторитетних генералів царської армії. Підтримав Тимчасовий уряд, у липні-серпні 1917 р. був верховним головнокомандуючим збройними силами Росії. Наприкінці серпня здійснив невдалу спробу державного перевороту. Втік на Дон, де став одним з ініціаторів створення Добровольчої армії — основи білого руху на півдні Росії. Загинув.

конавча система почала давати збої, що особливо відчувалось у глибинці. Фактично з осені 1917 р. Махно, будучи головою місцевою ради, став керівником цілої округи. До двох його посад додалося ще кілька: голова профспілки робітників-металістів і деревообробників, голова районного земельного комітету, районний комісар міліції.

Отже, основну лінію поведінки Махна восени 1917 р. визначали два фактори, пов'язані із загальною ситуацією у країні: 1) очевидна корозія дотеперішньої владної системи, що дозволило Н. І. змістити центр влади в окремо взятій волості у бік виборних органів місцевого самоврядування (ради, профспілки тощо), і 2) необхідність вирішення того питання, традиційне невирішення якого «зверху» постійно тримало Російську імперію в передреволюційному напруженні, — справедливий, за селянськими мірками, переділ землі. Для аграрної волості ці питання були дуже актуальними, а озброєний анархо-комуністичною ідеологією Махно вважав, що знає, як це зробити. Дуже імовірно, що Н. І. очолив місцевий земельний комітет, саме щоб здійснити перерозподіл землі організовано

Дореволюційна карта
Гуляйполя

Посвідчення Н. Махна
як члена профспілки.
Гуляйполе, 1917.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Професіональний Союз металістів, деревообробників и друг. професій
села Гуляйполя и его окрестностей.

Вступил в число членов *11 септ* 3 дня 1917 г. № *380*

Фамилия *Махно*
Имя *Николай*
Отчество *Иванович*
Возраст *27 лет*
Службные специальности *металл; дерево*
Профессия _____
Предприятие _____

1917 Вступительный взнос *5 руб.*

Посвідчення Н. Махна, як члена профспілки. Гуляйполе, 1917 р.

і «по справедливості». Посада комісара міліції давала йому легітимне право спиратися на озброєні міліцейські загони в разі можливих провокацій, непокори, саботажу. Причому треба враховувати, що в ті часи такі революціонери, як Махно, поняття «міліція» трактували буквально як «озброєний народ», тобто добровольчі озброєні дружини, які створювалися для підтримки ладу і революційного порядку. В умовах наростаючого хаосу такі заходи видавалися цілком логічними і доцільними.

Маючи достатньо добровольців, Н. І. не мав чим їх озброїти. Ще від часу корніловського заколоту він організував місцевий комітет порятунку революції, цілком легітимну структуру з огляду на те, що сам прем'єр Керенський¹ офіційно санкціонував боротьбу із заколотниками. Гуляйпільський комітет справлявся на підтримку бойової анархістської дружини у складі близько 60 чоловік. Бойовики були озброєні тільки тією зброєю, яку вдалося конфіскувати у поміщиків, німецьких колоністів², представників місцевої буржуазії. Це був перший загін Чорної гвардії³ у Гуляй-

¹ Керенський О. Ф. (1881–1970) — член і голова (липень–жовтень 1917 р.) Тимчасового уряду Росії, есер. Критично ставився до Центральної Ради України. Після повалення уряду емігрував.

² Нашадки переселенців-селян з Німеччини часів російської імператриці Катерини II. До 1920 років утворювали стійкі спільноти, об'єднані вірою, мовою, національними традиціями.

³ Збройні формування анархістів, які створювалися для захисту революції під час заколоту Корнілова. До 1918 р.

полі, який виконував переважно охоронно-міліцейські функції, не претендуючи на статус військового підрозділу. Таким чином, формування анархістських загонів Чорної гвардії на Півдні України фактично нічим не відрізнялося від створення більшовицьких загонів Червоної гвардії¹. Сам же Махно під тиском подій поступово перетворювався з легітимного волосного керівника на місцевого командира Чорної гвардії.

Як відомо, в ультиматумі Леніна² керівництву Центральної Ради від 4 грудня 1917 р. однією з вимог була така: не пропускати з фронту територією України на Дон, де з листопада розпочалось антибільшовицьке повстання отамана Каледіна³, ешелони з донськими й кубанськими козаками та офіцерами. Логіка розгортання подій змусила Махна займатися цими ешелонами раніше і без підказки Леніна: Чорна гвардія зупиняла їх, аби роззброїти і конфіскувати зброю. Дані свідчать, що гуляйпільські бойовики-анархісти почали це робити принаймні з серпня 1917 р., консолідуючи свої зусилля з іншими такими ж формуваннями, насамперед із загonom дуже відомої в ті часи на Півдні України Марії Никифорової⁴. Роззброєння

чорногвардійці були союзниками більшовицької Червоної гвардії, але в подальшому комуністи взяли курс на ліквідацію будь-яких анархістських організацій, зокрема і збройних.

¹ Збройні формування більшовиків, які створювалися з березня 1917 р. у пролетарських центрах з метою протистояння силам контрреволюції, після жовтневого перевороту стали основою формування Робітничо-селянської червоної армії.

² Ленін (Ульянов) В. І. (1870–1924) — творець і керівник Російської комуністичної партії. Організатор жовтневого державного перевороту 1917 р. Перший голова уряду Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.

³ Каледін О. М. (1861–1918) — генерал царської армії. У червні 1917 р. обраний верховним отаманом Війська Донського. У грудні 1917 р. відкрито виступив проти більшовицького уряду Леніна. Один з ініціаторів створення російського білого руху. Застрелився.

⁴ Никифорова М. Г. (1883–1919) — учасниця анархо-есерівського терору 1904–1905 рр. У 1908 р. засуджена до каторги, втекла із заслання. В еміграції до 1917 р. З кінця 1917 р. організатор і керівник загонів Чорної гвардії на Півдні України. Соратниця Н. Махна. Страчена білогвардійцями.

Марія Никифорова

фронтовиків від початку не планувалось як кривава розправа, і беззбройні козаки, як правило, мали можливість продовжити рух додому. Але тих, хто чинив опір, чекала смертна кара. З часу корніловського заколоту також не було милості до офіцерів: їх часто топили у Дніпрі, навіть якщо вони і не чинили ніякого опору.

Більшовицький жовтневий переворот у Петрограді Махно і його найближче оточення сприйняли в цілому схвально. Більшовики тоді мали вигляд найпошлюбніших революціонерів, принципів ворогів старого царсько-поміщицького ладу. У цьому переконували і перші більшовицькі декрети, особливо декрет про землю. Таким чином, уряд Леніна став першим, хто «зверху» дозволив селянам здійснювати «справедливий» переділ землі. Тому, коли у грудні 1917 р. розпочалася війна між більшовиками і Центральною Радою, Чорна гвардія України однозначно підтримала перших. Українську раду анархісти сприймали як занадто буржуазну, бюрократичну і націоналістичну, тому Махно та інші анархісти вважали київську Раду політичним ворогом, а більшовицьку Москву — союзником.

Таким чином, у грудні 1917 р., коли більшовики вторгненням на територію українських губерній розпочали війну з Центральною Радою, загони Чорної гвардії збройно підтримали червоногвардійців. Формально загони Махна і Никифорової визнали владу командуючого збройними формуваннями більшовиків на Півдні України В. Антонова-Овсієнка¹. Бойовики-анархісти допомагали більшовикам утвердитися в Олександрівську, продовжували, але вже більш радикальними методами, роззброювати ешелони донських козаків на Дніпрі в районі Кічкасу². Це дозволило Махну значно збільшити свої власні військові

¹ Антонов-Овсієнко В. О. (1883–1939) — член комуністичної партії, один з керівників державного перевороту в жовтні 1917 р. у Петрограді. Навесні 1918 р. командуючий більшовицькими військами на Півдні України. У листопаді 1918 — червні 1919 р. командуючий червоними військами курського напрямку, Українського фронту. Після громадянської війни на відповідальних посадах. Репресований.

² Північно-західний район сучасного Запоріжжя.

Німецькі вояки в Києві.

Березень 1918 р.

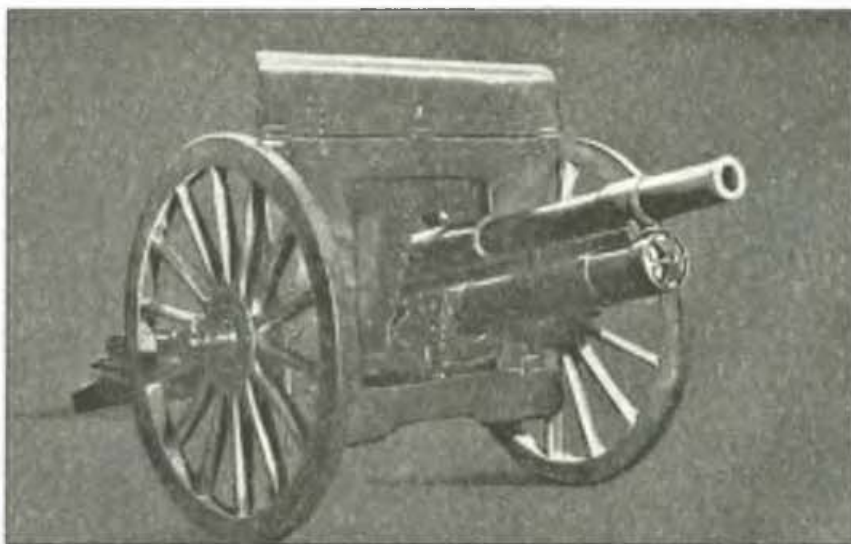
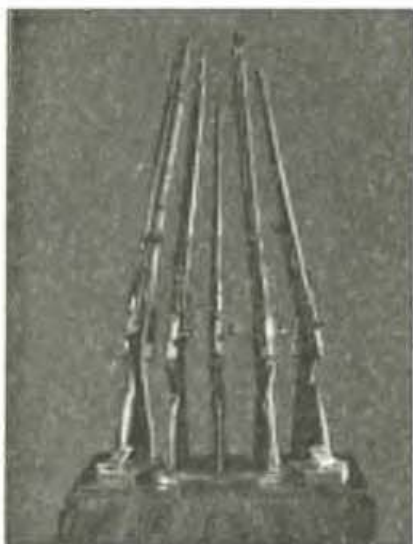
сили і краще їх озброїти. За деякими даними, до весни 1918 р. формування Н. І. нараховували до 5 тис. бійців. Серед зброї переважали російські трилінійні гвинтівки, револьвери системи Наган, трофейні німецькі та австрійські гвинтівки і пістолети.

З січня 1918 р. загальна ситуація в Україні почала змінюватися. Українська Народна Республіка уклала з державами Четверного блоку¹ військово-політичну угоду, за якою у лютому на територію України увійшли значні контингенти німецько-австрійських військ. Хоча режим Леніна також вів переговори з центральними державами, але у війні між Центральною Радою і більшовиками нові союзники першої автоматично ставали ворогами іншої сторони. Просування німців і австрійців по Україні натрапляло на певний опір нечисленних загонів Червоної гвардії, зведених у більш-менш регулярні підрозділи.

Анархісти України, включно з чорногвардійцями, як і анархісти Росії, принципово не підтримували більшовиків у їхніх спробах домовитись у Бресті з центральними державами². Але коли справа дійшла

¹ Військово-політичний союз Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини під час Першої світової війни. Протистояв іншому блоку держав — Антанті.

² Переговори між державами Четверного блоку, Українською Народною Республікою та радянською Росією про укладення миру, що проходили у Бресті-Литовському з грудня 1917 р. до березня 1918 р. Країни Четверного блоку уклали мирну угоду з УНР 27 січня, з РСФРР — 3 березня 1918 р.

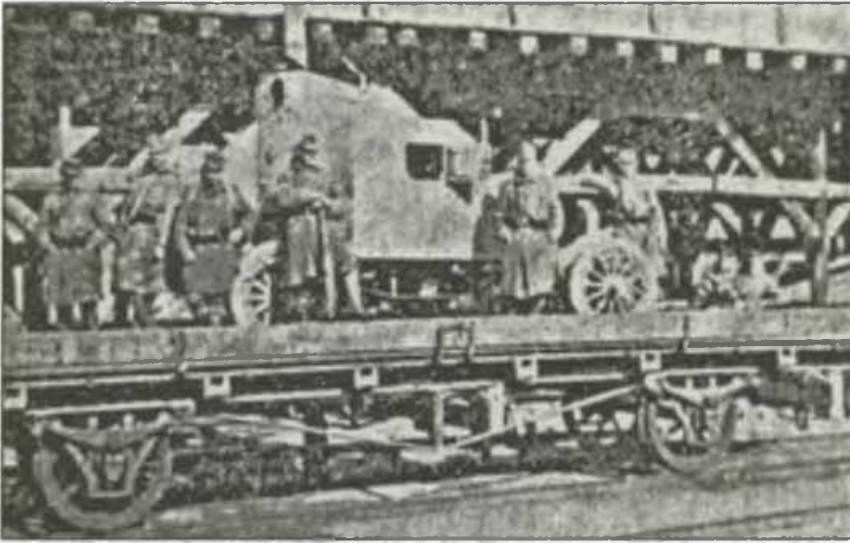

Зброя громадянської війни

до війни між німцями (із союзниками) і більшовиками, анархістські бойовики *volens nolens* ставали на бік останніх: такі-сякі, але ж революціонери. Махно не був винятком.

У березні 1918 р. гуляйпільське формування Н. І. — Антонов-Овсієнко визначив його як полк — було доволі серйозною бойовою силою, що складалася з сімох рот, зокрема і єврейської, які нараховували від 200 до 220 бійців кожна, кавалерійського загону в кількисот вершників, окремих мобільних санітарних лазаретів. Антонов-Овсієнко передав Махну шість гармат, 12 вагонів снарядів до них, 5 вагонів гвинтівок і вагон набоїв. Імовірно була надана і фінансова допомога. Цікаво, що формально цей полк очолював колишній царський офіцер і земляк Махна А. Волох, а сам Н. І. значився комісаром і начальником штабу за сумісництвом.

Відкритого протистояння з німецько-австрійською арматією та військами УНР нечисленні більшовицько-анархістські формування не витримували. Позначалися слабкою організацією, браком належного досвіду і захоплення романтикою, відсутність підтримки з боку населення. Полк Махна — Волоха у складі 2-ї армії Антонова-Овсієнка мав прикривати катеринославський напрямок у районі ст. Чаплине. Перші кроки самого Махна у військовій сфері призвели до фіаско: командний склад — вчорашні офіцери — підняли заколот, відмовившись виступати на фронт і визнавши владу Центральної Ради. Махно з вірними поплічниками, очевидно, намагався самотійно придушити цей заколот, але тільки надісланий Антоновим бронепотяг

Австро-угорський військовий ешелон в Україні

допоміг Н. І. з невеликим кавалерійським загonom вирватися з оточення. Ця поразка, в основі якої, на думку Махна, була звичайна зрада, зміцнила його нелюбов не тільки до офіцерства, а й до українського національного руху. Принаймні і в Гуляйполі, і у своїй майбутній армії він ніколи не дозволить навіть спробувати повторити щось подібне.

Залишки розгромлених, розтрощених загонів Червоної і Чорної гвардій панічно відступали вздовж залізниць через Таганрог на Дон і далі на Волгу, в Росію. Після Таганрога, залишившись один, Махно здійснив багатоденний вояж містами Поволжя, уважно приглядаючись до більшовицької дійсності. У травні він був уже в Москві, де, за його ж власними спогадами, зустрівся в Кремлі з лідерами більшовицької Росії Я. Свердловим¹ і В. Леніним. За дорученням останнього представник КП(б)У в Москві В. Затонський² допоміг Н. І. здійснити нелегальний перехід українсько-російського кордону. Він скористався наявними у більшовиків агентурними каналами і можливостями для досягнення власної мети — повернутися на

¹ Свердлов Я. М. (1885–1919) — член комуністичної партії Росії, один з керівників державного перевороту в жовтні 1917 р. у Петрограді. З листопада 1917 р. голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету.

² Затонський В. П. (1888–1938) — член комуністичної партії, з грудня 1917 р. член більшовицького уряду України. З січня 1918 р. — повноважний представник уряду радянської України при Раді Народних Комісарів РСФРР. Після революції на відповідальних державних і партійних посадах. Репресований.

**Головні убори
німецьких вояків часів
Першої світової війни.**

*Нікопольський державний
краєзнавчий музей*

батьківщину, аби підготувати й організувати селянське повстання проти існуючого в Україні режиму гетьмана П. Скоропадського¹.

Якщо соціалістична по суті Центральна Рада була для Махна надто буржуазною, то консервативний уряд гетьмана з його непохитною вірою в недоторканність приватної власності на землю, що унеможлиблювало її перерозподіл, автоматично ставав соціально-політичним ворогом і революціонерів усіх мастей, і селянства в цілому. Правова принциповість і консерватизм Скоропадського закреслювали всі і без того незначні досягнення попереднього соціалістичного уряду України, а для селянства оберталися хвилею репресій і покарань за вже здійснений розподіл поміщицької землі. За інших історичних умов українське селянство можливо й стерпіло б це, але за рік революції воно відчуло смак

¹ Скоропадський П. П. (1873–1945) — царський генерал. Був причетний до формування збройних сил Української Народної Республіки. У квітні 1918 р. організував в Україні державний переворот, розпустив Центральну Раду і оголосив себе гетьманом Української Держави, залишаючись політичним союзником держав Четверного блоку. Гетьманат Скоропадського, розбудований на національно-консервативних засадах, проіснував до грудня 1918 р. Гетьман виїхав за кордон.

трансформацій і поступово почало відчувати й власну силу. Махно був переконаний, що його антигетьманська агітація обов'язково знайде відгук у селянському

Гуляйпільський цвинтар, де поховані перші жертви революції

Махно у Леніна

Одним з цікавих моментів біографії Н. Махна була його персональна зустріч влітку 1918 р. з вождями російських більшовиків В. Леніним та Я. Свердловим. Цей момент привертає до себе увагу з кількох причин. По-перше, про зустріч розповідає у своїх спогадах сам Махно, і це доволі рідкісне повідомлення небільшовицького походження про порядки у владних кремлівських коридорах доби раннього «воєнного комунізму», про особливості поведінки і хід думок лідерів «диктатури пролетаріата» тощо. По-друге, діалог Леніна і Махна дозволяє зрозуміти деякі особливості еволюції політичної свідомості та ідеології майбутнього повстанського отамана. По-третє, від Махна ми отримуємо додаткову інформацію про ставлення більшовиків до України та її населення, до української державності, про підривну, агентурну, диверсійну

діяльність російських більшовиків та їх політичних союзників на території суверенної України, міждержавну угоду з якою уряд Леніна уклав 12 червня 1918 р.

Повідомлення Махна про єдину його зустріч з Леніним міститься в 2-й книзі його спогадів, яка була видана за кордоном у 1936 р., тобто вже після його смерті. Інші джерела, які б могли підтвердити достовірність інформації, наданої Махном, сучасним дослідникам невідомі. Об'єктивно це ставить під певний сумнів дані Махна, і деякі дослідники відверто натякають на можливість свідомої фальсифікації, мовляв, автор спогадів штучно роздуває власне значення, повідомляючи про свої контакти з такими поважними революціонерами, як Ленін, Свердлов. Подібні сумніви підсилюються описом формату цієї зустрічі, яка, за Махном, відбувалася в стилі «ходоки у Леніна», розтиражованого у радянський час.

Крім того, в історіографії махновського руху явно відсутні серйозні дослідження і цього періоду життя Махна (перша половина 1918 р.), і цієї кремлівської зустрічі. За відсутності відповідних наукових розвідок залишається місце для різного роду інсинуацій, міфів та легенд.

Проте аргументи, які в цілому підтверджують достовірність цього повідомлення Махна, наявні безпосередньо в його спогадах. Він детально описує процедуру пропуску на територію Кремля, його внутрішні приміщення, порядок, встановлений там більшовиками, умови, за яких з'явилася можливість потрапити до кабінету Леніна. В радянський час, коли існував фактично сакральний культ «вождя світового пролетаріату», офіційні історики часто-густо розписували, причому в деталях, численні прийоми Леніним ходоків з народу. Цьому присвячувалися

Парад німецьких військ на привокзальній площі Катеринослава. Весна 1918 р.

радянські кінострічки і картини. Отож, відповідні дані радянських істориків, по суті, нічим не відрізнялися від інформації Махна, немає також жодних підстав підозрювати автора спогадів у плагіаті. Це по-перше.

По-друге, книга Махна з інформацією про зустріч з Леніним, як зазначалося, вийшла друком у 1936 р. Відомо, як ретельно і завзято офіційні радянські історики кидалися викривати і спростовувати «домисли» західних та еміграційних «буржуазних» історіографів та мемуаристів. Хоча Махно ніяк не дотягує бути буржуа, проте свій внесок у боротьбу з більшовиками він зробив. І все ж, радянська історіографія щодо сюжету про його зустріч з Леніним як води в рот набрала. Своїм мовчанням радянські історики, по суті, визнавали правдивість автора спогадів.

Звичайно, можна запідозрити Махна у спокусливому бажанні

роздути власне значення за рахунок авторитету Леніна, проте, знов-таки, уважне вивчення його спогадів розвіюють подібні підозри. Насамперед треба з'ясувати, з якою метою він вирушив до Москви, чи збирався заздалегідь зустрічатися з лідером більшовиків, якщо так, то з якими цілями.

Слід зазначити, що у Махна на момент зустрічі з Леніним вже був досвід спілкування з більшовиками, причому доволі неоднозначний. Сформувалися у нього, хоча й заочно, власні враження і про політичну діяльність Леніна. Безперечно, з азами більшовицьких теорій він міг ознайомитися у царській в'язниці. Повернувшись у 1917 р. до рідного Гуляйполя і з головою занурившись у місцеву громадсько-політичну роботу, він дуже рідко, за власними спогадами, перетинався з більшовиками, і це не дивно, адже Махно працював здебільшого серед селян, а більшовики орієнтувалися на міський пролетаріат України.

Про більшовиків, як про владну силу, Махно почув вже після жовтневого державного

перевороту 1917 р. у Петрограді. Як лівий радикал він вельми схвально оцінив політичну рішучість більшовиків, адже і себе вважав людиною справи, а не слова. Вже тоді Махно критично ставився до очевидної бездіяльності багатьох своїх однодумців-анархістів. Українську Центральну Раду (УЦР), незважаючи на її соціалістичну природу, суб'єктивно розглядав як шовіністично-націоналістичну організацію, отже, ледь не як контрреволюційну силу, тому у збройно-політичному конфлікті між УЦР та Раднаркомом РСФРР (межа 1917–1918 рр.) Махно підтримав, поки що виключно агітаційно, більшовиків. Його скептицизм стосовно УЦР значно збільшився після укладання нею Брестського миру з країнами Четверного блоку у січні 1918 р. Махно однозначно трактував просування німецько-австрійських збройних формувань територією України як окупацію батьківщини військами монархічних, отже, контрреволюційних держав.

Відомо, що на межі 1917–1918 рр. уряд Леніна також

перебував у переговорному процесі з країнами Четверного блоку, угоду з якими уклав 1 березня 1918 р. Увесь час між укладанням миру з центральними державами України (27 січня) і радянської Росії (1 березня) більшовики продовжували в Україні боротьбу проти формувань УНР і союзних їм німецько-австрійських військ. На перший погляд, склалася доволі дивна ситуація: більшовики водночас продовжують переговори у Бресті з німцями та австрійцями і воюють проти них в Україні. Це була відома ленінська діалектика у дії, мовляв, в Україні діють місцеві, а не російські загони Червоної гвардії, які підпорядковуються місцевому радянському, а не московському урядові. А український більшовицький уряд країни Четверного блоку суб'єктом переговорів у Бресті якраз не визнали. Москва вмивала руки, перекидаючи фактично всю провину за криваву ситуацію на самих німців та австрійців. Махно, до речі, у своїх спогадах відверто зазначав, що червоногвардійці, що діяли в Україні проти формувань УНР і німецько-австрійських військ, так чи інакше залежали від Москви. Тобто жодних ілюзій щодо дійсної ролі Леніна та його уряду в подіях початку 1918 р. в Україні у нього не було. Але в ті дні таку політику російських більшовиків в Україні Махно та його одноподумці тільки схвалювали.

Анархісти України, як ліві радикали, в цілому приєдналися до опору німецько-австрійським окупантам. Анархістські загони Червоної гвардії приєднувалися до червоногвардійців під спільним більшовицьким командуванням. Підстав для розчарування більшовиками у Махна на початку 1918 р. ще не було: у його справи щодо самоорганізації місцевих трудящих не лізуть, аграрними проблемами не переймаються, з німцями поки що воюють непохитно.

Першим розчаруванням Махна у більшовиках стала укладена урядом Леніна Брестська угода з країнами Четверного блоку. Це

породило явну недовіру до вищого проводу більшовицької партії, що Махно, власне, і не приховував у своїх спогадах. Другим розчаруванням стала поведінка багатьох представників компартії, наділених владними повноваженнями, під час відступу по українському Лівобережжю у березні-квітні 1918 р. Махно констатував їх небажання битися за інтереси місцевого населення, відсутність жертовності, нетерплячисті і навіть жорстокість до представників інших політичних партій лівої орієнтації тощо. Махно, можливо, і не хотів би переносити провину за це персонально на Леніна, але коли під тиском німців сам у травні потрапив на територію більшовицької Росії, він переконався, що саме уряд Леніна (що правда, тоді до його складу, крім більшовиків, ще входили ліві есери) несе повну відповідальність за встановлення політичної диктатури і переслідування багатьох революційних партій.

Очевидно, побачене в Росії (протягом травня-червня 1918 р. він перебував в Області Війська Донського, Нижньому Поволжі, Тамбові, Москві, Курську) вплинуло на формування двоякого ставлення Махна до більшовиків у цілому і Леніна зокрема. Він побачив явну підміну загально-революційних норм та ідеалів, як він їх собі уявляв, на егоїстичні норми та ідеали виключно однієї партії. Більшовики фактично оголосили монополію своєї партії на революцію, зарахувавши незгодних з цим до її ворогів, тобто до контрреволюції. З іншого боку, Махно не бачив, які чи яка ліва партія здатна діяти так активно, як більшовики, у справі захисту революційних надбань. Анархісти були роздроблені і майже бездіяльні, ліві есери не мали вождів-інтелектуалів рівня Леніна, праві есери виявилися надто правими, крім того, на думку Махна, вони дискредитували себе співпрацею з Тимчасовим урядом. Українські соціалісти, як він щиро вважав, були заражені націоналізмом, запламовані

співпрацею з німецько-австрійським командуванням.

Не знаючи обставин зустрічі Махна з Леніним, можна відразу уявити, що молодий провінційний революціонер, як, можливо, тисячі інших, навмисно їде в епіцентр революційної боротьби, аби почути слово месії, набратися мудрості, зрозуміти, а що ж далі робити, як швидше наблизити світову революцію і, як наслідок, світле майбутнє для мільйонів простих трудящих. Проте ця зустріч відбулася з інших причин і стала наслідком, якщо вірити Гуляйпільцю, серії випадковостей.

Рішення про вояж Махна через Поволжя до Москви і Петрограда було прийнято на спонтанній конференції-наradі тієї частини гуляйпільських анархістів, які відступили під тиском німців і частин УНР до Таганрога. Дехто мав виїхати до інших міст більшовицької Росії. Інші повинні були перейти лінію фронту і повернутися на батьківщину, аби зайнятися підпільною діяльністю. На початку липня 1918 р. всі вигнанці мали зібратися на Гуляйпільщині для продовження боротьби з окупантами та союзним їм українським режимом.

До Москви Махно мав їхати не цілеспрямовано для зустрічі з Леніним. Ішлося про його бажання розібратися в суті подій після зміни військово-політичної ситуації. Насамперед він хотів перевірити стан анархістських організацій Росії, зав'язати нові та відновити колишні зв'язки з одноподумцями, звичайно, придивитися ближче до порядків більшовицького режиму. Перипетії його візитів до Ростова-на-Дону, Царицина, Саратова, Астрахані, Тамбова, Москви свідчать, що першочергово його цікавили анархісти. В Москві майбутній повстанський отаман провів кілька тижнів червня, розпочавши своє перебування у столиці «паперової революції», як він зневажливо називав Москву, з пошуків місцевої

Яків Свєрдлов

федерації анархістів і персонально свого земляка і тюремного вчителя П. Аршинова. Через знайомих Махну вдалося тимчасово поселитися в готелі селянської секції Всеросійського центрального виконавчого комітету рад (ВЦВК). Він активно зустрічався з відомими діячами анархістського руху (О. Боровим, Гордіним-молодшим, В. Бармашем, Л. Чорним, І. Гроссманом-Роціним, О. Шапіро, Молчанським та ін.), включаючи гуру російських анархістів П. Кропоткіна, до якого Махно завітав навмисно, брав участь у конференціях (щоправда, здебільшого як слухач), численних бесідах, дискусіях тощо. У цілому він намагався знайти таку анархістську теорію, яка б могла максимально виправдати його подальшу революційну боротьбу. Не хехтував він мітингами інших революційно-політичних течій, особливо провладних. Махно, за його власним зізнанням, мав можливість наживо слухати виступи більшовиків Л. Троцького, Г. Зінов'єва, М. Бухаріна, лівих есерів М. Спирідонову, Б. Камкова та ін.

До зустрічі з Леніним Махна привела низка, якщо можна так сказати, закономірних випадковостей. Вичерпався був термін його проживання в готелі селянської секції ВЦВК, а для

отримання безкоштовного житла (за документами колишнього голови Гуляйпільського комітету захисту революції) необхідний був дозвіл Московської ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. Утім звіди Махна перенаправили у Кремль, до ВЦВК, за відповідною візою. Вже потрапивши до приміщення ВЦВК, Махно з причин, які ніяк не пояснює, замість того, аби взяти необхідну візу у клерка, попросився на прийом до голови ВЦВК Я. Свєрдлова. Це був цілком раціональний вчинок: якщо між іншим випала така можливість, чому нею не скористатися. Треба думати, у Свєрдлова щодня було чимало подібних відвідувачів і навряд чи він усіх приймав, але тут його зацікавило те, звідки прибув новий «ходок». Інформація Махна про ситуацію в Україні, навіть попри те, що він майже два місяці був відсутній на батьківщині, зацікавила голову ВЦВК настільки, що він сам запропонував Махну зустріч з головою більшовицького уряду. Махно не відмовився.

Практичним наслідком зустрічі гуляйпільця з Леніним стало не банальне отримання першим безкоштовного житла в Москві, а допомога більшовиків у нелегальному поверненні його до України. Після цікавої і змістовної бесіди, дізнавшись про плани співрозмовника повернутися на початку липня до України, Ленін обіцяв допомогти йому перетнути кордон, причому вождя більшовиків не зупинив факт належності українця до напівзаборонених у Москві анархістів (Махно це не приховував). Організаційно-технічна допомога комуністів Махну з переходу тодішнього українсько-російського кордону дехто з істориків трактує однозначно як доказ вербовки гуляйпільця більшовицькими спецлужбами і переправки його на територію України як агента для підривної діяльності на користь компартії. Підстав для таких висновків не просто недостатньо, вони відсутні. Сторони явно

використали один одного: після поневірянь теренами Росії (інколи із загрозою арешту чекістами) Махно отримував можливість швидко і без ризику дістатися державного кордону і за наданими більшовиками підробними документами потрапити на територію рідної країни; Ленін одержав від Махна цінну й цікаву інформацію про ситуацію в Україні. Переконавшись, що цей непосидючий, енергійний анархіст не збирається залишатися в Москві чинити якісь негаразди владі, вождь російських комуністів охоче переправив його туди, де він міг бути максимально корисним більшовикам, адже рано чи пізно останні збирались повернутися до України. Такі, як Махно, на думку Леніна, мали розчищати червоним шлях в Україну.

Наскільки повно, точно та об'єктивно Махно передав зміст бесіди з Леніним — питання, звичайно, риторичне. Насамперед Леніна цікавило, як українські селяни сприймали наприкінці 1917 — на початку 1918 р. гасло «Вся влада Радам!» і чи чинили вони опір німецько-австрійським військам. З цього моменту Махно, вочевидь, вже підозрював, що лідер російських більшовиків неповною мірою був обізнаний про стан справ в Україні. Гуляйпільець пояснив, що селяни охоче сприймають гасло «Вся влада Радам!», але розуміють ради як осередки самоорганізації трудящих. Таке пояснення Леніну не сподобалось, він висловив припущення, що селяни України заражені анархізмом, оцінюючи це негативно. Тут він перейшов до характеристики анархістського руху взагалі і пояснив, що розрізнені, малоактивні, слабкі анархістські організації не здатні об'єднати трудящих і захистити революцію. Махно, який сам бачив, наскільки анархісти в Росії загрузли в паперовій роботі, відійшовши від активної практичної діяльності, мовчки з цим погодився. Натомість, відповідаючи на запитання про опір німецько-австрійському просуванню, він

також негативно оцінив роль багатьох надісланих з Росії червоногвардійських загонів, які не палали бажанням битися за інтереси місцевих трудящих. Водночас Махно розрекламував героїзм і звитягу місцевих анархістських загонів Чорної гвардії. Леніну такі слова співрозмовника, ясна річ, не сподобалися, але він явно не володів інформацією, аби повноцінно дискутувати з цього питання. Він тільки зазначив, що в Росії замість розрізнених загонів Червоної гвардії створюється регулярна і монолітна Червона армія, тобто опосередковано він визнав правоту Махна стосовно подій весни 1918 р. в Україні.

Як вмілий полеміст Ленін перевів бесіду у потрібний для себе бік. Полестивши персонально Махну, як енергійній людині і справжньому революціонеру, він водночас розкритикував анархістів у цілому, як мрійників, які живуть майбутнім, але ось саме сьогодні для цього майбутнього нічого не роблять. Такі

оцінки по-справжньому роздратували Махна, який навів чимало прикладів практичної діяльності анархістів-комуністів України (до речі, дорікнувши Леніну і Свердлову, що більшовики і досі старорежимно називають Україну півднем Росії) до приходу німців (створення сільськогосподарських комун і артілей, агітаційна робота серед сільського населення тощо). Коли Ленін зрозумів, що теоретично перевербувати цього впертого українського анархіста на свій бік не вдається, відразу перейшов до теми допомоги йому повернутися до України по більшовицьких нелегальних каналах.

Махно не приховував ні роздратування деякими словами вождя більшовиків, ні власного визнання інтелектуально-теоретичної переваги Леніна над собою. Така відвертість зайвий раз може свідчити про достовірність його спогадів.

Є й інше підтвердження правдивості Махна, хоча

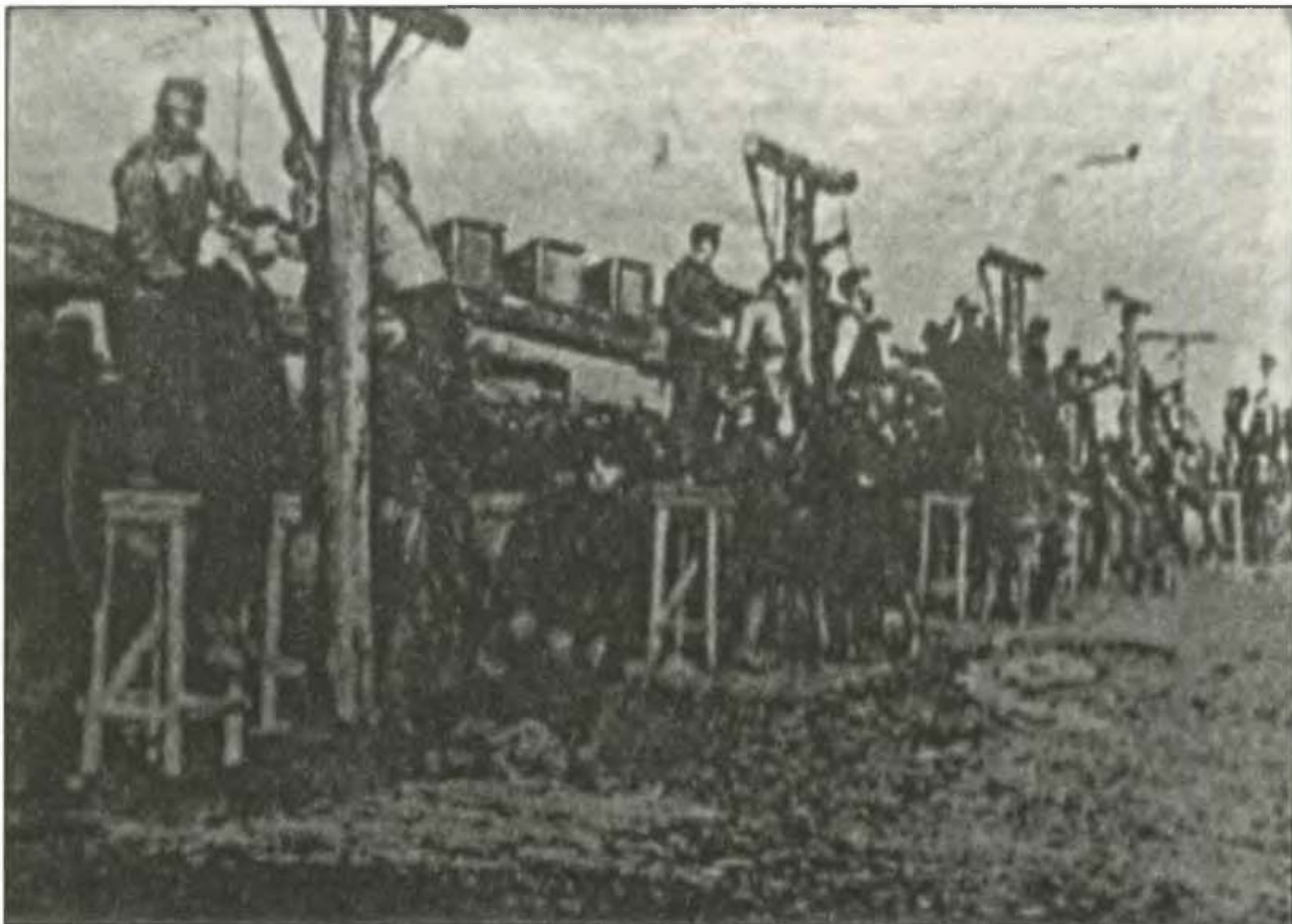
й опосередковане, але зате від самого Леніна. У спогадах гуляйпільця дуже лаконічна хронологія, тому, відштовхуючись від зазначеної дати його від'їзду з Москви (29 червня 1918 р.), можна вирахувати, що його зустріч з Леніним відбулась 25 чи 26 червня. Ленін ніколи не згадував про Махна в своїй епістолярній спадщині, що і не дивно, але відкривши том 36 повного зібрання його творів, матеріали якого датуються 1918 роком, можна помітити одну закономірність: у трьох перших же працях, написаних чи озвучених ним після 26 червня, так чи інакше згадується чи оцінюється, звичайно, негативно, продовольча ситуація в Україні Скоропадського. З початку липня «україністика» у працях Леніна помітно рідшає. Вочевидь, енергійна бесіда з гуляйпільським анархістом таки справила на лідера більшовиків певне враження.

середовищі. У липні 1918 р. він зі своїм соратником О. Чубенком¹ нелегально перетнули кордон і незабаром опинились на Гуляйпільщині. Саме той час відмежовує прелюдію від власне історії того селянського повстанського руху в Україні, який отримав на честь свого лідера історичну назву «махновщина».

2. Від партизанщини до регулярного війська (липень 1918 р. — січень 1919 р.)

Повернувшись наприкінці липня 1918 р. на батьківщину, Н. І. змушений був фактично розпочинати з нуля. Деякий час було витрачено на пошук колишніх соратників і помічників, збір інформації про

¹ Чубенко О. В. (1889 — після 1930) — учасник анархістського руху на Півдні України з 1905 р., член Гуляйпільської групи анархістів. Активний учасник махновщини, член Революційно-військової ради махновської армії. Був заарештований червоними, амністований, пізніше, вочевидь, репресований.

Страта повстанців у Катеринославі за наказом австро-угорського командування. 1918. Нікопольський державний краєзнавчий музей

ситуацію в регіоні, складання якихось планів. Знову-таки не вистачало досвідчених людей, зброї, фінансів, але можна було розраховувати на підтримку селян, особливо незаможників.

Перші акції Махна, з одного боку, мали переконливо терористично-агітаційний характер, з іншого, були чистої води експропріацією — коней, зброї, грошей, якогось майна. Напади на поміщицькі економії й маєтки, контори й ощадні каси, на представників влади й гетьманських та австро-угорських офіцерів здійснювала невеличка ватага, у складі якої були вчорашні чорногвардійці й майбутні грізні командири махновської армії — С. Каретников¹, О. Чубенко, О. Марченко² та інші гуляйпільці. Деякі дослідники

¹ Каретников С. М. (1893–1920) — анархіст, боєць Чорної гвардії. Активний учасник махновщини: комполку, помічник командарма, командир окремої Кримської групи військ. Розстріляний червоними.

² Марченко О. С. (1893–1921) — анархіст, фронтовик, командир повстанського загону в 1918 р. Активний учасник махновщини: член штабу, командир групи військ. Загинув у бою з червоними.

вважають тодішні дії махновців — з того часу саме так дедалі частіше називають бійців формування Махна — чистим криміналом, адже напади часто-густо супроводжувалися вбивствами. Сам же Н. І. вважав це закономірними наслідками давно розпочатої соціально-політичної, класової боротьби. Намагаючись повернути за допомогою держави й чужоземних багнетів свою землю й майно, поміщики України не тільки не зупинялися перед застосуванням репресій проти селян, але й прямо вимагали їх, вважаючи за необхідне продемонструвати незмінність і силу традиційного правопорядку. Склалася ситуація, коли одна сторона, представляючи державу й тодішній закон, лише за собою залишала право карати, зокрема й смертю, іншу сторону, та ж на смерть відповідала смертю.

Протягом двох місяців махновці діяли невеличкою мобільною групою в складі 20–30 більш-менш постійних і надійних бойовиків, озброєних кулеметами (згадується, наприклад, кулемет американської системи Кольт), гвинтівками, пістолетами й ручними бомбами-гранатами. Повстанці часто вдавалися до перевдягань, театральних перевтілень у представників

Дібрівські повстанці.

У центрі сидить Ф. Щусь.

Імовірно, весна 1919

Махновська тачанка.
 Організація експозиції
 в Запорізькому обласному
 краєзнавчому музеї

Державної варти¹, офіцерів тощо. Втім, якщо уважно проаналізувати перелік жертв махновських нападів, можна побачити очевидну систему: махновці розправлялися насамперед з представниками правлячого режиму. Причому в цій боротьбі їх явно підтримували широкі верстви селянства.

У жовтні загін Махна нараховував вже до 200 бійців, озброєних трофейною й реквізованою холодною й вогнепальною зброєю. Н. І., відчувши запах змін, неодноразово пробує захопити і навіть утримати Гуляйполе, але, якщо перше йому вдається, то для другого ще не вистачало сил. Після короткого бою за рідне село 19 жовтня махновці залишають його й здійснюють рейд у район Юзівки — Маріуполя. Махно розраховував на об'єднання з такими ж селянсько-повстанськими загонами регіону, бо відчував, що надійшов час для реалізації більш серйозних планів.

Феодосій Щусь,
 матрос царського флоту

¹ Поліцейський орган в часи гетьманату П. Скоропадського. Державна варта була покликана охороняти правопорядок, але часто використовувалася для карально-репресивних акцій проти селянства.

Рейд супроводжувався традиційним розгромом поміщицьких маєтків, конфіскацією коней, возів на ресорах — тачанок, зброї, грошей, вбивствами тих, хто чинив опір. У селі Дібрівка махновці об'єдналися із місцевим повстанським загonom колишнього чорногвардійця Ф. Щуся¹. Об'єднане формування, яке нарахувало тепер до півтори тисячі бійців, щоправда переважно беззбройних, зайняло село, де намагалося відновити діяльність сільської ради. Через три дні повстанці були атаковані батальйоном австрійської піхоти, кількома сотнями регулярної кавалерії, а також добровольчими дружинами місцевих німецьких колоністів, загонами селянської самооборони (тут в основному переважали заможні) і Державної варти. Атака підтримувалася гарматним обстрілом села. Повстанців змусили під вогнем відступити до найближчого лісу, де вони знов були оточені. Саме в цьому лісі Махно продемонстрував залізну витримку, персональну

Дібрівський загін Ф. Щуся.

Осінь 1918

¹ Щусь Ф. (1893–1921) — матрос-анархіст, боєць гуляйпільської Чорної гвардії у 1917 р., командир окремого повстанського загону в 1918 р. Активний учасник махновщини: член штабу, командир кавбригади. Загинув у бою з червоними.

24 (11) листопада 1918 р. № 6801

Придніпровський Край

Добровольці з Пологах.
 В селі... ст. Полога... добровольчої армії.

В Павлоградському уезді.
 Вперше організовано... підчиняючий штабу дирекції в Катеринославі.

„Махновці“.
 В селі Чаплино... махновці... забрали... покинули село.

„На бінокль шість“.
 Жителі сс. Чаплинки, Придовки, Царичини... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

Щодня, а особливо в базарні дні... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

М. Д. Степанов пропонує організувати... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

М. Д. Куктевич повідомляє, що комітет... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

Університет.
 Советь отулучшити представителі... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

ТЕАТРЬ.
 КОНЦЕРТ Н. В. ПЛЕВИЦКОЙ.
 Завтра, в понеділок, в Водичовому театрі... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

Замітка «Махновці» в газеті «Приднепровський край» від 24 (11) листопада 1918 р.

хорообрість і швидку реакцію, запропонувавши їй реалізувати ризикований план прориву. Ось тоді, за його власними спогадами й за легендою, яка поширювалася серед повстанців і місцевого люду, він був визнаний головним ватажком своєї невеличкої на той час селянської армії й по-селянськи ж був поименований «батьком» — батьком Махном. Цей бій приніс йому гучну славу серед місцевих повстанців, визнання з боку інших отаманів, неабиякий військовий досвід — все те, що він максимально використав у подальшому.

Деякий час загін батька Махна діяв у такому ж стилі — короткі рейди-кружляння по окрузі, раптові напади на економію, німецькі колонії й хутори, переможні сутички із загонами Державної варти і переважно поразки у боях з регулярними підрозділами австрійців.

У листопаді Махно пережив і різке падіння, і стрімкий злет. Під час одного з рейдів його загін поблизу села Темирівка був оточений австрійським підрозділом і зазнав страшної поразки, втративши половину бійців (170 осіб). Від остаточного розгрому махновців врятувала евакуація німецько-австро-угорських військ на батьківщину. Владна система Української Держави була дезорганізована і напівзруйнована. Все це дозволило Н. І. за короткий термін не тільки

Зграя Махна.
 19-го листопада в селі Чаплино... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

Гробики.
 В селі Чаплино... Катеринослава, чтобы не быть ограбленными.

Замітка «Зграя Махна» в газеті «Приднепровський край» від 21 (8) листопада 1918 р.

Австро-угорські війська
в українському селі

відновити військову силу, але й розширити діяльність. Він продовжує спустошувати поміщицькі маєтки і німецькі колонії, його хлопці на найближчих до Гуляйполя залізницях починають зупиняти і «перевіряти» потяги, реквізуючи гроші і коштовності, розстрілюючи офіцерів і представників влади. Його формування розподіляється на кілька окремих загонів, які починають захоплювати села і волості, відновлюючи владу сільських рад. У Махна поки не вистачає сил для захоплення міст, що залишались анклавами влади серед моря селянської стихії, володарем якої на лівобережжі Катеринославщині поступово стає батько Махно.

21 листопада Н. І. увійшов у рідне Гуляйполе. Тут він за традицією створює воєнно-революційний штаб, адже боротьба з «буржуазією» тривала. Склад цього штабу (анархісти Махно, Білаш¹,

Віктор Білаш, післяреволюційний час. Запорізький державний краєзнавчий музей

¹ Білаш В. Ф. (1893–1938) — анархіст-залізничник, член Новоспаської групи анархістів-комуністів з 1908 р. До осені 1918 р., залишаючись анархістом, командував полком Червоної армії. Учасник повстання проти гетьмана. Активний учасник махновщини: начальник штабу бригади, член ВРР, начальник ділянки фронту, комбриг, начальник штабу армії. Був прихильником союзу з більшовиками. У 1921 р. потрапив до червоних у полон, був амністований, пізніше репресований.

Гуляйпільська волосна управа, в якій неодноразово розміщувався штаб махновських військ.

Сучасний вигляд

Горев¹, більшовик Херсонський², соціал-революціонер Миргородський³) свідчить про те, що Махно аж ніяк не вважав себе військовим диктатором, віддаючи перевагу колегіальному методу управління — і військом повстанців, і територією. Водночас загальний контроль він залишав за собою, побоюючись нових зрад. Зайнявши значну територію, загони махновців утворювали по її периметру бойові fronti. На кінець листопада було утворено три бойові дільниці: Царекостянтинівську, Гришинську та Токмацьку. На внутрішній території встановлювалися порядки взірця осені 1917 р.: знову перерозподіляли поміщицьку землю і конфісковували майно, що часто супроводжувалося кривавими ексцесами, на німецьких колоністів накладали натуральні та грошові контрибуції, у заможних селян реквізували залишки хліба, коні, тачанки, у нелояльних до махновців категорій населення вилучали зброю.

¹ Горев Г. (1890–1919) — анархіст-робітник, учасник анархістських організацій Півдня України. З осені 1918 р. — учасник махновщини: член ВРР і штабу бригади. Загинув у бою з червоними.

² Херсонський І. (?–1921) — робітник-більшовик, до махновців фактично приєднався у 1919 р. Помічник командира полку. Помер від рани, яку отримав у бою з червоними.

³ Миргородський (?–1920) — лівий есер, учасник махновщини, член ВРР. Розстріляний махновцями за експропріацію кооператива.

Активізація махновців і, як наслідок, їхні територіальні надбання відбувалися в умовах достатньо радикальної зміни військово-політичної ситуації в Україні. Після евакуації на батьківщину німецько-австрійського контингенту помітно похитнулося становище гетьманського режиму. В середині листопада опозиційні соціалістичні партії утворили у Білій Церкві Директорію¹, оголосили відновлення Української Народної Республіки і закликали до повстання проти існуючої влади. Досить значна кількість повстанських формувань України визнали зверхність Директорії над собою. Почалося дезертирство з гетьманської армії. Хоча місцеві більшовики тоді не були серйозною силою, моментом вирішив скористатися комуністичний режим Росії. По суті, ігноруючи угоду, укладену з Українською Державою в червні 1918 р., уряд Леніна розпочав таємну підготовку до вторгнення на територію України. Складовими цього процесу були розгортання більшовицьких військ на тодішньому українсько-російському кордоні та утворення маріонеткового комуністичного уряду України. Директорія не розглядалася як політичний спадкоємець гетьманської влади, тому вважалась конкурентом і ворогом. Комуністичне підпілля в Україні, таким чином, готувало сприятливі умови для вторгнення більшовицької армії з-за кордону, тож залюбки використовувало підтримку тих, хто, прямо не претендуючи на вищу владу в Україні, міг надати їм військову допомогу. Такою силою виявилися повстанці батька Махна.

Махно, який розпочав повстанську боротьбу проти гетьмана ще влітку, не вважав за потрібне підпорядковуватися щойно створеній Директорії. Крім того, він бачив, що її керівники в недалекому минулому ледь не поголовно представляли Центральну Раду, яка в очах українських анархістів була політичним банкрутом. Отож, вибираючи між українськими соціалістами та російськими більшовиками (українських більшовиків як окреме явище Махно, судячи з усього,

Меморіальна табличка на честь Махна на Гуляйпільській волосній управі

¹ Вищий орган державної влади відновленої Української Народної Республіки. Спочатку створювалася як керівний центр повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Діяла у період з 14 листопада 1918 р. до 10 листопада 1920 р.

Постанову ВЦВК РСФРР про анулювання Брестського миру від 13 листопада 1918 р. російські більшовики розглядали як підставу для вторгнення на територію України

не помічав), Н. І. і цього разу робив ставку на останніх. Ще однією причиною такого вибору могла бути і недооцінка Махном деяких важливих аспектів більшовицької сутності. Як видно зі спогадів самого Н. І., він помітив, наскільки Ленін не розбирається в українських реаліях взагалі і південноукраїнських зокрема. Очевидно, повстанський ватажок вважав, що його авторитет серед земляків переважить популярність далекого Леніна. Тому загрозу з боку Директорії Махно міг оцінювати як щось більш значуще, ніж потенційна загроза з боку більшовиків. Таким чином, більшовики і махновці вже наприкінці 1918 р. розглядали один одного як ситуативних (отже, тимчасових), але союзників.

Перші консультації щодо подальшого бойового союзу між більшовиками і махновцями відбулися на межі листопада і грудня 1918 р.: з Махном домовлялися представники катеринославського військово-революційного комітету. Махно погоджувався спільно з місцевими більшовицькими формуваннями боротися проти

військ УНР і білогвардійців¹. Ця угода не передбачала політичного підпорядкування махновців більшовикам. Цікаво, що катеринославський більшовицький губревком, а отже, і формування Махна, в оперативному відношенні підпорядковувалися так званій Українській радянській армії, сформованій у курському прикордонні, на чолі з Антоновим-Овсієнком.

Підсилені союзниками махновці на початку грудня помітно активізувалися. Формування повстанців

**Новоспасівський
повстанський загін ховає
загиблих товаришів
та земляків. 1918**

¹ Учасники так званого білого руху, що існував з кінця 1917 р. до кінця громадянської війни. Вважали себе російськими патріотами-державниками, деякі білогвардійці виступали за відновлення монархії та Російської імперії, єдиної та неподільної. Були основними військово-політичними антагоністами більшовиків. Негативно ставилися до українських «сепаратистів» та махновських «бандитів». У південних регіонах колишньої імперії, зокрема на теренах України, очолювані генералами А. Денікіним та П. Врангелем, організувалися у Добровольчу армію, Збройні сили Півдня Росії та Російську армію.

вийшли на лінію Керменчик — Гуляйполе — Пологи — Царекостянтинівка. За суперечливими даними, військові сили батька Махна тоді нараховували від 2,5 до 10 тис. бійців, які захищали ростовсько-азовський і кримський напрямки від білих та олександрівсько-катеринославський — від армії УНР. Протягом грудня територія повстанської неоголошеної (чим махновці принципово відрізнялися від більшовиків) республіки поступово розширювалася. 10 грудня захоплено ст. Чаплине, 12 грудня — Оріхів. Але загальноукраїнські події продовжували стрімко змінюватися. По-перше, у деяких південних портах почали висаджуватися військові десанти держав Антанти¹. По-друге, 14 грудня пішов у відставку гетьман Скоропадський, а вищою владою в Україні стала Директорія УНР, яка аж ніяк не відмовлялася від претензій на південні регіони країни. По-третє, комуністичний режим Росії, що не визнавав Директорію і був стурбований допомогою, яку Антанта після закінчення світової війни почала надавати білим, розпочав вторгнення на територію бездержавної, з погляду більшовиків, України.

Махну довелося маневрувати. Саме військовою хитрістю деякі дослідники пояснюють договір, укладений 15 грудня махновською делегацією з катеринославським отаманом УНР Горобцем², за яким республіканці передали махновцям декілька вагонів набоїв, гвинтівок, вибухівки. У відповідь махновці, за попередньою угодою з більшовиками, розпочали відкриту війну проти підрозділів армії УНР, розгорнувши наступ на Синельникове, Лозову і Павлоград,

¹ Військово-політичний союз держав (Великобританія, Франція, Росія, інші країни), який під час Першої світової війни протистояв і переміг країни Четверного блоку. Після завершення світової війни Антанта політично, матеріально, фінансово і військово підтримувала російський білий рух.

² Воробйов (Горобець) Г. Ю. (1888–1924) — член УСДРП, у 1917 р. делегат Центральної Ради від Катеринослава. Організатор і кошовий отаман Вільного козацтва Катеринославщини. В опозиції до гетьмана П. Скоропадського. З осені 1918 р. отаман Українського республіканського кошу Катеринославщини. У подальшому начальник дипломатичного відділу Директорії УНР. Став жертвою червоного терору.

Агітаційний плакат художника
О. Радакова пояснює логіку
претензій радянської Росії
на українські землі

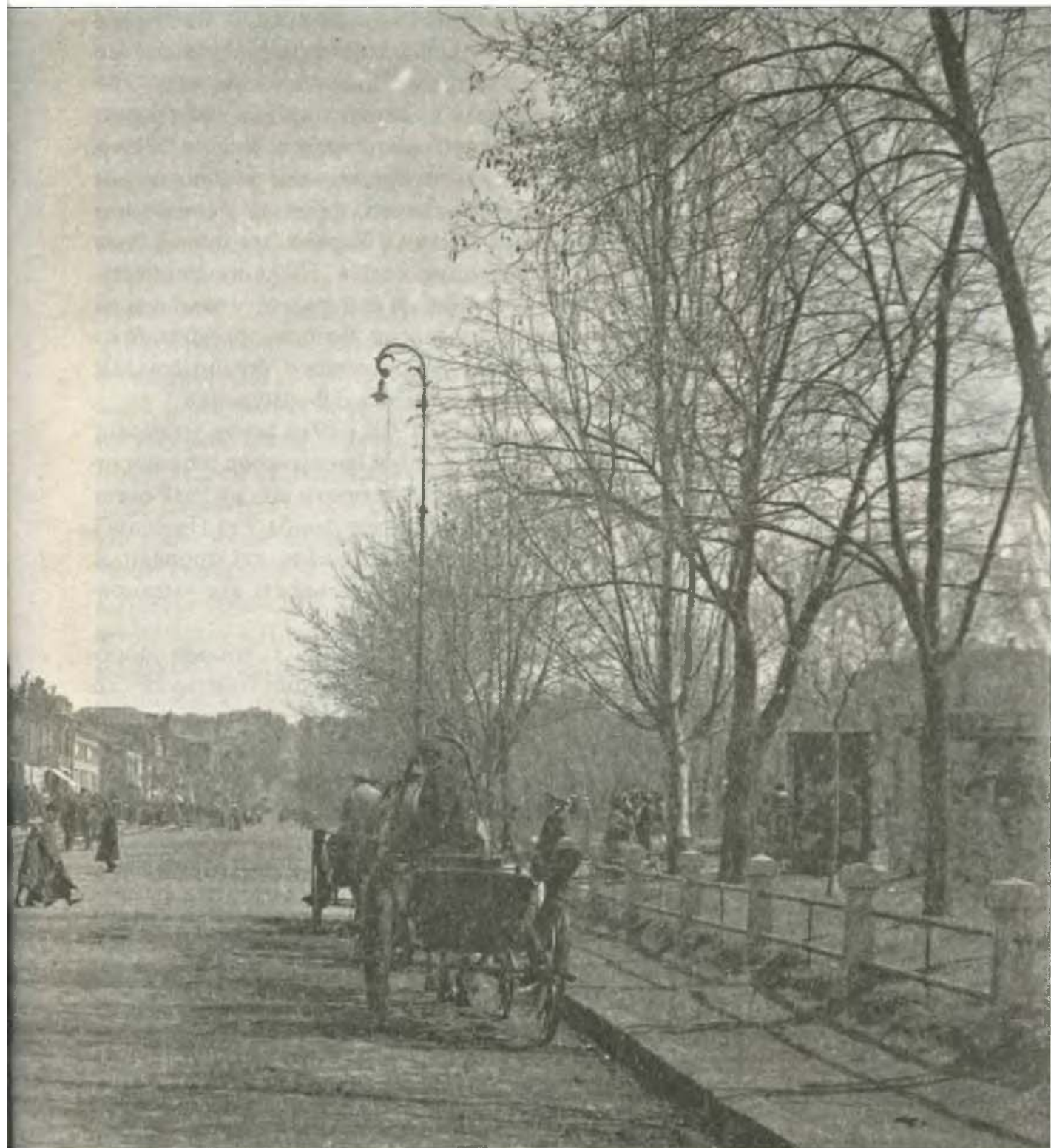
просуваючись на з'єднання з наступаючою Червоною армією. Протистояння між українськими республіканцями і махновцями набуло принципового характеру і відвертої жорстокості. 25 грудня, наприклад, у Лозовій вояки армії УНР розстріляли полонених махновців як зрадників. А вже через три дні махновці спільно з місцевими більшовиками здійснили справжній військовий штурм Катеринослава, який тоді контролювали власті УНР.

Спроба захопити губернське місто було першим досвідом Н. І. зі здобуття значних промислових центрів. Як і дїбрівський бій, ця кількаденна баталія на вулицях Катеринослава завершилася для махновців

невдачею і відчутними людськими втратами, але дала безцінний військовий і політичний досвід.

Махновці були змушені відійти від Катеринослава, але на інших фронтах повстанської «республіки» справи розвивалися краще. 1 січня повстанці захопили Павлоград і наступали на Лозову. Як тільки і ця станція була взята, всю залізничну лінію Харків — Нижньодніпровськ фактично контролювали більшовики

і махновці. Значні сили повстанців накопичувалися в районі ст. Синельникове, готуючись до нового наступу на губернський центр. Махновці достатньо надійно тримались по лінії Орхів — Пологи — Царекостянтинівка. Успіхи на інших напрямках певною мірою компенсували персональний катеринославський конфуз Махна. Ніхто з-поміж повстанських отаманів не ставив під сумнів перебування Н. І. на посаді «отамана

Катеринослав початку ХХ ст.
Катерининський проспект —
центральна частина міста.
Місце майбутніх боїв
махновців проти вояків УНР

отаманів». Махно впевнено контролював лівобережну Катеринославщину до Західного Донбасу, включно з усіма місцевими залізничними магістралями. Очевидно, це полегшило проникнення частин Червоної армії з Росії на територію України. 3 січня 1919 р. Антонов-Овсієнко, якого призначили командуючим новоствореного Українського фронту, направлено-го проти Директорії і білих в Україні, захопив Харків і продовжив наступ углиб країни. Після падіння гетьманської влади і оголошення нейтралітету залишками німецько-австрійських військ основними військово-політичними ворогами більшовиків в Україні ставали Директорія УНР і білогвардійські формування.

Таким чином, на межі 1918 і 1919 років махновці мали тих самих ворогів, що й наступаюча з північного сходу Червона армія. Війну проти військ УНР вони вже розпочали, але незабаром у Донбасі та Приазов'ї відбулися й перші сутички з білими, які провадили активні дії у безпосередній близькості від «махновської республіки».

Здавалося, ідеологічна схожість і спільні вороги об'єктивно змушували махновців прагнути до об'єднання з більшовиками. Але Н. І. і керівники правлячої компартії в той час по-різному трактували термін «об'єднання». Більшовики ні з ким не збиралися ділитися політичною владою і допускали об'єднання з численним українським повстанством тільки за умови входження повстанських загонів до складу Червоної армії з безумовним підпорядкуванням командуванню останньої. Слід визнати, що чимало повстанських отаманів Лівобережної і Центральної України погодилися на такі умови. Для більшовицьких керівників Махно був лише одним з багатьох таких отаманів. Керівники компартії його, по суті, не знали, командири Червоної армії, на кшталт Антонова-Овсієнка, не брали до уваги його політичні погляди, зациклюючись на можливості максимального використання махновських формувань для придушення білого руху.

Але Махно вже утвердився як політик з власними поглядами, зокрема й на перспективу «дружби» з більшовиками. Він був радше не за об'єднання на умовах червоних, а за рівноправний військово-політичний союз з ними на принципах: наша територія — ваша територія, наше військо — ваше військо, разом б'ємо спільного ворога, а там побачимо. Тому, аби

Червона армія «не проковтнула» повстанські загопи лівобережної Катеринославщини поодинці, найближче оточення Махна вирішило реорганізувати й консолідувати сили місцевих повстанців. У день, коли Антонов-Овсієнко захопив Харків, на станції Пологи відбулося зібрання делегатів від повстанських загонів регіону, які постановили створити єдиний оперативний штаб, загопи реорганізувати в батальйони, а батальйони злити в полки, сформувати тилову базу, розпочати створення бойового резерву, встановити централізований контроль над запасами зброї і спорядження тощо. Один з перших наказів нового штабу від 4 січня фіксував організацію нового махновського війська. Отже, головнокомандуючим безумовно призначався Н. Махно, начальником штабу — В. Білаш. Створювалося п'ять, по суті, регулярних полків з власними командирами і штабами. 1-м полком, який складався з Новоспасівського, Роздорського і Воскресенського батальйонів, командував Вдовиченко¹, 2-м (Пологівський, Кирилівський та Семенівський батальйони) — Дерменжі², 3-м (Басанський, Вербівський та Петропавлівський) — Паталаха³, 4-м (Малотокмацький та Оріхівський) — Онищенко та 5-м (Жеребецький та Комишуваський батальйони) командував Зубков⁴. Як і в регулярній Червоній армії,

Трохим Вдовиченко, повний георгіївський кавалер царської армії

¹ Вдовиченко Т. Я. (1889–1921) — з 1910 р. член Новоспасівської групи анархістів-комуністів, фронтовик. У 1918 р. командир повстанського загону. Активний учасник махновщини: комполку, командир корпусу, командир окремої групи. Пораненим потрапив у полон і був розстріляний чекістами.

² Дерменжі (бл.1880–1921) — матрос панцерника «Потьомкін», анархіст-терорист. У 1918 р. — член Гуляйпільського союзу анархістів і командир окремого повстанського загону. Активний учасник махновщини: комполку, член штабу бригади та армії, інспектор і начальник армійського зв'язку, член ВРР армії. Загинув у боях з червоними.

³ Паталаха (?–1919) — лівий есер, з 1918 р. анархіст. Учасник махновщини, вочевидь, з 1918 р.: комполку, командир групи військ. Загинув у бою з білими.

⁴ Зубков (Зубко) Ф. І. (?–1920) — фронтовик, учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Мелітопольщині. З 1918 р. учасник махновського руху: комполку, командир загону. Заарештований і, очевидно, страчений червоними.

**Зліва направо: В. Білаш
(імовірно), В. Куриленко,
Т. Вдовиченко —
майбутні командири
новоспасовських махновців.**

*Дореволюційне фото.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей*

штатну структуру якої фактично скопіювали махновці, їхні батальйони склалися з рот, роти — з взводів, взводи — з відділень.

Оперативний штаб одразу розробив план дій війська на найближчий час. Згідно з цим планом 2-й і 3-й полки тримали фронт по лінії Пологи — колонія Блюменталь — Новомихайлівка, де їм протистояли досить численні і добре організовані формування з-поміж місцевих німецьких колоністів. Ці формування свого часу були створені за наказом Скоропадського для підтримки порядку в регіоні, тепер же вони явно тяжіли до білогвардійців, ставши, по суті, з'єднувальною ланкою між Донським та Кримським угрупованнями білих. 1-й, 4-й та 5-й

махновські полки в районі Великого Токмака прикривали південний напрям від можливого наступу білих з Криму.

Очевидно, що протягом січня 1919 р. махновське військо чисельно зростало, адже змушене було продовжувати боротьбу буквально по всьому периметру своєї «республіки». Загін на чолі з Петренком¹ вів бої проти білих частин Май-Маєвського² поблизу ст. Гришине у Східному Донбасі. Загін Куриленка³ в с. Воскресенка прикривав повстанську територію від військ Директорії, сконцентрованих у Олександрівську. Сам Махно із залишком «катеринославського» війська в районі Блюменталь — Оріхів придушував локальне повстання німецьких колоністів. Звичайно, залишалися заслони на півночі, в районі залізничної дільниці Синельникове — Павлоград — Лозова, які мали стримувати війська Директорії. Заданими В. Білаша, у другій половині січня формування Махна, які утримували фронт загальною довжиною 225 верст, нараховували 15–20 тис. бійців. І хоча махновці, як і раніше, гостро відчували нестачу зброї, набоїв, спорядження, вони, однак, дали об'єктивну можливість червоному командуванню перенаправити головний удар проти військ УНР (від Харкова через Полтаву на Київ), залишивши махновцям проблему протистояння з білими.

Становище махновців до критичного змінилося у 20-х числах січня 1919 р. у зв'язку з активізацією білих у Північному Приазов'ї. Ще 8 січня Добровольча

Генерал Володимир Май-
Маєвський. 1919

¹ Петренко П. (Платонов) (1890–1921) — фронтовик, член Дібрівської групи анархістів. У 1918 р. командир повстанського загону, активний учасник махновщини: командир бойової дільниці, комполку, командир групи. Загинув у бою з червоними.

² Май-Маєвський В. З. (1867–1920) — царський генерал, з початку 1918 р. учасник білого руху, у першій половині року командує групою військ у Донецькому регіоні, командує Добровольчою армією у складі Збройних сил Півдня Росії.

³ Куриленко В. В. (1891–1921) — з 1910 р. анархо-комуніст, фронтовик. З літа 1918 р. командир Новоспасівського повстанського загону. Активний учасник махновщини: член оперативного штабу, комполку, начальник Маріупольського гарнізону, начальник бойової дільниці, комбриг, командир бойової групи. Загинув у бою з червоними.

Головнокомандуючий
Збройними силами Півдня
Росії генерал-лейтенант
Антон Денікін

армія була реорганізована у Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР), головнокомандуючим яких залишався Денікін¹. Незабаром формування генерала Май-Маєвського у Донбасі отримало підкріплення і розгорнуло наступ на Маріуполь, а від нього на Царекостянтинівку (сучасне село Куйбишеве. — Прим. Д. А.) та вздовж залізниці на Андріївку і Волноваху. Одночасно десанти білих висадились у Генічеську та Бердянську й атакували позиції повстанців з півдня. Вже 20 січня білі захопили Оріхів, Пологи, а незабаром й саме Гуляйполе, відтіснивши махновців далі на північ. Відступаючи від білих на півдні, махновські загони натомість 23 (або 25) січня увійшли до Олександрівська, а 24-го захопили Іларіонове і Нижньодніпровськ поблизу Катеринослава. Однак в цілому напівозброєним і не до кінця організованим повстанським підрозділам загрозувало елементарне знищення. За таких умов Н. І. просто змушений був звернутися по допомогу до червоного командування і вже грати за його правилами, тобто погодитися на входження повстанців до складу РСЧА, щоправда, не окремими підрозділами, а одним комплексним формуванням.

3. У складі Червоної армії (перша половина 1919 р.)

Очевидно, що перші контакти махновців з наступаючими від Харкова вздовж залізниці підрозділами РСЧА відбулися саме на дільниці Лозова — Синельникове. 21 січня 1919 р. П. Дибенко²,

¹ Денікін А. І. (1872–1947) — царський генерал, один із організаторів білого руху на Півдні Росії. З квітня 1918 р. командуючий Добровольчою армією, з грудня 1918 р. головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії. У березні 1920 р. передав командування генералу П. Врангелю. Емігрант.

² Дибенко П. Ю. (1889–1938) — член компартії, перший народний комісар з морських справ РСФРР. У 1918 р. комполку, комбриг 3-ї Української радянської дивізії, у 1919 р. командир груп військ Катеринославського та Харківського напрямів, командир 1-ї Задніпровської дивізії, командуючий Кримською армією. В подальшому на командних посадах РСЧА. Репресований.

**Штаб-ротмістр 18-го
гусарського Ніжинського
полку В. Подушкін, вбитий
махновцями 22 січня 1919 р.
під Гуляйполем**

який йшов в авангарді військ так званого Харківського напрямку, зайняв Синельникове, де розташовувалася махновська залога. Офіційні переговори відбулись 26 січня у Новомосковську. Махновці погоджувалися влити свої формування до групи військ Дибенка і допомогти боротися проти частин Директорії, а Дибенко гарантував їм допомогу військами і зброєю проти білих. Контрнаступ проти білогвардійців і нова реорганізація махновських формувань, вже як червоних, відбувалися одночасно. Але спочатку махновці у ніч на 27 січня разом з червоними взяли участь у новому штурмі Катеринослава, після захоплення якого перекинули свої зағони з північної зони на лінію Олександрівськ — Комишуваха — ст. Мечетна.

Протягом 4–12 лютого махновські формування поволі просувалися на південь фронтом від Дніпра до річки Гайчур, звільнивши з боями низку населених пунктів Таврійської та Катеринославської губерній, включаючи Гуляйполе, Оріхів, Великий Токмак, Царекостянтинівку. За цей час п'ять колишніх махновських полків і купа загонів та заслонів були зведені у три піхотні полки — 7-й (під командою Вдовиченка), 8-й (командир Куриленко) та 9-й (на чолі з більшовиком Тахтамішевим) — у складі 3-ї Задніпровської бригади імені батька Махна. З 19 лютого бригада, очолювана безпосередньо Н. І., входила до складу Задніпровської дивізії під керівництвом Дибенка.

Вступ до Катеринослава підрозділів Червоної армії та махновців. 27 січня 1919 р.

Останній призначив для бригади Махна бригадного і полкових комісарів-більшовиків, а також начальника штабу Я. Озерова¹.

Дивізія Дибенка залишалася складовою групи військ Харківського напрямку, з 11 лютого очолюваної А. Скачком², у складі Українського фронту Антонова-Овсієнка. Крім бригади Махна, дивізія мала у складі 1-шу бригаду під командуванням Н. Григор'єва³, яка наступала по Правобережжю в напрямку Одеси, та

Отаман Григор'єв

¹ Озеров Я. В. (?–1919) — есер, учасник революції 1905–1907 рр. З 1918 р. командир і воєнспец Червоної армії. У березні 1919 р. призначений П. Дибенком начальником штабу 3-ї Задніпровської бригади Н. Махна. Заарештований і розстріляний чекістами.

² Скачко А. Є. (1879–1941) — член компартії, командир Червоної армії. У 1918 р. начальник штабу і командир групи військ Харківського та Одеського напрямів, у 1919 р. командуючий 2-ю Українською армією. В подальшому на командних посадах РСЧА та адміністративно-господарській роботі.

³ Григор'єв Н. О. (1885–1919) — есер, фронтовик, учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського у Північній Херсонщині. Отаман військ УНР. Командир бригади і дивізії РСЧА. У травні 1919 р. повстав проти більшовиків і був розгромлений. Убитий за наказом Н. Махна.

**Комбриг Н. Григор'єв
та комфронту В. Антонов-
Овсієнко. Початок весни 1919**

2-гу бригаду М. Худякова¹, якій 19 лютого махновці поступилися ділянкою фронту від Дніпра до Великого Токмака. Остання, а з нею перебував сам Дибенко, націлювалася на Крим.

3-тя ж бригада Махна, яка стала крайнім лівим флангом Українського фронту, мала завдання протистояти білим у Північному Приазов'ї. Північним сусідом махновців була група військ Донецького напрямку, яка діяла в районі Юзівки. Пізніше ця група стане ядром 13-ї армії червоних. Безпосереднім сусідом Махна з кінця лютого стала 9-та піхотна дивізія цієї армії, повністю укомплектована росіянами.

Після деякого затишшя, на початку другої декади березня розпочався новий наступ 2-ї і 3-ї бригад. Махновці звільнили від білих низку сіл, новостворений махновський полк Калашникова² зайняв

¹ Худяков М. А. (1890–1939) — більшовик, з 1918 р. командир Червоної гвардії та армії. У 1919 р. член РВР групи військ Харківського напрямку, командир групи військ Одеського напрямку, командуючий 3-ю Українською армією, командир 57-ї дивізії. У 1920 р. боровся проти махновщини. Очевидно, репресований.

² Калашников О. (?–1920) — робітник-анархіст, у 1917–1918 рр. секретар Гуляйпільського союзу анархістів. Активний учасник махновщини: комполку, комкор, член РРПУ(м). Загинув у бою з червоними.

**Комбриг Червоної
армії Нестор Махно.**
*Запорізький обласний
краєзнавчий музей*

Бердянськ, а Худяков увійшов у Мелітополь. Таким чином Кримське угруповання білих було відрізане від Донського. У ці ж дні повстанці Махна з нальоту вперше відбили Волноваху, тут же відступивши під вогнем ворожих панцерників. Але вздовж узбережжя вони продовжували наступ на Маріуполь. Незабаром махновці вдруге взяли Волноваху, перерізавши залізничну лінію Юзівка — Маріуполь. Головнокомандуючий РСЧА Вацетіс¹ 26 березня своїм наказом підпо-

¹ Вацетіс І. І. (1873–1938) — полковник царської армії, у 1917 р. перейшов на бік більшовиків. У вересні 1918 р. — липні 1919 р. — головкомандуючий РСЧА, потім член РВР Республіки, на командних посадах Червоної армії. Репресований.

рядкував бригаду Махна в оперативному відношенні Південному фронту.

19–27 березня відбувалися важкі бої за Маріуполь. Оточивши місто з усіх боків, використовуючи артилерію та аероплан, махновці нарешті подолали опір білих, яких підтримувала вогнем своїх гармат французька ескадра. Трофеї Махна були величезні: два пароплави, два катери, бронепотяг, 18 потягів, а також понад 2 млн пудів донецького вугілля, яким Денікін вже розплатився з французами за їхню допомогу. Французи намагалися шляхом переговорів, під час яких вдалися до погроз, повернути вугілля собі, але махновці на тиск не піддалися.

Після захоплення Маріуполя Махно продовжив наступ на Кутейникове і Таганрог. До 5 квітня махновці вийшли на лінію Весело-Вознесенка (на узбережжі неподалік Таганрога) — Старе Бешеве.

Перемога повстанців під Маріуполем і звільнення значної території із сільським населенням дали бригаді відчутні поповнення. Махно поділив свій фронт на дві ділянки — Волноваську та Маріупольську. Першу, де зосередилися чотири піхотні і кавалерійський полки (12 тис. багнетів, 600 шабель, 4 гармати, два бронепотяги), очолив Білаш; другу (два піхотні полки, 10 тис. багнетів, 4 гармати, 50 кулеметів, зокрема окремий кулеметний підрозділ Х. Кожина¹) — Куриленко. Разом із тилowymi командами й залогами махновські формування в цілому нараховували до 25 тис. бійців.

Розуміючи всю небезпеку махновського наступу на Таганрог, командування білих вжило необхідних заходів протидії. Група Май-Маєвського була посилена кубанським кінним корпусом генерала А. Шкура², який на світанку 5 квітня почав контрнаступ проти частин 9-ї дивізії 13-ї армії. 6 квітня червоні залишили свої позиції по лінії ст. Желанна — ст. Авдіївка

Комбриг Махно. 1919

¹ Кожин Х. (?–1921) — учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. Активний учасник махновщини: командир загону, командир кулеметної команди, комполку, командир групи. Помер від поранення у бою з червоними.

² Шкура А. В. (1887–1947) — царський козацький офіцер. У 1918 р. командир антибільшовицького партизанського загону на Північному Кавказі. Білогвардієць, генерал Добровольчої армії і Збройних сил Півдня Росії. Емігрант. Страчений в СРСР.

Махновський полк Калашникова входить у Бердянськ.

Березень 1919

і почали відступати на Волноваху, відкриваючи кубанцям Шкура шлях у тил махновців. Ситуація для останніх ускладнювалася тим, що авангарди Білаша і Куриленка у той час досягли відповідно станції Кутейникове і району Таганрога, тобто перебували на 75–80 км на схід від лінії прориву. 9 квітня Шкуро захопив станцію Велико-Анадоль, нависнувши над Волновахою, яку зайняв через три дні, а 15-го вийшов до станції Розівка. Тут на його шляху стали махновці-резервісти під командою Петренка, і тільки допомога махновського бронепотяга, очолюваного Лонцовим-Кочубеєм¹ (2 кульманівські вагони, озброєні 10 кулеметами та двома гарматами — 6- та 3-дюймовими), уможливила зупинити цей рейд Шкура.

¹ Лонцов-Кочубей (?–?) — шахтар-анархіст. Активний учасник махновщини: командир бронепотягів, командир армійської розвідки, загону. Після 1921 р. продовжував партизанську боротьбу проти більшовицького режиму. Доля невідома.

Червоне командування вельми розраховувало на махновську бригаду, яка не дозволяла білим усією силою навалитися на 13-ту армію і прорватися углиб України і на Харків. Притому червоні махновцям тоді нічим не допомагали. Аби не бути відрізаною від тилової бази, бригада була змушена відступати на 65–90 км на захід. Залишено і Маріуполь. Проте під Розівкою махновці організували проти корпусу Шкура вдалий контрнаступ і вже 16–17 квітня повернули станції Велико-Анадоль, Волноваху і Карань на Волноваській дільниці та низку сіл на Маріупольській. На бік махновців переходили полонені кубанські і донські козаки, з яких були сформовані 10-й піхотний Донський під команду Бондаренка¹

Похорон махновців, що загинули у боях з білими за Великий Токмак.

Запорізький обласний краєзнавчий музей

¹ Бондаренко Д. (?–?) — київський анархіст, у 1918 р. командир повстанського загону на Харківщині. Активний учасник махновщини: комполку, командир партизанського загону, бойовик-підпільник. У 1921 р. зник безвісти.

і 12-й кавалерійський Донський на чолі з Морозовим¹ полки. Корпус Шкура після поразки 15 квітня виведено у тил, що дозволило махновцям не тільки стабілізувати фронт, а й повести з 20 квітня повноцінний наступ, відвоювавши Маріуполь. 24 квітня білі контратакували і повернули Волноваху, Юзівку, Маріуполь. Однак 26-го махновці організували ще один наступ і знову вийшли на лінію Кальміусу.

Що ж дозволяло махновцям на рівних стійко протистояти відбірним частинам Збройних сил Півдня Росії, укомплектованих офіцерами-добровольцями та донськими й кубанськими козаками?

По-перше, в той час 3-тя бригада поки що мала чисельну перевагу над супротивником безпосередньо на фронті. Махновці мали доволі чітку систему поповнення своїх формувань, яка передбачала регулярні заміни фронтних частин на ті, що вже відпочили в тилу. Мотивація боротьби проти білих була достатньо високою, тому з поповненням у махновців особливих проблем не було. По-друге, свою роль відіграло те, що повстанці дуже серйозно поставилися до організації військової справи. Це не є дивним, адже до 80 % тодішніх махновців були фронтівиками, переважно унтер-офіцерами та рядовими. Очевидно саме тому бійці Махна так легко перейняли штатну структуру Червоної армії, оцінивши її чіткість та ефективність. Перейняли вони також систему штабів, інститути комісарів та воєнних спеціалістів з-поміж колишніх царських офіцерів (хоча двома останніми новаціями особливо не зловживали) тощо. Училися махновці й у білих, зокрема вміння керувати боєм, використовуючи топографічні мапи, технічні засоби зв'язку, письмові накази тощо. Зіткнувшись з козацькою кіннотою, махновська піхота швидко навчилася шикуватись у каре, в лінію, уступама вправо-вліво. Повстанці вчилися маневрувати під вогнем супротивника, обходячи його з тилу, і не боялись несподіваних флангових ударів ворога. Махновці звикали битися у напівоточенні, комбінувати різні види вогню,

¹ Морозов (?–1919) — з донських чи кубанських козаків, навесні 1919 року приєднався до махновщини, комполку. Загинув у бою проти білих.

ефективно використовувати ландшафтні особливості місцевості, атакувати в багнети без єдиного пострілу. Махновська піхота під час бою не розтягувалась у стрілецьку лаву, а зосереджувалася групами навколо кулеметів, контролюючи прилеглу місцевість. Зрештою, у махновців з'явилися різні види військ (піхота, кіннота, мобільні кулеметні команди, бронепотяги, артилерія, аероплани і морські катери), дії яких вдало поєднувалися у запеклих боях проти білих.

Навесні 1919 р. махновщина була представлена не тільки фронтовими формуваннями, але й певними соціально-політичними процесами у найближчому прифронтовому тилу.

Махновська тилова база фактично охоплювала шість повітів Катеринославської губернії: Павлоградський, Бахмутський, Олександрівський, Мелітопольський, Бердянський та Маріупольський. Тут були штаби махновців, пункти збору резервістів, склади, майстерні бригади батька Махна. На залізничних станціях, у містах і великих селах розташовувалися махновські залоги, команди, комендатури, органи контррозвідки. В тилу бригади розгорнуто близько 10 воєнних шпиталів і лазаретів.

З кінця 1918 р. у зону дії махновщини з Росії, рятуючись від репресій більшовицького режиму, почали втікати анархісти та ліві есери, які створювали тут свої осередки, клуби, видання тощо. Деякі з них, наприклад М. Никифорова, П. Аршинов, В. Волін¹, офіційно поступили на службу і брали участь у діяльності культурно-просвітницького відділу бригади, виданні махновських газет, санітарно-медичній роботі тощо. Слід зауважити, що прибулі анархісти й есери набагато критичніше ставилися до політики більшовиків, ніж махновське фронтове командування, тому самому Махну протягом весни 1919 р. треба було весь час лавірувати між своїми командирами та соратниками-анархістами, та ще й і в умовах постійної нав'язливої підозри більшовиків.

Анархіст Всеволод Волін,
один з ідеологів махновщини

¹ Волін (Ейхенбаум) В. М. (1882–1945) — відомий анархіст-синдикаліст. Під час революції 1917–1921 рр. активний діяч федерації анархістів «Набат». Учасник і один з ідеологів махновщини. Емігрант.

Махновська газета
«Голос труда».
Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Крім того, у названих повітах існували органи селянського самоврядування, які діяли, по суті, на тих принципах, які восени 1917 — навесні 1918 р. обстоював сам Н. І. Ці органи залишали за собою право виконавчої ініціативи і вважали себе по-справжньому радянськими, такими, що представляли абсолютну більшість місцевого трудящого населення. Вищим представницько-законодавчим органом влади цього регіону були з'їзди делегатів від волостей і махновських частин. Таких з'їздів у період з січня до квітня 1919 р. було три. Саме вони приймали найважливіші для селян і повстанців рішення з питань землекористування, впровадження у життя демократичних норм, війни і миру. У період між з'їздами делегатів вищим політико-виконавчим органом вважалася так звана Військово-Революційна Рада, яку фактично контролювало оточення Махна.

Однак у владно-політичній площині для Н. І. виникла доволі складна дилема, адже більшовики ніколи не давали згоди на існування якоїсь махновської територіальної автономії. Тому кожен з названих повітів номінально мав також і більшовицьку «радянську» владу. Більшовицькі органи наражались на фактичну протидію органів селянсько-махновського самоврядування. Махно як командир регулярного підрозділу РСЧА мав підпорядковуватися всім наказам свого військового командування, тому повинен був вибирати між рішеннями «махновських» з'їздів та наказами більшовицьких вождів. Поки тривали запеклі бої з денікінцями поблизу рідних хат, Н. І. вдавалося якось викручуватися в цій ситуації. Він допускав і терпів існування в тилу бригади різноманітних органів і організацій більшовиків, але почувався тут повноцінним господарем. Через таке двовладдя виникали постійні непорозуміння між махновськими тилowymi службами та місцевими властями більшовиків, що часто-густо закінчувалися збройними сутичками, арештами і навіть розстрілами.

Першою підставою для незадоволення селян і повстанців стало «Положення про створення волосних і сільських комітетів незаможників», затверджене урядом УСРР 13 січня 1919 р. і спрямоване на соціальне розшарування українського села. З початком весни уряд Х. Раковського¹ взявся за втілення своєї програми в життя. У селах почали створювати комнезами, у селян стали відбирати землю для організації колгоспів і радгоспів, спеціальні загони прийшли в села вилучати хліб за продовольчою розкладкою.

1–6 березня 1919 р. відбувся контрольований більшовиками III Всеукраїнський з'їзд Рад, який законодавчо закріпив принципи аграрної політики

¹ Раковський (Станчев) Х. Г. (1873–1941) — болгаро-румунський революціонер-марксист, з 1917 р. член російської компартії. Учасник переговорів між РСФРР та урядом П. Скоропадського в 1918 р. Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України у листопаді 1918 р., голова РНК УСРР у 1919 р., 1920–1923 рр. Один з ідеологів жорсткого придушення селянського повстанського руху в Україні. Активний діяч партійної опозиції у 1920–1930 рр. Репресований.

**Червоний
комбриг Махно**

комуністів. Присутні на з'їзді представники махновців Херсонський і Чорнокнижний¹ повно проінформували командування 3-ї бригади про рішення цього з'їзду. Реагуючи на дії більшовиків, махновці ініціювали проведення у Гуляйполі II з'їзду селянських і повстанських делегатів регіону. Делегати висловилися за радянську владу без диктатури якоїсь однієї партії, заміну надзвичайних комісій на вибрані військово-революційні трибунали, свободу слова, друку і зібрань тощо.

¹ Чорнокнижний І. С. (?—після 1930) — лівий есер, активний учасник і один з ідеологів махновщини, член ВРР повстанської армії. Після революції амністований, але за організацію підпільної махновської групи заарештований і, очевидно, репресований.

Як і в Росії, в Україні комуністи забороняли або істотно обмежувати діяльність інших лівих політичних партій. 9 березня була заборонена газета анархістської конфедерації «Набат»¹, з якою тісно співпрацювали гуляйпільські анархісти, і це сильно роздратувало оточення Махна. Анархістську літературу взагалі часто перехоплювали чекісти. Серед махновців поширилися чутки, що червоні планують замінити командування 3-ї бригади. Махновська розвідка також вважала, що на самого Махна чекісти і військові готують замах.

Очевидно, що вперше махновське керівництво висловило вголос своє незадоволення 21 березня на нараді командного складу бригади. Підсумувавши всі чутки і достовірні факти, командири дійшли висновку, що більшовики, по суті, є політичними конкурентами махновців. Особливі нарікання викликали принизливий для повстанців інститут політичних комісарів у частинах та незадовільна система забезпечення бригади фінансами, зброєю, набоями, спорядженням тощо. Якусь разову допомогу наприкінці січня Махно отримав від Дибенка. Протягом наступного місяця повстанці воювали виключно за рахунок воєнних трофеїв. На початку березня Антонов-Овсієнко передав сусідньому Південному фронту 10 тис. багнетів, 20 гармат, два бронепотяги, а махновці, які боролися з тим самим Донським угрупованням білих, від власного командуючого знову-таки нічого не отримали.

Шукаючи виходу з цього глухого кута, махновці рішуче вдавалися до так званого самозабезпечення, спустошуючи запаси й склади червоних на «своїй» території, відбираючи у місцевих більшовицьких властей реквізоване у селян продовольство, конфіскуючи вугілля, накладаючи контрибуції на буржуазію зайнятих повстанцями міст, вивозячи у Гуляйполе і Пологи обладнання маріупольських і бердянських

¹ Конфедерація анархістів України «Набат» — об'єднання анархістів-комуністів і синдикалістів України. Створена у листопаді 1918 р. Співпрацювала з повстанською армією Н. Махна, впливала на ідеологію останньої. Критично ставилася до політики більшовиків, за що представників «Набату» жорстко переслідували чекісти.

**Комдив Дибенко та комбриг
Махно на станції Пологи.
Березень чи квітень 1919.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей**

фабрик і майстерень тощо. Це тільки збільшувало кількість скарг і звинувачень махновців у мародерстві, бандитизмі, контрреволюційних вчинках і т. п. У цілому негативно до махновців, крім катеринославських та олександрівських більшовицьких властей, ставилися голова РНК УСРР Раковський, знаний донбаський більшовик Артем¹, член Революційно-військової ради Південного фронту Г. Сокольников², за яким можна було помітити постать самого наркома з військових справ РСФРР Л. Троцького³.

¹ Сергеев Ф. С. (Артем) (1883–1921) — член компартії, один з активних учасників встановлення більшовицького режиму в Україні. Засновник Донецько-Криворізької радянської республіки у 1918 р. Член ЦК КП(б)У.

² Сокольников (Бріліант) Г. Я. (1888–1939) — більшовик, член ЦК компартії у 1917–1919, 1922–1930 рр. У 1918 р. член РВР 2-ї і 9-ї армій та Південного фронту червоних, у 1919–1920 рр. командуючий 8-ю армією. Після війни нарком фінансів, учасник партійної опозиції. Репресований.

³ Троцький (Бронштейн) Л. Д. (1879–1940) — відомий марксист, один із засновників Комінтерну. Активний учасник більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. Перший радянський

Захисниками бригади виявилися тільки її безпосередні начальники: Антонов-Овсієнко, Скачко та Дибенко. З одного боку, вони тим самим захищали і себе, з іншого — вони краще орієнтувалися у поточних проблемах махновського фронту, адже неодноразово зустрічалися з командуванням 3-ї бригади і давали схвальні відгуки про дії, поведінку та організацію махновців. Однак цей захист був доволі ненадійним.

Коли на початку квітня стався прорив Шкура під Юзівкою, ніхто махновцям не допоміг. Серед повстанців поширилися чутки, що їх навмисно хочуть знекровити. Тому вирішили використати внутрішні ресурси, для чого 10 квітня, попри пряму заборону Дибенка, в Гуляйполі було відкрито III з'їзд делегатів повстанських волостей. З'їзд прийняв рішення про масову мобілізацію чоловіків до фронтових формувань бригади. Делегати з'їзду не вважали Дибенка

Махновці на станції Пологи.
1919

нарком з іноземних справ. Один із засновників Червоної армії, у 1918–1925 рр. нарком з військових і морських справ РСФРР та СРСР. У 1920 рр. лідер лівої опозиції. Висланий за кордон. Вбитий у Мексиці агентом НКВС СРСР.

уповноваженим забороняти їхні зібрання, за що були затавровані як контрреволюціонери. А 15 квітня Раковський звинуватив Махна разом з Дибенком у несанкціонованому захопленні фуражу, надавши цій справі державного значення, адже фураж відбирався у продовольчих органів, що діяли у махновській тилловій зоні. 25-го числа харківські «Известия» надрукували статтю «Геть махновщину». 27 квітня розлючений Махно віддав наказ арештувати всіх комісарів-комуністів у бригаді. Ця подія не набула значного розголосу, адже 29-го Н. І. зустрівся з Антоновим-Овсієнком, який залагодив ситуацію і навіть став на захист махновців. Більше того, командуючий фронтом нарешті виділив махновцям близько 2 млн карбованців і 100 тисяч патронів.

3 травня денікінці вкотре вже захопили залізничну ділянку Юзівка — Мандрикіне, але були відбиті. Проте наступного дня Денікін розпочав загальний наступ у трьох напрямках: на Манич, Луганськ та на махновському фронті. Махновці знову зустрілися з посиленним корпусом Шкура, який прорвався на ст. Карань, де зім'яв оборону 10-го Донського полку і просунувся на 25 км на захід. Командування бригади, аби зупинити кубанців, перекинуло з інших ділянок фронту два полки і два бронепотяги. Махно привів підкріплення з Пологів. Тому, коли наступного дня Шкуро спробував обійти ст. Розівку з півдня, біля Кам'яних Могил його зустріла вогнем махновська піхота. Білі кинулися на Розівку, але там їх чекали бронепотяги повстанців. Зазнавши відчутних втрат, Шкуро був змушений відійти назад. Махновці вкотре повернулися на кальміуські позиції.

Проте командування Південного фронту вимагало від бригади продовжити наступ і перерізати залізничну ділянку Таганрог — Іловайськ, хоча для цього махновці не мали ресурсів. Антонов-Овсієнко допомагати відмовився. Тільки тоді, коли білі захопили Луганськ, червоне керівництво усвідомило всю серйозність ситуації. У Харкові було навіть створено Раду робітничо-селянської оборони на чолі з Раковським для централізації боротьби з Денікіним у Донецькому басейні. Однак тут білі вже мали чисельну перевагу, адже Південний фронт червоних встиг передати свої резерви на Східний фронт, а Український був зайнятий придушенням селянських повстань

і реалізацією ленінської ідеї-фікс — проривом через Карпати до республіки угорських комуністів. Проте, як тільки в Донбасі запахло смаленим, Ленін переклав усю провину саме на Антонова-Овсієнка. 5 травня кримські підрозділи дивізії Дибенка були розгорнуті в Кримську армію, а Махно підпорядкувався безпосередньо командарму-2 Скачку.

За два дні у Гуляйполі відбулася зустріч Махна з уповноваженим Ради праці і оборони РСФРР Л. Б. Каменевим¹. Направлений Леніним Каменєв мав налагодити економічну співпрацю двох радянських республік, основою якої керівники компартії вважали вивіз великих обсягів українського хліба до Росії. Повстанці Гуляйпільщини характеризувались як злісні саботажники будь-якої продовольчої роботи комуністів, тому після переговорів з Раковським у Харкові місія Каменєва почала набувати репресивних ознак для махновців у перспективі. Поки що, в умовах загрози наступу білих, Ленін особисто

Н. Махно, С. Петров (перший ліворуч), **Г. Василевський** (третій ліворуч), **Г. Горєв** (другий праворуч), **Ф. Щусь** (перший праворуч) та інші **представники вищого махновського командування на станції Пологи.**

Весна 1919

¹ Каменєв (Розенфельд) Л. Б. (1883–1936) — один з керівників російської компартії, з 1918 р. член Президії ВЦВК, Голова Московської ради. З 1919 р. член Політбюро ЦК РКП(б). Після революції один з лідерів партійної опозиції. Репресований.

порадив Каменеву бути з Махном більш дипломатичним, добиватися видачі з регіону хліба, не видаючи своїх справжніх думок щодо перспектив «дружби» з повстанцями.

Зустріч Махна і Каменева (у його почті, зокрема, був К. Ворошилов¹) пройшла цілком спокійно. Уповноважений РПО обережно зазначив, що саме викликає незадоволення керівництва (наявність анархістів та есерів у тилу бригади, блокування роботи більшовицьких органів влади, саботаж у справі вивезення вугілля і хліба з району до Росії). Махно у відповідь вказував на провокативну поведінку місцевих більшовиків, небажання допомагати махновському фронту, саботаж у справі забезпечення бригади зброєю, боеприпасами. Сторони домовилися сприяти одна одній у розв'язанні суперечливих питань.

Каменев дійсно надав бригаді деяку фінансово-матеріальну допомогу, але негативна думка керівництва компартії щодо махновців у принципі не змінилася. Більшовики лише вичікували.

8 травня штаб бригади довідався про ще одну подію, яка зрештою вплинула на подальшу долю махновців: 7 травня проти влади комуністів повстав колишній командир 1-ї Задніпрянської бригади Григор'єв. Ареал цього повстання охопив значну частину Правобережної України, включно з важливими залізничними магістралями й містами. Повстання Григор'єва явно збільшило підозри більшовиків і щодо повстанців Лівобережжя. Махно опинився у скрутному становищі: червоні вимагали не тільки відректися від Григор'єва, а й виділити війська для придушення повстання; повсталий же отаман закликав Махна до повалення більшовицької диктатури.

¹ Ворошилов К. Є. (1881–1969) — член компартії, один з учасників більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді. Навесні 1918 р. командир червоних військ в Україні. Під час громадянської війни був командуючим групою військ, членом РВР Південного фронту, командуючим 10-ю армією, наркомом внутрішніх справ України, командуючим Харківським військовим округом, командуючим 14-ою армією внутрішнім фронтом, членом РВР 1-ї кінної армії. Після війни на високих військових і державних посадах. Маршал СРСР.

Усі нагальні проблеми змусили махновське керівництво скликати 12 травня у Маріуполі воєнну нараду, на порядку денному якої було три актуальні питання: 1) ставлення до григор'євщини; 2) переукладання угоди з більшовиками; 3) реорганізація бригади у дивізію. На нараді командирам були зачитані «відкритий лист» Каменева, опублікований ним після переговорів з махновцями, його ж вимога вказати місце розташування махновських бойових частин, а також «Універсал» Григор'єва. Нарада підтвердила наявність значних розходжень у поглядах махновського командування: одні (представники штабу Озеров, Родіонов¹) стояли на есерівській платформі і були за союз із Григор'євим; інші — переважно анархісти і фронтові командири (Білаш, Петренко-Платонов, Куриленко) — виступали за подальшу співпрацю з більшовиками, а отже, за оголошення війни Григор'єву. В результаті було прийнято компромісне рішення: фронт проти білих тримати і далі, отже, союз із червоними не розривати, але вимагати від них розширення воєнних прав і автономії для своєї території, а до Григор'єва відправити комісію, аби дізнатися, чого ж прагне бунтівний отаман.

За рішенням наради бригаду було переформовано у 1-шу Українську повстанську дивізію, яка залишалась у складі 2-ї армії Південного фронту. Командиром і начальником штабу дивізії залишалися відповідно Н. Махно і Я. Озеров. Структурно дивізія складалася з трьох бригад: 1-ї (комбриг Куриленко), яка також складалася із чотирьох піхотних полків (10 тис. багнетів, 200 шабель, три гармати, 40 кулеметів, морський катер) і займала ділянку фронту вздовж узбережжя від Урзуфа до гирла Грузького Єланчика (бл. 50 км) і по Єланчику до хутора Вітава (13 км); 2-ї (комбриг Білаш), до складу якої входили три піхотні і два кавалерійські полки (13 тис. багнетів, 700 шабель, чотири гармати, 50 кулеметів, аероплан, два бронепотяги, автопанцерник) і яка займала близько 50 км фронту від ст. Караванної до с. Конькове на Грузькому Єланчику; 3-ї (комбриг

¹ Родіонов І. (?-?) — лівий есер. Учасник махновщини: член штабу 3-ї Задніпровської бригади Н. Махна. Очевидно, розстріляний червоними.

Група повстанських командирів разом з Махном.
Бердянськ, 1919

Петренко-Платонов) у складі трьох піхотних полків (5 тис. багнетів, 50 шабель, 10 кулеметів), позиції якої були між двох інших бригад.

11 травня, виконуючи накази командування, махновці атакували на ділянках усіх трьох бригад, значно просунувшись у напрямках станцій Моспіне і Квашине. Водночас білі почали тиснути на 9-ту дивізію 13-ї армії Південного фронту, і північні сусіди махновців, як уже було неодноразово, почали відходити, оголюючи лівий фланг Білаша. 14 травня давні візаві повстанців генерали Шкуро і Виноградов¹ за підтримки двох танків і трьох бронепотягів, озброєних морськими гарматами, вибили махновців з Моспіного і Кутейникового, завдавши їм значних утрат. Замість того, щоб відтягти лінію фронту назад, махновці 15–16 травня контратакували у північному і північно-східному напрямках і відвоювали Моспіне,

¹ Виноградов М. М. (1870–1960) — царський генерал. Білогвардієць, генерал Добровольчої армії і Збройних сил Півдня Росії. Емігрант.

Оленівку, Долю, Мандрикіне, Кутейникове, Рутченкове. Доречною виявилася допомога Каменева у вигляді партії однозарядних гвинтівок системи Бердан і 200 тисяч патронів. Скачко надіслав у допомогу 1-й Радянський піхотний полк, сформований у Мелітопольському повіті, під командою Чайки¹. В ці ж дні до Гуляйполя прибула група анархістів-набатівців і 500 бійців анархістських загонів Шуби² і Чередняка³.

Однак 19 травня формування Збройних сил Півдня Росії атакували у напрямках на Луганськ, Юзівку і Маріуполь, використовуючи значну перевагу в силах, особливо у кавалерії, танках, бронепотягах. Шкуро знову кинув свою кінноту у стик флангів 2-ї бригади махновців і сусідньої 13-ї армії червоних. Розбивши полк останньої і полк Чайки, Шкуро впритул наблизився до серця махновської території з північного сходу. 20 травня він зайняв ст. Межеву і раптом повернув основні свої сили на південь. Аби зупинити кубанців, назустріч їм з фронту було перекинуто 9-й Грецький піхотний і 12-й кавалерійський повстанські полки. 21 травня махновці і шкурівці зустрілись у районі села Великий Янісоль. Греки-повстанці були з цих місць, тому билися відчайдушно і розтрощили авангард супротивника. Протягом наступної доби махновці протистояли основним силам корпусу Шкура, але без патронів, відбиваючи кавалерійські наскоки тільки багнетами, вони почали відходити. Відхід піхоти прикривав 12-й полк (600 шабель). Як згадував Білаш, «боягузів не було. І рубка була страшною. Поранили і полонили не було». Махновський полк

¹ Чайка (? — після 1930) — анархіст. Активний учасник махновщини: комполку, командир загону. Доля невідома.

² Шуба (Приходько) В. (?–1922) — анархо-комуніст. У 1918–1919 рр. командир анархо-повстанського загону, прихильник КАУ «Набат», співпрацював з М. Никифоровою. У 1919 р. союзник махновців. У 1919–1921 рр. командир повстанського загону в Центрально-Північній Україні. Доля невідома.

³ Чередняк (?–?) — анархіст з Харківщини. У 1917–1919 рр. командир анархо-повстанського загону, прихильник КАУ «Набат». У 1919 р. союзник, а потім учасник махновщини: комполку, командир окремої групи, командир загону. У 1921 р. ще боровся проти більшовицького режиму у Воронежській губернії. Подальша доля невідома.

Звернення махновського командування до населення. Весна 1919. Запорізький обласний краєзнавчий музей

разом зі своїм командиром Морозовим був вирублений цілком. Незабаром була оточена і порубана й повстанська піхота: у 9-му полку в живих залишилося лише 400 бійців. Одначе знекровлений був і корпус Шкура, що змусило кубанців зупинитися.

Прорив і диверсії Шкура налякали місцевих селян і змусили напружитись тиллові служби Повстанської дивізії. У Гуляйполі швидко було сформовано зведений піхотний полк (2 тис. бійців) під командуванням Б. Веретельникова¹, який прикрив столицю «Махновії» зі сходу, зайнявши оборону в селі Святодухівці (суч. Любимівка. — Прим. Д. А.). Північніше Махно виставив 3-тисячний заслін на чолі з Паталахою. Про гостроту ситуації свідчить той факт, що Махно і Білаш особисто брали участь у перестрілці з білокозаками на шляху між Святодухівкою і Гуляйполем. Вже 23 травня полк Веретельникова був повністю вирублений і дорога на Гуляйполе для Шкура була відкрита. Н. І. швидкими темпами формував тут ще один батальйон, бо загони Чередняка і Шуби вже встигли виступити на фронт. Того ж дня бригада Куриленка залишила Маріуполь і відійшла на захід.

¹ Веретельников Б. В. (?–1919) — робітник-есер, учасник революції 1905–1907 рр., матрос. З 1918 р. анархо-комуніст, активний учасник махновщини: політичний організатор, помічник начштабу дивізії, комполку. Загинув у бою з білими.

25 травня, розуміючи, що махновці готові до серйозних боїв, виснажений Шкуро відійшов на Юзівку. Своє завдання біла кіннота цілком виконала, адже її диверсійні рейди були спрямовані не на територіальні захоплення, а на полегшення просування власної піхоти. Внаслідок відходу корпусу кубанців бригада Білаша повернула деякі населені пункти, однак махновцям це не принесло значного полегшення, адже сусідня 13-та армія продовжувала відступати.

Небезпека знищення загрожувала махновським формуванням і з іншого боку. 20 травня у Харкові з'явився голова РВР РСФРР Л. Троцький, який навесні 1919 р. заходився боротися з «партизанщиною» у лавах РСЧА. 1-ша Повстанська дивізія навіть своєю назвою викликала підозру Троцького. Під сумнів також ставились: право махновців на статус дивізії; територіальний принцип її формування; тісні зв'язки фронтних частин з рідними селами; автономність махновського тилу з органами селянського самоврядування; принцип виборності командирів у військах; дозвіл на зібрання і мітинги; присутність у районі анархістів і лівих есерів тощо. Виходячи з власних «високих» революційних теорій, Троцький відверто називав махновщину загрозою революції. Він абсолютно ігнорував заслуги повстанців у боротьбі з денікінцями, вважаючи, що тимчасово можна і поступитися Приазов'ям білим, аби тільки ліквідувати махновщину як рух, що явно конкурує з більшовиками за вплив на трудящі маси.

Впевненості Троцькому додавав той факт, що з григор'євщиною наприкінці травня було майже покінчено. Під тиском Троцького Рада оборони УСРР 25 травня ухвалила таємну постанову про знищення і махновщини. Передбачалося блокування махновського району червоними військами, які щойно воювали проти григор'євців, по лінії Дніпра. Підрозділи на махновському фронті і в тилу, що очолювали комуністи, повинні були ігнорувати розпорядження штабу Повстанської дивізії. Антимахновська підготовка ретельно утаємничувалась, аби не спровокувати раніше часу махновців на справжнє повстання. Наміри Троцького цілком підтримував Ленін.

Отже, махновці, самі того не знаючи, опинилися в оточенні: з трьох боків їх оточували денікінці

(узбережжя моря блокувалось кораблями білих і Антанти), із заходу — загороджувальні загони червоних.

Після великих втрат у боях з кубанцями Повстанська дивізія нараховувала: 1-ша бригада (три піхотні полки) — 7300 багнетів, 300 шабель, 250 бійців-кулеметників; 2-га бригада (три піхотні і два кавалерійські полки) — 10 тис. багнетів, 2 тис. шабель; 3-тя бригада (в той час комбригом замість Петренка був Антощенко) — три піхотні полки і окремих ударний батальйон — 3 тис. багнетів і артдивізіон. У цілому на фронті перебувало близько 23 тис. бійців, і 20 тис. (два полки, окремі команди і загони) знаходились у тиловому резерві.

На нараді командного складу дивізії 28 травня Махно прийняв рішення залишити посаду комдива, про що телеграфував до штабу Південфронту, і відставку одразу було прийнято. Нарада знову продемонструвала розбіжність у поглядах махновських командирів. Багато хто з фронтовиків щиро вважав, що відставка Махна може стати достатньою підставою для замирення з червоними. Повністю поділяли позицію Н. І., як і раніше, члени Гуляйпільського союзу анархістів і штабу дивізії. Вони чи переконали своїх опонентів, чи певною мірою проігнорували їхні погляди, але 29 травня штаб дивізії відправив у штаб фронту телеграму Раковському, Каменеву і Леніну з вимогою повернути Махна на посаду комдива як чесного революціонера. У разі відмови Південфронту штаб дивізії постановляв реорганізувати махновські формування у самостійну повстанську армію на чолі з Махном, яка б підпорядковувалася Південному фронтові тільки оперативно. Телеграма мала вигляд ультиматуму, що лише зміцнило впевненість більшовиків у їхній правоті. Було дано розпорядження про арешт Махна. Практично реалізувати свої задуми червоні не могли, адже саме 27–30 травня Шкуро здійснив атаку на північ від Юзівки в рамках загального наступу денікінців від Волги до Донбасу. Південний фронт, по суті, був дезорганізований і тому непридатний для ліквідації махновщини.

Але Троцький заспокоїтися не міг. 30 травня прийнято рішення призначити Ворошилова головним ліквідатором махновщини, для чого він мав очолити 14-ту армію, яку створили 4 червня з решток розформованої 2-ї армії. Розформувався й Український

Н. Махно.

1919

фронт. Таким чином Троцький прибрав з дороги Скачка і Антонова-Овсієнка, які вперто не хотіли визнавати Махна і його повстанців контрреволюціонерами. 31 травня голова РВР видав наказ про ліквідацію махновщини.

Не помітити підозрілих рухів навколо повстанських формувань було неможливо. Звичайно, це ще більш насторожувало махновців. Залишалися суттєві проблеми на фронті. Все це змусило махновське командування призначити на 15 червня черговий з'їзд представників волостей і військових частин. Це стало ще одним приводом для звинувачення повстанців

Приазов'я у контрреволюції, хоча завадити проведенню такого з'їзду оточення Троцького вже не могло.

Тоді проти махновщини було задіяно іншу стратегію. По-перше, розпочалась активне цькування повстанців у радянських газетах. По-друге, було вирішено нищити махновщину силами білих. Цей план передбачав повну блокаду повстанського району, аби туди не надходила ніяка допомога.

Цікаво, що знахабнілий Троцький у ці дні особисто звертався телеграфом до Н. І. навіть не з проханням, а вимогою прикрити силами своїх військ ще й величезну ділянку Південного фронту, нібито й не було антиммахновської істерії та наказів про відсторонення і арешт Махна. Ця розмова двох глухих завершилася лайкою Нестора Івановича на адресу Лева Давидовича.

Махно не міг допомогти Південфронту не тільки тому, що не мав достатньо сил, а й тому, що проти нього 4 червня знов розпочав наступ Шкуро. Добу тривали бої по лінії Велико-Анадоль — Волноваха — Маріуполь, але зрештою махновці були змушені відійти на 8–12 кілометрів на захід. Штаб дивізії готувався наступного дня контратакувати, але біла кавалерія прорвалася з півночі, від Гришиного, в серцевину повстанської території. Червоні, за наказом Троцького, вже не допомагали дивізії, махновці мали розв'язувати проблему власними силами. Бригада Куриленка змістилася на лінію Урзуф — Стародубівка — Розівка. Білаш мав ліквідувати прорив.

6 червня в Царекостянтинівці відбулася термінова нарада комскладу дивізії. Тепер уже всім все було відомо, і ліві есери відверто пропонували оголосити червоним війну і йти до них у тил на з'єднання з рештками григор'євців. Гуляйпільські анархісти не підтримали цієї пропозиції, тому есери їх залишили. Місцеві повстанці вирішили стояти на смерть за свої рідні села. Н. І. передав командування дивізією Білашу, який у відповідь мав передати справи призначеному червоними зміннику. На цій нараді взяла гору думка фронтових командирів, вірних союзу з більшовиками, тому Махно, який зберіг політичний вплив у районі, 8 червня зібрав у Гуляйполі місцевих анархістів, членів Військово-революційної ради і командирів на ще одну нараду, аби визначити напрям подальших дій повстанських формувань. Обговорювали дві можливості: 1) йти у тил до червоних, як

пропонували есери; 2) частини передати червоному командуванню, а самим (командирам та анархістам) йти у тил до білих. Махно і гуляйпільські анархісти тепер схилилися до першого варіанта, однак фронтовики були проти. Після суперечок прийнято рішення, яке, по суті, залишало все як є. Махно ще раз телеграфував Ворошилову, Троцькому, Леніну і Каменеву про відмову від командування і просив прислати йому заміну. На заміну незабаром прибув комбриг 7-ї Української піхотної дивізії Круссер¹, але в ніч з 9 на 10 червня він загинув. Махно в ці дні залишався прямо причетним до керування обороною району від білих, хоча і передав командування Білашу. Він зібрав навколо себе особисто відданих йому бійців, які формально до дивізії жодного стосунку не мали, але продовжували брати участь у боях з білими.

Фронт проходив уже по лінії Новоспасівка — Царевокостянтинівка — Гуляйполе — Гайчур — Чаплине. Очевидці зазначали, що особливо білі тиснули у напрямку станції Пологи, аби залізницею прорватись до Олександрівська і перетнути таким чином шлях відступу з Криму армії Дибенка. Отже, захищаючи від денікінців рідні оселі, махновці вкотре рятували червоні війська.

Поки повстанці прикривали відхід Кримської армії, червоне командування розпочало фактичні репресії проти них. 12 червня у Синельникове прибув Надзвичайний військовий трибунал Донбасу на чолі з прихильником Троцького Г. П'ятаковим², який заарештував членів штабу махновської дивізії і незабаром розстріляв їх у Харкові. Звинувачення було стандартним: розвал фронту.

Махновці водночас продовжували вести запеклі бої за Гуляйполе і Кінські Роздори. 15 червня фронт

¹ Круссер О. С. (1893–1919) — член компартії. У 1918 р. командуючий 4-ою армією, помічник 5-ї Донецької армії червоних, член Всеукраїнського виконавчого комітету. У 1919 р. командир бригади.

² П'ятаков Г. А. (1890–1939) — більшовик з 1910 р. У 1918 р. секретар ЦК КП(б)У, у листопаді 1918 — січні 1919 р. керівник Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У 1919 р. керівник Надзвичайного військово-революційного трибуналу, член РВР низки радянських армій в Україні. Після війни на господарській роботі. Репресований.

проходив по лінії Ногайськ (сучасний Приморськ. — *Прим. Д. А.*) — Верхній Токмак — Пологи — Гуляйполе — Гайчур. Цього дня на станції Мала Токмачка відбулась остання спільна нарада махновської керівної верхівки. Н. І. прямо пропонував направити рештки повстанського вояцтва на Мелітополь і Олександрівськ і йти у тил червоних за Дніпро. Вперті фронтові командири у черговий раз категорично відмовилися. Згоди не було, і це означало фактичний розкол руху на дві течії. Махно почав реалізовувати свій план, а Білаш, Куриленко і полкові командири залишилися тримати фронт, покладаючись на долю і милість червоних.

Незважаючи на розстріл 17 червня у Харкові членів штабу Повстанської дивізії, махновські частини продовжували утримувати фронт навіть за умов заміни їхніх командирів на червоних. В Оріхові Білаш передав по акту війська і матеріальну частину дивізії (близько 55 тис. бійців, з яких 30 тис. беззбройних, 18 гармат, три бронепотяги, 100 кулеметів, також дивізійну касу — 500 тис. карбованців). Сам він, побоюючись арешту і розстрілу, перейшов у підпілля, але конфліктувати з більшовиками не став і навіть вступив артилеристом до однієї з червоних частин.

4. Проти всіх: Революційна повстанська армія України (махновців) (друга половина 1919 р.)

Самостійність, яку дав своїм полкам перед відставкою Махно, була використана махновськими підрозділами і командирами по-різному. Кавалеристи Щуся і кулеметники Кожина приєдналися до загону Махна. Паталаха відмовився підпорядковуватися червоним, кинувся у бій з білими за рідне село і загинув. Петренко-Платонов також відмовився відходити назад, 20 червня штурмом взяв Гуляйполе, але був відкинутий денікінцями. Розстрілявши незабаром червоних, які приїхали його заарештовувати, він зі своїми бійцями перейшов у денікінський тил партизанити. Анархісти Шуба і Чередняк залишили фронт і також пішли партизанити, але у тил до червоних. Зубков за власною ініціативою організував оборону проти білих на північ від Мелітополя, але

червоні не тільки не підтримали його, а ще й обстрілювали з-за Дніпра, де зайняла позицію виведена з Криму І. Федьком Кримська армія. Давидов¹ за наказом Ворошилова спробував сформувати з «вірних» махновців нову бригаду, але вже не встигав.

На кінець червня фронт відсунувся до Дніпра і проходив вже по лінії Катеринослав — Херсон. Білі взяли Харків, а 30 червня козаки Шкура захопили Катеринослав. Врятована Кримська армія того ж дня була реорганізована у Кримську дивізію 14-ї армії, комдивом залишився Дибенко, його заступником — Федько². Основна маса махновських формувань увійшла до складу саме цієї дивізії.

Вище керівництво компартії і радянської держави нарешті почало усвідомлювати серйозність, навіть катастрофічність ситуації. Відбулися рішучі кадрові перестановки. Так, 4 липня головнокомандуючим РСЧА замість І. Вацетіса став С. Каменев³, 13 липня замість В. Гіттіса⁴ Південний фронт очолив В. Єгор'єв⁵, 18-го К. Ворошилова на чолі 14-ї армії за-

¹ Давидов (? — після 1930) — учасник махновського руху: комполку, начальник штабу бригади. У 1919 р. перейшов на службу до Червоної армії. Подальша доля невідома.

² Федько І. Ф. (1897–1939) — фронтовик, з 1917 р. член компартії. В 1918 р. виконуючий обов'язки головнокомандуючого червоними військами Північного Кавказу, командуючий 11-ю армією. У 1919 р. член РВР Кримської радянської республіки, заступник командуючого Кримською армією, комдив. У 1920 р. командуючий групою військ Південного фронту. Після війни на командних посадах РСЧА. Репресований.

³ Каменев С. С. (1881–1936) — царський офіцер, начальник штабу армії. У 1918 р. вступає до Червоної армії: комдив, командуючий групами військ, командуючий Східним фронтом. У 1919–1924 рр. головнокомандуючий збройними силами РСЧА. Після громадянської війни на командних посадах.

⁴ Гіттіс В. М. (1881–1938) — полковник царської армії. З 1918 р. у Червоній армії: командуючий 6-ю армією Північного фронту, 8-ю армією Південного фронту. У 1920–1921 рр. командуючий Кавказьким фронтом. Після громадянської війни на командних посадах РСЧА. Репресований.

⁵ Єгор'єв В. М. (1869–1948) — царський генерал, з 1918 р. у Червоній армії. У 1919 р. командуючий Південним фронтом. Після громадянської війни на редакторській і викладацькій роботі.

мінів О. Єгоров¹, 21-го І. Федько заступив П. Дибенка на посаді командира Кримської дивізії.

Ще на початку липня Дибенко наказав Федьку відвоювати у Шкура Катеринослав, для чого виділив два махновські полки — піхотний Вдовиченка і кавалерійський Куриленка. 15 липня Федько атакував губернське місто силами декількох махновських і червоноармійських полків. Останні не витримали контратаки білокозаків ще на підступах до міста і почали панічно відступати. Лише махновці, які змогли увійти до міста, витримали кількагодинний бій. Зрозумівши всю безперспективність подальшої боротьби, Куриленко і Вдовиченко вийшли з міста, вишикували свої полки у каре і, відбиваючи вогнем і багнетами кінні атаки козаків, у повному порядку відступили на захід. Пізніше кіннота Куриленка увійде до складу формування Червоних козаків і разом з ним буде воювати на польському фронті.

Після перемоги під Катеринославом Шкуро рушив на П'ятихатки і Знам'янку. Ще 10 липня білі взяли Олександрівськ, Каховку, Скадовськ, а також Нікополь, маючи намір відтіснити махновців у степи Правобережжя. Коли 31 липня білі взяли Олександрію, червона Кримська дивізія, 1 серпня перейменована у 58-му, ще утримувала переправи через Дніпро у Кічкасі, напроти Каховки і поблизу Качкарівки, але вже незабаром відійшла на лінію Херсон — Снігурівка — Березнегувате — Казанка — Долинська, побоюючись флангового удару з півночі. Таким чином, у першій половині серпня 1919 р. Херсонщина перетворилася на справжній казан, в якому змішалася велика маса різноманітних військ, частин і формувань. З півдня на північ відходила так звана Південна група червоних, включаючи й 58-му дивізію; північно-східні райони захопили білі, які поступово проникали і в південні повіти; з північного заходу наближалися підрозділи армії УНР і Української Галицької Армії²;

¹ Єгоров О. І. (1883–1939) — полковник царської армії. 3 грудня 1917 р. у Червоній армії. У 1918–1920 рр. командував арміями і фронтами, зокрема на території України. Після громадянської війни на командних посадах РСЧА. Репресований.

² Назва регулярної армії Західноукраїнської Народної Республіки.

на півночі формував нову повстанську армію Махно, а в степах продовжували партизанити григор'євці.

15 серпня 58-ма дивізія зосереджувалась у Новому Бузі, готуючись відступати на Помічну і Вознесенськ. Основна маса її бійців була родом з Приазов'я, Таврії і Херсонщини, тому намір командування відступати викликав обурення. Бійці мітингували, не корилися наказам, погрожували дезертирством. Останньою краплею став наказ комбрига Кочергіна¹ арештувати декількох полкових командирів, зокрема махновців Калашникова і Клейна². Через це 19 серпня у полках відбувся заколот, арештували самого Кочергіна і його оточення. Заколотники, серед яких найактивнішими були саме махновці, виявили намір не залишати з відступаючими червоними Україну, а йти до Махна і об'єднаними силами продовжувати боронити рідні землі від білогвардійців.

Отже, 19 серпня можна вважати днем, коли махновці розірвали формальний зв'язок з Червоною армією і знов стали самостійною силою.

Що ж у ці літні місяці 1919 року робив сам Н. Махно?

Ситуація, коли червоні у будь-який момент могли його заарештувати чи вчинити замах на життя, його, ясна річ, не влаштовувала. Але Н. І. не був готовий воювати на два фронти. Йому були потрібні деякий час і місце, де можна було перепочити і відновити сили. Таким місцем була визначена північна частина Херсонщини, де продовжували партизанити рештки григор'євців.

У 20-х числах червня загін Н. І. через Олександрівськ і Кічкас перейшов на правий берег Дніпра. Кілька днів загін, добираючи бійців, перебував у Кічкасі, Хортиці і Томаківці. Саме тоді Махно вдався до прямого терору проти червоних, розстрілюючи

¹ Кочергін Г. М. (1885–?) — учасник Першої світової війни. З 1917 р. командир революційного загону, більшовик, голова Мелітопольського військово-революційного трибуналу. Командир Червоної армії. У 1919 р. комбриг, у 1920 р. комдив, воєнком Мелітопольського повіту.

² Клейн О. (1891–1921) — з родини німецьких колоністів. З 1917 р. член Гуляйпільського союзу анархістів. Активний учасник махновщини: ад'ютант штабу, комполку, командир групи. Загинув у бою з червоними.

виключно командирів продовольчих і каральних загонів. Наприкінці місяця з тисячним загonom він вирушив в Олександрійський повіт. Тут, у селі Компаніївка, Н. І. зустрівся з Григор'євим і запропонував об'єднати повстанські сили. Махновські мемуаристи не приховували справжньої мети Махна: вбити антисеміта і прихованого контрреволюціонера (і конкурента за вплив на повстанські маси водночас) Григор'єва, а його бійців приєднати до власного війська. Але виконання цього завдання відкладалося на потім, коли махновці зміцніють. Тепер же, наприкінці червня, два отамани уклали угоду, за якою об'єднане військо очолював Григор'єв, але всі його дії контролювала Революційно-військова рада, більшість членів якої були махновцями.

Цей військовий союз протривав місяць, але надійність його постійно ставилася під сумнів обома сторонами. Махновці помічали, як до Григор'єва приїздять якісь підозрілі емісари — то від петлюрівців, то від денікінців, тому передчували зраду. Григор'єву не подобалася самостійність махновців, їхні претензії на територію і симпатії місцевих повстанців. Рано чи пізно хтось мав когось підкорити чи знищити. Більш рішучими і спритними виявились махновці. 27 липня, використавши як привід реальний чи уявний зв'язок Григор'єва з білим командуванням, махновський провід здійснив заздалегідь сплановане вбивство олександрійського отамана. Незважаючи на це, багато хто з григор'євців, включно з командирами, вступив до формування Махна.

Н. І. після вбивства Григор'єва мов прокинувся. Очевидно, на його активізацію вплинуло не тільки знищення конкурента, але й наближення денікінського фронту. Наставав час істини, і треба було діяти. Н. І. почав формувати нову повстанську армію — як за рахунок приєднання григор'євців, так і за допомогою агітації серед відступаючих червоноармійських частин. Агітатори Махна з'явилися і в підрозділах 58-ї дивізії, зустрівши тут своїх земляків і колишніх однополчан. Їхні аргументи, ясна річ, відіграли не останню роль у заколоті Калашникова і Клейна.

20 серпня махновці-заколотники на нараді комскладу обрали своїм командиром Калашникова, а начальником штабу і секретарем реанімованої групи «Набат» Білаша, який вийшов з підпілля. Народа прийняла рішення йти на з'єднання з Махном. У ніч на 24

«Гвардія Григор'єва»
очима австрійського
карикатуриста

серпня вояцтво Калашникова (за даними Білаша, 55 тис. піхоти на возах, 8 тис. кавалерії, обоз з родинами повстанців і навіть худоба) трьома колонами вирушило з Нового Бугу на північний захід. 29-го на ст. Помічній повстанці зустріли групу червоних бронепотягів

Махно і Григор'єв

Українська революція 1917–1921 рр. породила таке неоднозначне явище, як отаманщина. Отаманами називалися команди численних партизансько-повстанських загонів, які діяли фактично проти всіх політичних режимів.

Незважаючи на те, що таке звання, як отаман, було звичайним в офіційних козацьких військах Російської імперії, а також було впроваджено в табелі рангів збройних сил українських державних утворень часів революції, все ж не це, вочевидь, пояснює таку справді народну популярність звання «отаман» у повстанських загонах України. Українська революція відродила призабуті в імперські часи стародавні козацькі звичаї, які доречно, втім, розглядати як загальнонаціональні. Козацькі традиції, щоправда в різних інтерпретаціях, відновлювали Київщина і Катеринославщина, Чернігівщина і Херсонщина,

Поділля з Волинню і Харківщина з Полтавщиною, тому і не дивно, що отамани діяли по території буквально всієї Наддніпрянської України — від Одеси до Новгород-Сіверського, від Кам'янця-Подільського до Луганська.

Тепер ми вже знаємо про сотні отаманів, дослідили тисячі фактів їхньої неоднозначної боротьби і маємо можливість подальшого об'єктивного дослідження отамансько-повстанського руху в Україні. За радянських часів ця тема, звісно, була під забороною. Державно-комуністичний офіціоз від науки, якщо і проговорювався інколи про окремих отаманів (Тютюнника, Зеленого, Ангела), то виключно у негативному значенні, викриваючи притаманні і непритаманні їм вчинки, наміри і бажання. Але серед цих, рідко згадуваних повстанських командирів, особливо злісною увагою користувалися Н. Махно і Н. Григор'єв. Перший, внаслідок

своїєї непримиренності і відчайдушної боротьби з більшовиками, був включений останніми в 1922 р., коли радянська влада оголошувала амністію всім своїм супротивникам часів революції, у спеціальний список непрощених. Сусідами повстанського отамана по цьому списку виявилися такі значущі історичні постаті, як П. Скоропадський, С. Петлюра, Ю. Тютюнник, П. Врангель, Б. Савінков та О. Кутєпов. Григор'єву не довелося потрапити до цього списку непрощених, судячи з усього, тільки тому, що він не пережив революцію.

Відомо, що вбивство Григор'єва було організовано і здійснено найближчим оточенням Махна. Ця подія зрештою отримала багато різних оцінок та пояснень. Радянська історіографія визначала її виключно як результат гризні між отаманами, наслідок боротьби за владу, за вплив на повстанські маси і населення України.

Апологети махновщини однозначно виправдовували своє моральне право на це вбивство, визнаючи його революційним покаранням антисеміта, зрадника і контрреволюціонера.

Що ж було причиною вбивства Григор'єва махновцями? Хто правий у нескінченних дискусіях з цього приводу?

Біографії Григор'єва і Махна містять більше відмінного, ніж схожого. Григор'єв народився, за різними даними, в родині чи селянина, чи дрібного чиновника. Мав незакінчену освіту. Добровольцем зголосився на російсько-японську війну, з якої повернувся прапорщиком і георгіївським кавалером. Служив в Олександрії Херсонської губернії незначним чиновником. Під час Першої світової війни знову пішов на фронт, як командир нібито користувався повагою солдатів, що після Лютневої революції 1917 р. дозволило йому стати членом солдатської ради своєї частини. Очевидно саме тоді потрапив під вплив українських лівих есерів. Політиком, по суті, Григор'єв так ніколи і не стане, але якщо визначати політичні погляди майбутнього повстанського отамана, то слід визнати вплив на них саме українських есерів. Як наслідок, у 1917 р. Григор'єв активно виступав за українізацію формувань російської армії і швидко став прихильником Центральної Ради. Навіть більше: він перейшов на службу до військ УНР, підтримував зв'язки з Петлюрою. Після перевороту Скоропадського, Григор'єв залишився на військовій службі у гетьмана. Втім дуже швидко переконався, що з консерваторами йому не по дорозі (а може не бачив можливостей для зростання власної кар'єри), тому знову зблизився з Петлюрою і, нібито виконуючи завдання останнього, повернувся на Північну Херсонщину піднімати селян на повстання проти гетьмана і німецько-австрійських окупантів.

На момент приходу до влади Директорії Григор'єв командував вже фактично повстанською дивізією. Він визнав владу Директорії, але, вочевидь, знову розраховував на більше. Особисте незадоволення могло стати серйозною підставою для розриву з Директорією і підтримки ним Червоної армії, яка наприкінці 1918 р. вторглася на територію України. У лютому 1919 р. Григор'єв офіційно перейшов до червоних і став комбригом-1 Задніпровської дивізії П. Дибенка у складі Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Комбригом-3 цієї ж дивізії став Нестор Махно. Ці бригади (кожна з яких чисельністю особового складу, щоправда, дорівнювала дивізії) мали різні театри бойових дій: перша діяла у Причорномор'ї, третя — у Приазов'ї. Через це комбриги особисто не перетиналися. До початку квітня бійці Григор'єва, воюючи переважно проти військ Антанти, оволоділи Херсоном, Очаковим, Миколаєвим, нарешті Одесою. Щоправда, деякі дослідники мають значні сумніви щодо полководницьких талантів Григор'єва. Війська Антанти фактично не чинили йому серйозного опору, адже уряди відповідних держав вже вирішили припинити інтервенцію. Отже, комбрига прославляли як героя і полководця; він був представлений до ордена Червоного Прапора.

І ось щодо такого ушлявленого героя у червоного командування виник більш грандіозний план: доручити йому похід на допомогу радянській Угорщині. Проте Григор'єв повів своє вояцтво в інший бік — на Олександрію, відпочивати. Це був очевидний непослух, хоча на той момент червоні не мали можливості його покарати. На батьківщині ж бійці Григор'єва, переважно селяни, на власні очі переконавшись у «перевагах» радянської аграрної політики, втратили останнє бажання підтримувати більшовиків. Проти чекістів, продзагонівців розпочався справжній терор, який супроводжувався

масштабними єврейськими погромами, адже євреї у місцевих селян міцно асоціювалися з більшовиками-комісарами.

Замах чекістів на життя Григор'єва став останньою краплею. 7 травня комбриг-1 офіційно оголосив повстання проти червоних. Ешелони з його військами під прикриттям бронепотягів від Олександрії посунули у бік Києва, Катеринослава, Єлизаветграда, Кременчука, Черкас. Повсталий комбриг шукав контакти з іншими повстанськими отаманами, звернувся він і до Махна. Нарешті Григор'єв вирішив виступити на Харків. Його війська перейшли Дніпро і вирушили на Полтаву.

Таким чином, у тилу червоних, які разом з махновцями вели запеклу боротьбу з білими у Донбасі і Приазов'ї, утворилася величезна неконтрольована ними зона. Оголосивши про створення внутрішнього фронту, червоні кинули на придушення повстання Григор'єва війська К. Ворошилова та О. Пархоменка. До кінця травня червоні змогли вибити григор'євців з Полтавщини, відвоювали Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Єлизаветград, Олександрію, інші значні міста і залізничні станції Правобережжя. Радикально зменшені війська Григор'єва змушені були переходити до суто партизанських методів боротьби, відходячи від міст і залізниць у свої степові села. Дотиснути Григор'єва червоні так і не встигли, бо наприкінці травня на півдні якраз розпочався масштабний наступ білих.

Вище командування червоних було вельми стурбоване можливістю приєднання до Григор'єва формувань Махна. Ситуацію ускладнювало те, що у своїх внутрішніх справах махновці залишалися явно автономними. Крім того, для більшовиків не було таємницею, що багато хто з лівобережних повстанців, як і григор'євці, доволі критично ставилися до діяльності більшовицьких продовольчих загонів, надзвичайних комісій тощо. Аби попередити можливу підтримку Григор'єва

Махном проти останнього з кінця травня преса більшовиків розгорнула справжнє цькування, санкціоноване деякими вищими чинами. Незабаром комбрига-3, як і комбрига-1, було оголошено червоними поза законом.

Від самого початку повстання Григор'єва махновці мали вирішити складну для себе дилему: підтримати чи не підтримати цей заколот. Обидві альтернативи мали своїх лобістів серед вищих командирів бригади Махна. На нараді командного складу 12 травня вирішено відправити до Григор'єва делегацію на чолі з О. Чубенком, яка повинна була зібрати необхідну інформацію. Щоправда, до епіцентру григор'євського повстання емісари не дісталися і є підстави підозрювати, що їм всіляко заважав Пархоменко, адже в цій ситуації ніхто нікому не довіряв. Однак махновські делегати бачили наслідки вчинених григор'євцями єврейських погромів. Очевидно і Пархоменко доклав зусиль, аби максимально очорнити херсонських повстанців.

Незважаючи на те, що махновці багато в чому були солідарні з григор'євцями, їх командування виступило з офіційним засудженням повстання Григор'єва. Формально останній звинувачувався у дикунському антисемітизмі, який, по суті, ототожнювався з контрреволюцією. Вочевидь, таке засудження мало, на думку Махна, поліпшити рівень довіри до нього з боку червоних, хоча в цьому він прорахувався. З іншого боку, немає підстав сумніватися, що в своїх оцінках Григор'єва Махно був щирий.

Втім була й інша причина того, чому махновці не підтримали григор'євців. З лютого 1919 р. вони запекло билися в Приазов'ї з прогресуючими білими, намагаючись їх не пропустити у свій тил, до своїх базових сіл, чудово уявляючи, що буде з їхніми родинами, якщо кавалерія білих козаків прорветься на Катеринославщину. Активна ж підтримка заколоту Григор'єва означала б

послаблення фронту проти білих, та ще й в умовах, коли червоні фактично припинили будь-яку допомогу бригаді Махна, розпочавши кампанію з дискредитації останнього.

Отже, можна нарахувати декілька причин, з яких махновська бригада не підтримала повстання Григор'єва: небажання ослабити денікінський фронт; несприйняття антисемітизму григор'євців; можливість порозумітися з більшовиками. Ще одна можлива причина полягала в тому, що есерівське оточення Григор'єва, попри колишній розрив херсонського отамана з Петлюрою, більш відчутніше, ніж махновці, орієнтувалося на українську національну ідею. Махно ж тільки починав переосмислювати значення національної складової революції. Есери, як і раніше, не користувалися його повагою.

Оголошення Махна поза законом і початок червоного терору проти махновських командирів різко дестабілізували антиденікінський фронт у Приазов'ї. Залишивши основну масу бійців утримувати фронт під командою більш лояльного до більшовиків В. Білаша, Махно з незначним загоном вірних однодумців перейшов у тил червоних, причому не кудись, а на територію Північної Херсонщини, тобто туди, де перебували рештки розбитого вояцтва Григор'єва.

25 червня 1919 р. в селі Компаніївка (сучасний райцентр Кіровоградської області) відбулася перша зустріч двох повстанських отаманів. Тоді вони явно були зацікавлені один в одному. Загальна ситуація в країні радикально змінювалася. Білі розгорнули широкомасштабний наступ по Лівобережжю, маючи намір перейти й на правий берег Дніпра. Червоні відступали. Григор'єв ще не оговтався від поразки, завданої в травні більшовиками, тому намагався знайти союзників. Є дані, що він шукав зв'язки як з Петлюрою, так і з Денікіним, причому водночас. За таких умов і Махно здавався підходящим союзником.

Галина Кузьменко.

Дружина Н. Махна

Ми не знаємо, які конкретні плани мав херсонський отаман. На відміну від ідейного анархіста Махна, він ніколи не мав чіткої політичної програми, тому ці літні метання у пошуках союзників, хто б вони не були, можуть свідчити про його очевидну політичну безпринципність.

Махно, вочевидь, мав план і намагався діяти за ним. У північнохерсонських степах із своїм незначним загоном він заховався від серйозних сил червоних, допускаючи терор проти окремих продовольчих загонів і каральних команд більшовиків. Такі дії викликали деякі симпатії до нього з боку місцевих селян, хоча їхнім кумиром він і не став. Однак гуляйпільський отаман заявив претензії на «електоральну базу» херсонського. Проте Махно рахувався на більше: вже у червні планувалось вбити Григор'єва як антисеміта і прихованого контрреволюціонера і приєднати його бійців до свого загону. Водночас планувалося ведення агітації серед відступаючих червоноармійських частин, аби переконати бійців переходити на бік махновців. Зрештою Махно виявився кращим стратегом, ніж Григор'єв, якщо останнього взагалі можна назвати стратегом.

**Нестор і Галина. Ама-
торський портрет подружжя
з родинного зібрання**

Переговори між махновськими і григор'євськими командирами тривали три дні. Основним каменем спотикання стало питання проти кого, крім червоних, разом боротися. Махно пропонував проти Петлюри і Денікіна, Григор'єв же не бажав битися з білими, ігноруючи й петлюрівський фронт. Тільки 28 червня два отамани уклали угоду, за якою їхні сили об'єднувалися і командуючим війська ставав Григор'єв, начальником штабу — Григорій Махно, брат Нестора. Дії командування направлялися і контролювалися Революційно-військовою радою, головою якої обирався Н. Махно і членами здебільшого стали махновці.

Об'єднане формування отримало назву Повстанської армії, хоча кожна складова зберігала значну автономність. Махновські і григор'євські загони не змішувалися; штаб, як правило, перебував там, де і Григор'єв, уважно спостерігаючи за діями командуючого. Зоною дії Повстанської армії на кінець червня — кінець липня 1919 р. ставали околиці Єлисаветграда та Олександрії. Очевидно, це була ініціатива командарма Григор'єва, який намагався контролювати Знам'янський залізничний вузол. Кожен із союзників, по суті, залишив собі право на таємну «зовнішню політику». Як зазначалося, Григор'єв наполегливо шукав зв'язки із Петлюрою і Денікіним. Уже 27 червня до нього прибув емісар від петлюрівців, з яким спілкувалися і махновці. Григор'єв, через своє есерівське оточення, більше тяжів до контактів з Петлюрою, ніж Махно, якого, вочевидь, не залишала думка про поновлення союзу із червоними. На останніх, щоправда, саме в той час розраховувати не доводилось, адже

вони здавали білим одну позицію за іншою. Максимум на що міг сподіватися Махно, так це на перетягування на свій бік відступаючих червоноармійців, переважна більшість яких походила з Південної України. Гасло захисту України від білих могло переконати їх перейти до махновців.

Дуже швидко підтвердилися підозри махновського командування щодо зв'язків Григор'єва з білими. 30 червня махновці випадково перехопили двох денікінських посланців до олександрійського отамана, які переплутали Махна з Григор'євим. Виявлені у них значна сума грошей для Григор'єва і деякі документи сповна компрометували повстанського командарма в очах махновців. Виникло бажання негайно вбити такого ненадійного союзника, але Махно особисто запропонував відкласти цей намір на потім. Очевидно, він вирішив дати Григор'єву можливість ще більше себе скомпрометувати.

Далі відбулося те, що важко прокоментувати через брак джерел. На початку липня Махно на чолі кавалерійського загону вирушив до села Піщаний Брід (у сучасному Добровеличківському районі Кіровоградської області), де у своїх батьків вже перебувала його дружина Галина Кузьменко. За одними даними, на наступні три тижні він

відійшов від активної діяльності, переймаючись проблемами особистого життя; за іншими ж, він, навпаки, провадив активну агітаційну та розвідувальну роботу в околицях залізничної станції Помічна. Саме через цю станцію з півдня на північ йшов основний потік відступаючих деморалізованих червоних підрозділів, значна частина яких була укомплектована бійцями колишньої 3-ї бригади Задніпровської дивізії Дибенка, тобто тими ж махновцями. Водночас основні сили махновців завжди перебували поруч з Григор'євим, махновські штабісти пильно стежили за діями командарма, фіксуючи всі його промахи та недоречності. Махно терпляче чекав на створення кращих для свого вояцтва умов.

Сигналом до активізації повстанських дій могла стати звістка про об'єднання в одне ціле армії УНР та Галицької армії після 17 липня. Це об'єднання було спрямоване насамперед проти червоних, однак не зрозуміло було, як складатимуться відносини українців з наступаючими по Південному Правобережжю денікінцями. Отже, Повстанській армії треба було вголос заявити про себе, аби не залишитися на узбіччі важливих історичних процесів.

Григор'єв же, продовжуючи власну гру, діяв явно всупереч махновським планам. У липні він

власними силами атакував Єлисаветград та Олександрію і знову його вояки вчинили єврейські погроми, незважаючи на попередні домовленості з махновцями не робити подібне. У другій половині липня до зони оперування григор'євців від Кременчука вийшли авангарди білогвардійців. І Григор'єв, всупереч планам штабу Повстанської армії, почав відступати, явно уникаючи зіткнень. Повстанський ареал скорочувався без будь-якої боротьби. Махновцям ставало ясно, що надійшов час діяти.

25 липня Махно з'явився в селі Оситняжка (сучасний Кіровоградський район), де були розташовані основні сили Повстанської армії. Махновські штабісти почали скаржитися на неприпустимі дії Григор'єва, зокрема й щодо махновців. Визрівав цілком імовірний план вбивства командарма. Інформацію про вбивство отамана Григор'єва ми знаємо з двох груп джерел. Деякі дані про це залишили махновці, активні учасники події. Іншу групу становлять свідчення місцевих селян, які пізніше опитали представники радянської влади. Сумарно впливає така картина.

26 липня, в суботу, військо і штаб перейшли до села Сентове (сучасне село Родниківка Олександрівського району Кіровоградської області). Підрозділи розташувалися дивним чином: у центрі села махновці, по бокових вулицях григор'євці, на околицях знову махновці. Таке розташування фактично підтверджувало наявність у махновського командування плану замаху на життя командарма. Обидва отамани з членами штабу розмістилися у будинку місцевого священика: махновці явно намагалися приспати пильність Григор'єва. Йому на цей день навіть повністю поступилися ініціативою дій. Саме Григор'єв на правах господаря домовлявся з керівництвом селянської громади про скликання ввечері мітингу, на якому виступили обидва отамани,

закликаючи повстанців і селян продовжувати боротьбу проти комуністів. Григор'єв хвацько віддлив із власної скарбниці кошти на місцевий театр. На наступний день скликали загальноселянські збори. Підставою для цього стало пограбування селянського кооперативу кимось із повстанців. Увечері Махно вже вимагав від свого оточення покінчити з Григор'євим завтра, 27 липня.

У неділю, після обіду, збори розпочав махновець Чубенко, який виступив із жорсткою критикою Григор'єва, викриваючи його як антисеміта-погромника, посібника білих і контрреволюціонера. Власне збори на цьому і закінчилися, адже махновські командири перемістилися до приміщення сільради, а Григор'єв з охоронцем пішов слідом, вимагаючи від Махна пояснень і сатисфакції. Висловлені звинувачення він відхилив як бездоказові, перейшов до погроз, зрештою зчинилася стрілянина. Досі точно невідомо, хто першим вистрілив у Григор'єва — Чубенко чи Махно, і куди влучила перша куля — в голову чи у плече командарма. Поранений отаман кинувся на вулицю, де його і добили. Було вбито охоронця і штабістів Григор'єва, деякі махновці також отримали поранення. Тіла вбитих розлучений Махно наказав викинути на околиці села, заборонивши їх ховати. Тільки через кілька днів, коли махновці виїхали із Сентового, дружина Григор'єва забрала тіло чоловіка і поховала його на цвинтарі Олександрії.

Як оцінимо це вбивство? Очевидно безглуздо давати йому якусь юридичну оцінку. В добу червоних, білих та інших кольорових терорів, коли право підмінювалося революційною чи контрреволюційною необхідністю, такі вбивства ставали, на жаль, справою буденною. З політичного ж погляду, Махно одержав суцільні дивіденди. Він одразу телеграфом звітував червоним про свій вчинок, вважаючи його безперечним доказом власної революційності, отож, залишав

Галина Кузьменко після Другої світової війни стала жертвою радянських репресій і померла в СРСР.
Запорізький обласний краєзнавчий музей

місток для можливого порозуміння з більшовиками. Він прибрав зі шляху потенційного союзника білих, від якого можна було очікувати удару в спину. Вбивство не перешкодило в майбутньому переговорам махновців із петлюривцями, а більш дисципліновані галичани взагалі схвально поставились до Махна, вважаючи, що він таким чином бореться з безглуздою, на їх думку, отаманщиною.

Характерно, що ніхто з повстанців-григор'євців публічно не вступився за свого отамана і навіть не осудив його вбивство. Частина григор'євців приєдналася до махновців, інші розбіглися по загонах місцевих отаманів. Важко назвати кількість тих, хто перейшов на бік Махна, але навряд чи їх було надто багато. Коли махновське командування реорганізувало Повстанську армію, розбивши її на чотири корпуси, григор'євці, очевидно, увійшли до складу 4-го Кримського корпусу, командиром якого став колишній комполку Григор'єва В. Павловський.

Щоправда, ще одна частина григор'євців затаїла на Махна образу. Пізніше повстанці із села Верблюжка, що було базою Григор'єва, добровільно вступали у червоні загони по боротьбі з бандитизмом, аби помститися махновцям за вбивство свого отамана. Лівоесерівське ж оточення Григор'єва, судячи з усього, претензій до Махна не мало. Адже пізніше за

допомогою до махновців зверталися і Ю. Тютюнник, який був у Григор'єва начальником штабу, і інші есерівські отамани.

Якщо в Україні ніхто в принципі не дорікав Махну за вбивство Григор'єва, то в 1923 р., коли гуляйпільський отаман постав перед Варшавським судом, йому нагадали про цю подію. Махно ж згадав про єврейські погроми, здійснені григор'євцями, отже, позиціонує себе як захисника скривджених. Наскільки об'єктивно суд розглядав цю

справу, питання, звісно, риторичне, але Махно був випраданий. Сучасна вітчизняна історіографія по-різному ставиться як до отаманів Григор'єва і Махна, так і до вбивства першого другим, що пояснюється здебільшого суб'єктивністю дослідників і браком достовірних джерел інформації. Отже, розгляд проблеми виключно в рамках наукової об'єктивності уможливить нарешті правильно розставити крапки над «і» в цій заплутаній і кривавій історії.

та ешелонів, що відступали з півдня на Київ. Червоні відмовилися вести з махновцями переговори, тому Калашников 30 серпня захопив станцію силою. Того ж дня заколотники об'єдналися з групою Махна.

31 серпня відбулася загальна нарада командного складу махновців, на якій було прийнято низку важливих для повстанців рішень. Повстанські формування об'єднувалися в одну армію, яка отримувала назву Революційної повстанської армії України (махновців) (РПАУ(м)). Були обрані члени нової Революційно-військової ради і штабу армії. Головою РВР став О. Лащенко¹, начальником штабу — В. Білаш, командармом, ясна річ, — Н. Махно. Армія була реорганізована і структурована й складалася тепер з чотирьох корпусів: 1-го Донецького на чолі з О. Калашниковим, 2-го Азовського під командою Т. Вдовиченка, 3-го Катеринославського, очолюваного П. Гавриленком², і 4-го Кримського на чолі з колишнім григор'євським комполку В. Павловським³. Корпуси склалися з полків,

¹ Лащенко О. (1890 — після 1928) — лівий есер, з 1919 р. анархіст. Активний учасник махновщини: громадсько-політичний діяч, голова РВР і культпросвіту армії. Після громадянської війни очевидно був амністований. Подальша доля невідома.

² Гавриленко П. (1888–1920) — анархіст з 1907 р. Учасник Першої світової війни. Член Гуляйпільського союзу анархістів, активний учасник махновщини: командир роти, комбат, комкор, начальник командних курсів, помічник начальника штабу армії, заступник командира групи, начальник штабу Кримської групи. Розстріляний червоними.

³ Павловський В. (?–?) — учасник Першої світової війни. Учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського у Нижньому Подніпров'ї, командир повстанського загону. Командир полку

полки — з батальйонів і т. д. за штатною структурою РСЧА. До складу кожного корпусу входила кавбригада. РПАУ(м) мала також структурований обоз, відділи якого займалися постачанням, лазаретами, зв'язком тощо. Для поліпшення ефективності управління військами штаб армії запровадив спеціальні інспекторати кавалерії, артилерії, гарматного і продовольчого постачання, зв'язку і підричних команд, що також було запозичено у червоних. У цілому РПАУ(м) у той час, за даними Білаша, нараховувала 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, тисячу кулеметів, 20 гармат, 13 тис. обозників, 8 тис. возів і тачанок для піхоти, дві тисячі для потреб обозу і лазаретів, тисячу тачанок під кулемети, тисячу возів для перевезення гарматних снарядів і півтисячі — продовольства.

Уже незабаром по лінії Костянтинівка (на Південному Бузі) — Арбузинка (Гарбузинка) — Новомар'ївка — Рівне — Іванівка — Велика Виска (на захід від Єлизаветграда) повстанці розпочали бойові дії проти наступаючих білих. Проти лівого східного флангу махновців діяла 5-та піхотна дивізія генерал-майора П. Оссовського¹ (близько 3 тис. багнетів) і зведена козацька бригада генерал-майора М. Склярова² (тисяча шабель і багнетів). Проти південного правого флангу (ольвіопольський і костянтинівський напрямки) оперувала 4-та дивізія генерал-майора Я. Слащова³ (5 тис. багнетів). 4 вересня Денікін видав наказ, яким передбачалося швидке і повне знищення махновського угруповання, адже біле командування повстанців серйозно не сприймало, готуючись скоріше до бойових

Яків Слащов. 1913

в дивізії Н. Григор'єва. З 1919 р. активний учасник махновщини: комкор, командир групи, загону. Зник безвісти у 1921 р.

¹ Оссовський П. (?-?) — царський генерал, учасник білого руху: генерал-лейтенант Збройних сил Півдня Росії.

² Скляров М. В. (1875–1920) — терський козацький офіцер, царський генерал. З 1918 р. генерал Добровольчої армії і Збройних сил Півдня Росії. Помер в еміграції.

³ Слащов Я. О. (1885–1929) — царський полковник, учасник Першої світової війни. З грудня 1917 р. у Добровольчій армії, командував бригадою. У 1919 р. генерал-майор Збройних сил Півдня Росії, комдив, комкор. У 1920 р. генерал-лейтенант Російської армії. Емігрант. У 1921 р. повернувся до радянської Росії, викладав у військовій школі. У 1929 р. був застрелений.

дій проти українських національних військ, що в цей час із заходу виходили на лінію Умань — Ольвіополь.

Однак махновці змусили змінити думку генералів відносно себе, зупинивши та відкинувши до Єлизаветграда частини Оссовського і Склярова. Під час контрнаступу повстанці захопили декілька ворожих бронепотягів, зокрема й відомий «Непобедимый».

9 вересня завдання знищення впертих махновців покладено на Слащова, якому підпорядковувалися Оссовський і Склярів. Вже наступного дня Сімферопольський офіцерський полк зі складу 4-ї дивізії після жорстокого бою з повстанцями взяв Ольвіополь. Під Арбузинкою відбувся інший запеклий зустрічний бій, в якому махновці втратили чотири гармати і до 300 бійців полоненими. Після поразок повстанці відійшли більше на північ. 12 вересня на річці Мала Корабельна махновці дали частинам 4-ї дивізії білих ще один бій, істотно затримавши її просування. Тільки 17-го білі вийшли на лінію р. Чорний Ташлик — Помічна — Рівне. Оссовський і Склярів також почали новий наступ з-під Єлизаветграда.

В умовах щоденних виснажливих боїв і великих людських втрат командування РПАУ(м) вирішило відійти на північний захід, подалі від залізниць. Усі трофейні бронепотяги були підірвані. Штаб армії вишикував корпуси у каре довжиною фронту (південно-східна сторона) у 40 верст, замкнувши усередині обоз. Відхід супроводжувався боями.

Під час маршу махновський авангард на південь від Умані зустрівся з пікетами 1-ї бригади Українських січових стрільців¹ (УСС) Дієвої армії² УНР. 14 вересня представники РПАУ(м) виїхали до штабу бригади в Умань, де в ніч на 15-те число між командуванням січових стрільців (з дозволу штабу Дієвої армії) і махновськими емісарами було укладено угоду, за якою січовики погоджувалися прийняти до своїх шпиталів поранених і хворих махновців, а повстанці визнавали над собою зверхність Дієвої армії і мали

¹ Українська національна військова формація у складі австро-угорської армії під час Першої світової війни. Стали основою формування Української Галицької Армії. Частини Січових стрільців були і в складі армії УНР.

² Одна з назв армії Української Народної Республіки.

зайняти певну ділянку спільного антиденікінського фронту. Військове командування, виразником поглядів якого виступив командарм В. Тютюнник¹, було за союз з махновцями, вважаючи їх достатньо надійним союзником проти білих. Однак політичні керівники, зокрема С. Петлюра², публічно відмежовувалися від них, вважаючи їх національно несвідомими і напівкримінальними елементами.

Того ж дня Слащов одержав від командування ЗСПР наказ розпочати бойові дії проти українських збройних формувань. Це означало, що відтепер йому потрібно було вести боротьбу на два фронти: проти українців і проти махновців. Тому свою 4-ту дивізію він направив проти військ УНР, а частини Оссовського і Склярова — проти махновських формувань. 4-та дивізія, підсилена 2-м Таманським кубанським кінним полком з бригади Склярова, мала діяти у басейні Південного Бугу, 5-та дивізія і кавбригада повинні були переслідувати РПАУ(м) напрямком на Умань.

16 вересня основне ядро Повстанської армії досягло району Новоархангельська на річці Синюха. Але під тиском білих повстанці змушені були відходити на Умань. З якихось власних ситуативно-тактичних міркувань РПАУ(м) зайняла позиції не там, де їй вказало командування Дієвої армії УНР, а в дещо іншому місці, на річці Ятрань.

18 вересня представницька делегація повстанців, очолювана Чубенком і Воліним, виїхала до штабу Дієвої армії у Жмеринці, аби підписати вже політичну угоду. Вважається, що Петлюра офіційно був проти укладання будь-якого договору з ненадійними і підступними махновцями. Проте самі махновці (Білаш,

¹ Тютюнник В. М. (1890–1919) — царський офіцер, учасник Першої світової війни. З 1918 р. в армії УНР: помічник начальника відділу і заступник начальника Генерального штабу, начальник штабу і командуючий Дієвою армією. Генерал-хорунжий. Помер від тифу.

² Петлюра С. В. (1877–1926) — член Революційної української партії, один із засновників Української соціал-демократичної робітничої партії. Один з найактивніших діячів Центральної Ради. В опозиції до уряду гетьмана. Один з організаторів і керівників Директорії УНР. З лютого 1919 р. фактично військовий диктатор УНР, Головний отаман. Емігрант. Був убитий у Парижі.

Аршинов) твердять, що він власноруч 20 вересня підписав таку угоду. Очевидно, офіційна позиція Петлюри не збігалася з його неофіційною політикою. Втім махновці згодом визнавали, що не вірили Петлюрі і навіть готували замах на його життя за сценарієм вбивства Григор'єва. Хоч би як там, армія УНР приймала на лікування близько 3 тисяч поранених повстанців і передавала РПАУ(м) 125 тис. набоїв, ще 575 тис. продавши за 50 тис. карбованців.

Убезпечивши тил, Махно 21 вересня дав наказ про перегрупування підрозділів своєї армії і підготовку до нових боїв з білими. Слащов, який на відміну від вищого командування ЗСПР розумів серйозність загрози з боку Махна, 22 вересня віддав наказ Оссовському і Складарову про остаточне знищення махновців. План Слащова був простим: ударом зі сходу на Умань відрізати повстанців від українських формувань, повністю оточити їх і знищити.

23 вересня 5-та дивізія і козацька кавбригада почали наступ від Тального і Новоархангельська у бік Умані, атакуючи як махновців, так і 1-шу бригаду УСС, що займала позиції на лівому фланзі повстанців. У перший же день боїв січові стрільці почали відступати і вже 24-го залишили Умань, давши білим, таким чином, можливість оточити махновців з півночі і заходу. 25 вересня частини РПАУ(м) були атаковані фактично по всьому периметру оборони. Позиційні бої тривали три дні, поки 27 вересня махновська кавалерія не зламала опір найкращих офіцерських підрозділів у селі Перегонівка. Протягом дня махновці переслідували білих на схід, до Синюхи, винищили і полонили декілька ворожих полків. У таборі на Синюсі 28 вересня махновське командування затвердило план подальших дій: було вирішено прориватися у глибокий денікінський тил, на рідну Катеринославщину.

Армія мала йти трьома колонами: ліву, яка йшла на Катеринослав, становили піхотні полки 1-го корпусу РПАУ(м); центральна колона (піхота 3-го і 4-го корпусів, уся махновська кавалерія, кулеметний полк, штаб армії і, очевидно, основна частина обозу) прямувала на Олександрівськ; праву колону, що йшла на Нікополь, становила піхота 2-го корпусу. Махновське командування чудово знало, наскільки слабкими були тиліві гарнізони білих, тому не боялося вести повстанців через міста (Єлизаветград, Кривий

Ріг) і залізничні станції (Помічна, Новоукраїнка, Бобринська, Долинська, Апостолове, Верховцеве тощо). Те, наскільки раціонально і продумано було прокладено маршрути колон, свідчить про вміння штабів РПАУ(м) працювати з топографічними мапами, а також про ефективність махновської розвідки. Буквально вся армія, включно з піхотою, переміщувалася тачанками і возами. Це вказує на те, що план прориву і марша на Катеринославщину махновці розробляли задовго до перегонівського бою, адже на те, щоб зібрати таку кількість транспортних засобів, потрібен був час.

Утім буквально з другого дня походу план почав зазнавати несподіваних змін. Так, Махно, прихопивши із собою кавбригаду 2-го корпусу, на декілька днів завітав до Піщаного Броду, де мешкала його теща, і вся центральна колона протягом 29 вересня — 2 жовтня чекала на нього у Верблюжці, хоча за планом мала бути далеко попереду. Ліва колона неочікувано наштовхнулася на жорсткий опір білих у Єлизаветграді. Замість того, щоб іти на Нову Прагу, Калашников обминув її і рушив на Кривий Ріг, який захопив 1 жовтня. Отже, Махно і Калашников своїми діями підкорювали плани цього рейду.

Махновщина і петлюрівщина

Одну з причин поразки Української революції 1917–1921 рр. можна побачити в тому, що військово-політичні сили і рухи, які її представляли, не завжди знаходили спільну мову, а інколи їхні стосунки доходили до відвертого збройного протистояння, чим, звісно, користувалися антиукраїнські сили. Так звані петлюрівщина і махновщина — дві течії Української революції, об'єднання яких теоретично могло привести цю революцію до перемоги. Проте історія, як відомо, не терпить умовний спосіб.

Дві згадані політичні течії мали імена своїх фактичних лідерів. Стосунки таборів перепліталися, впливаючи і на ставлення самих лідерів як один до одного, так і до протилежного табору. Аби зрозуміти всю неоднозначність цих взаємин, треба,

очевидно, починати з початку і враховувати загальнополітичний контекст революції. Деякі дослідники вважають, що махновці боролися виключно під соціально-економічними гаслами, тоді як збройні формування УНР (республіканці, за ім'ям Головного отамана з певного часу їх почали називати петлюрівцями) — здебільшого під національними. У дійсності, звичайно, все було не так однозначно. С. Петлюра, як відомо, був соціалістом, проте не космополітом-інтернаціоналістом. Останні наукові дослідження махновського руху підтверджують, що принаймні з літа 1919 р. Н. Махно почав більш серйозно ставитися до національного питання. Отже, причину розходження двох потужних військово-політичних рухів України слід шукати не тільки у сфері

Головний отаман С. Петлюра

Родина Махна в паризький період еміграції

ідеології. Не зайвим буде врахувати і ментально-психологічні нюанси, а також вплив загальних подій на людську поведінку. Петлюра і Махно персонально не були знайомі, але кожен у своєму оточенні об'єктивно став безперечним військово-політичним лідером. Інша справа, що їхні персональні думки один про одного формувалися як складові взаємних політичних оцінок обох рухів.

Ставлення Н. Махна до Центральної Ради почало формуватися з літа 1917 р., причому виключно негативне. Ситуація із жовтневим більшовицьким переворотом, який анархісти України в цілому сприйняли, і виборами до Установчих зборів, коли українські соціалісти виступали явними конкурентами анархістів за впливи на селян, тільки посилила цей негатив. У своїх спогадах він відверто висловлювався, що, «хоча Українська рада і очолювалася соціал-революціонерами та еседеками, метою

її боротьби з більшовицько-лівоесерівським блоком було не тільки вигнання «кацапів із рідної неньки України», але й придушення навіть ознак соціальної революції взагалі». Ясна річ, це було явне перебільшення, але характерно, що навіть у 1926 р., коли він закінчив підготовку книги спогадів, яка містила наведену цитату, Махно, як бачимо, не змінив своїх поглядів щодо Центральної Ради та її діячів зокрема. Час в цьому відношенні мало вплинув на нього, хоча є всі підстави говорити про деяку трансформацію його ставлення до українського національного питання вже по ходу революції. Мабуть, у цьому було щось іраціональне, особисте.

Спробуємо розібратися. Від початку своєї політичної кар'єри, включаючи тюремні університети, він не мав можливості тісно контактувати з революціонерами і політиками, які представляли український національно-патріотичний табір, не студіював він і відповідну літературу. Анархістська ж теорія та ще

й у загальноросійському форматі дещо узагальнено і легковажно трактувала національне питання. Кар'єру політичного діяча Махно розпочав фактично з літа 1917 р., коли, повернувшись до Гуляйполя, був обраний на низку ключових посад волості і району. Коло проблем, якими він був змушений займатися, торкалися переважно селянського життя. Тоді еседеки ще не переймалися серйозно аграрною проблематикою, отже, Махно сприймав їх як міську політичну силу, тому не вважав конкурентом. А ось есери, які в Україні були вагомішою політичною течією і відчутніше представлені в Центральній Раді, становили очевидну конкуренцію на селі. Махно зазначав, що есерівські агітатори неодноразово з'являлися в Гуляйполі і місцеві анархісти були змушені боротися з їхнім впливом на селян. Ситуація ускладнювалася тим, що анархісти промислових центрів Півдня України з низки об'єктивних і суб'єктивних причин не поспішали допомагати своїм сільським осередкам.

Очевидно, найбільшою претензією, яку Махно та його провінційно-анархістське оточення мало до Центральної Ради, була нездатність останньої розв'язати аграрну проблему. Бажання, наміри, офіційні висловлювання та декларації українських політиків з цього приводу Махно серйозно не сприймав, практична ж аграрна політика Ради фактично була ніякою, хоча це, можливо, і можна пояснити деякими об'єктивними причинами. На цьому фоні Махно виключно позитивно оцінив російських більшовиків, які, здійснивши жовтневий державний переворот, оголосили декрет про землю. Тим більше, треба враховувати, що дуже довгий час вони сприймалися в Україні цілком абстрактно і про їхню практичну діяльність в українській глибинці майже нічого не знали.

Отож, під час виборів до Установчих зборів, як уже зазначалося, українські соціалістичні партії сприймалися анархістами Півдня України радше як політичні конкуренти, ніж союзники, що

тільки підсилювало негативне ставлення Махна до Центральної Ради в цілому. Укладення ж наприкінці січня 1918 р. Радою Брестської мирної угоди з монархістськими державами Четверного блоку Махно також сприйняв украї негативно. В цьому він не був оригінальним, адже проти цієї угоди виступили всі українські і російські ліваки-радикали, зокрема частина російських більшовиків. Слід враховувати також, що серед майбутніх махновських командирів було чимало колишніх учасників світової війни, які психологічно не сприймали німців, австрійців та угорців як союзників. Підтримка ж німецько-австрійським командуванням консервативного режиму гетьмана П. Скоропадського тільки зміцнила одностороннє ставлення Махна в їх правоті.

Таким чином, немає нічого дивного у тому, що навесні 1918 р. чорногвардійські анархістські загони Півдня України разом з нечисленними більшовицькими загонами Червоної гвардії ставали на перешкоді

Н. Махно та відомий російсько-американський анархіст О. Беркман.

Париж. 1927

просуванню німецько-австрійських військ і формувань УНР. Саме тоді в особистому житті Махна сталось кілька драматичних подій, пов'язаних з приходом союзних Центральній Раді, а потім гетьману німців та австрійців. В його рідному Гуляйполі проти домінуючих до цього часу анархістів несподівано виступив полк місцевої самооборони, який оголосив перехід на бік Центральної Ради. Внаслідок цього перевороту Махно ледь не потрапив у пастку і тому був змушений на тривалий час залишити батьківщину, де розпочався терор проти місцевих анархістів. Махно однозначно розцінював такий вчинок своїх національно свідомих земляків як звичайну зраду, тому до кінця революції мав недовіру до українських політиків у цілому. Крім того, австрійці розстріляли одного зі старших братів Махна,

Н. Махно (праворуч в першому ряду) та **П. Аршинов** (посередині в другому ряду) з групою анархістів. Париж, друга половина 1920-х

і провину за це майбутній повстанський отаман покладав насамперед на тодішню українську владу.

Якщо Махно звернув увагу на діяльність Центральної Ради фактично з літа 1917 р., то самого його стали помічати представники УНР лише з кінця 1918 р., коли Директорія на хвилі антигетьманських повстань помітила в ньому одного з впливових регіональних повстанських отаманів. Тодішня політика Директорії, яка стала фактичною правонаступницею Центральної Ради УНР, була спрямована на підпорядкування собі всіх повстанських сил країни. Отож, в її увазі до окремих повстанських отаманів нічого дивного не було. Але лідери Директорії, і серед них С. Петлюра (втім, як пізніше і більшовицькі очільники), очевидно, не враховували

того, що на місцях, у провінції, діяли не просто стихійні протестувальники, а люди з уже сформованими політичними поглядами і здатністю оцінювати попередню політичну діяльність самих представників Директорії. Таким чином, плани Директорії не завжди збігалися з планами регіональних повстанських командирів. У тому є провина й самої Директорії, яка явно не допрацьовувала на місцях. Усім цим, як звісно, плідно скористався уряд Леніна, армії якого вже наприкінці 1918 р. увійшли в межі України.

Незважаючи на те, що наприкінці 1918 р. Махно персонально негативно ставився до Директорії (не бачив на той час підстав змінювати свої попередні погляди), остання, реалізуючи свій план із збирання всіх повстанських патріотичних сил навколо себе, була не проти встановити контакти з південноукраїнськими отаманами. Директорія ледь помічала Махна. Враховуючи, що анархізм в очах претендуючих на вищу владу політичних сил дорівнювався до безладу та хаосу, особливої поваги до

представників цієї революційної течії українські республіканці не мали. Ім, очевидно, не подобалася деяка ідеологічна схожість анархістів з більшовиками, ну і, звісно, не могли подобатися апологетам відродження української державності анархістські ідеї будівництва бездержавного суспільства. Звичайно, самі столичні лідери Директорії не збиралися бути ініціаторами домовленостей з провінційними повстанцями, тому переговори з махновцями проводив катеринославський представник влади отаман Горобець. Була укладена угода про взаємодопомогу. Наразі немає сумнівів, що Махно насправді вів з республіканцями тонку і доволі підступну гру, домовляючись за їхніми спинами водночас із місцевими більшовиками і лівими есерами. Дотримуватися угоди з Горобцем махновці не збирались, про що свідчать ініційовані ними збройні напади на українські формування (вони тільки починали називатися петлюрівськими) в Олександрівську, Лозовій, Павлограді, Синельниковому.

Кульмінацією збройного протистояння махновців з петлюрівцями стали бої за Катеринослав на межі 1918 і 1919 років, причому союзниками махновців були місцеві більшовики та есери, а петлюрівців, як з'ясувалося, несподівано підтримали катеринославські пролетарі. Збройна боротьба махновців з петлюрівцями у Надпоріжжі тривала до кінця січня 1919 р., аж поки між ними не вклинилися прибулі формування Червоної армії. До кінця літа 1919 р. обидві сторони між собою формально не контактували, хоча, не виключено, здаєка спостерігали один за одним.

Влітку 1919 р. в Україні склалася така військово-політична ситуація, яка *volens nolens* змушувала махновських і петлюрівських керівників переглянути ставлення один щодо одного. Махновці встигли розсваритися з більшовиками, які Махно оголосили поза законом, і під тиском білих відступили з Лівобережжя на територію Північної Херсонщини. На короткий час вони об'єдналися із залишками повстанських формувань отамана Григор'єва, але наприкінці липня Махно позбавив життя конкурента, частина бійців якого перейшли під команду нового отамана. У серпні реорганізована Революційна повстанська армія України (махновців) (РПАУ(м), значно поповнена червоноармійцями-дезертирами, продовжувала запекло відбиватися від денікінців, намагаючись захистити свої переповнені пораненими і родинами бійців обози.

Армія УНР за цей час встигла об'єднатися з Галицькою армією і розпочати з Поділля наступ проти червоних у бік Києва та Одеси. Наприкінці літа 1919 р. українські збройні формування вийшли на рубіж Північної Херсонщини. Закономірно постала трилема: чи втягнуться підрозділи петлюрівців і махновців у боротьбу між собою; оголосять взаємний нейтралітет (це видавалося малоімовірним); укладуть союз проти спільних ворогів.

Слід зазначити, що наприкінці літа петлюрівці-наддніпрянці та галичани, на відміну від махновців, ще не були у стані війни з денікінцями. Політичний провід УНР розраховував на підтримку держав Антанти у боротьбі проти більшовиків, тому зберігав ілюзії щодо можливості якось домовитися із союзником Антанти Денікіним. Якби такі плани хоча б якоюсь мірою були реалізовані, відпадала необхідність домовлятися з махновцями. Проте непохитна антиукраїнська позиція білого генералітету з відповідними численними провокаціями проти петлюрівців об'єктивно і неухильно вели Петлюру до конфронтації з Денікіним. У цілому на середину вересня петлюрівці були готові схрестити шаблі з білими. Домовленості з махновцями стали реальними, хоча Петлюра, звісно, волів би повністю підпорядкувати РПАУ(м) собі, а не домовлятися з її командуючим на рівних.

Особисто Махно, як і дотепер, особливих симпатій до українського національного руху і його лідерів не мав. Але в новій військово-політичній ситуації він навчився розуміти політичну вагу національних гасел. Перебуваючи протягом літа 1919 р. на Правобережжі, він переконався, що українське селянство насправді переймається не тільки соціальними проблемами. В армії Махна, напевно не без мовчазної підтримки самого її командуючого, посилився нечисленний осередок національно свідомих діячів, включно й з дружиною самого Махна. Саме ця група виступала за союз з петлюрівцями, більш того, деякі дослідники припускають навіть, що вона таємно готувала замах на свого командарма в разі його відмови домовлятися із Петлюрою.

Перша зустріч махновських роз'їздів з пікетами 1-ї бригади Українських січових стрільців (УСС) відбулась, очевидно, 13 вересня на південь від Умані. Наступного дня представники Махна виїхали до штабу цієї бригади, який був розташований в Умані.

З дозволу штабу Дієвої армії командування 1-ї бригади УСС уклало з махновцями попередню угоду, яка мала швидше військовий, ніж політичний характер. 15 вересня делегація січових стрільців здійснила візит у відповідь до штабу РПАУ(м).

20 вересня 1919 р. у Жмеринці було укладено військову угоду між вищим командуванням Дієвої армії УНР та РПАУ(м). Дискусійним залишається питання, чи був присутній при цьому Петлюра; Махно свій підпис під документом не залишив. За угодою махновці одержали від петлюрівців боєприпаси і ділянку спільного антиденікінського фронту (на південь від Умані). Петлюрівці прийняли також у свої шпитали кілька тисяч поранених махновців.

У середині третьої декади вересня, проте, шляхи новоспечених союзників розійшлися. Петлюрівці через низку об'єктивних обставин (наприклад, таємне загравання з білогвардійцями командування УГА) почали поволі відступати під тиском білих на територію Поділля. Махновці ж 26–27 вересня у бою під Перегонівкою прорвали денікінський фронт і стрімко покотили у бік Нижнього Подніпров'я.

З вищим політичним керівництвом і військовим командуванням УНР Махно та його оточення до кінця революції більше не контактуватимуть. Таких контактів не буде навіть під час польсько-радянської війни 1920 р., коли союзні польсько-українські формування контролюватимуть Поділля, Волинь та значну частину Середнього Подніпров'я. Махновська армія в той час рейдуватиме виключно теренами Лівобережжя та Приазов'я, тобто тилами червоних.

Утім протягом кінця 1919 — літа 1921 рр. відбуватимуться численні контакти махновців з регіональними повстанськими отаманами пропетлюрівської або просто національної орієнтації, які

продовжували боротьбу як проти білих, так і проти червоних по території всієї України (за винятком хіба що Кримського півострова). Ось далеко неповний список немахновських отаманів Київщини, Херсонщини, Полтавщини, Катеринославщини, Харківщини, Луганщини, Поділля тощо, які в той чи інший час перебували у зв'язках з махновцями: Струк, Блакитний, Левченко, Волох, Гладченко, Калужний, Мартиновський, Матвієнко, Мелашко, Огій, Христовий, Пономаренко, Родченко, Рапчинський, Лихо та інші. Втім, аналізуючи ці зв'язки, можна помітити одну тенденцію: Махно погоджувався допомагати тільки тим отаманам (здебільшого вони просили зброю та боєприпаси), які обіцяли відмовитися від підтримки Петлюри. Очевидно, Махно знав про плани останнього об'єднати у тилу червоних всі національно-патріотичні повстанські сили виключно під своїм командуванням. Отож, його мотивацію зрозуміти не важко: він хотів бути не просто повстанським отаманом, а політиком, оригінальним і незалежним від будь-кого політичним діячем. Махно волів не підпорядковуватися, а домовлятися, причому не із залежними від когось регіональними отаманами, а з рівними йому за статусом політиками. Але ж Петлюра тоді вже перебував за кордоном, що унеможливило їхню особисту зустріч.

Намагання бути незалежним політичним центром і визначало поведінку махновського командування під час контактування з іншими повстанськими формуваннями. Диференціювати ці контакти можна таким чином: 1) ігнорування; 2) намагання підпорядкувати; 3) вимушена співпраця на рівних.

В останній період революції Махно вже не відкидав національні гасла, органічно поєднуючи їх з традиційною для себе анархістською ідеологією. Навіть завершуючи військову кампанію

1921 р. і збираючись вирушати за кордон, він планував насамперед пробиватися в Галичину, контрольовану Польщею, адже там, по-перше, йому можна було розраховувати на місцеве українське селянство, по-друге, на інтернованих у польських таборах вояків армії УНР. Махно серйозно розраховував поповнитися тут і повернутися в Наддніпрянську Україну для продовження боротьби з більшовиками.

Історики не мають переконливих свідчень про персональні, передовсім візуальні, контакти Петлюри і Махна. Однак привертають увагу три епізоди, коли вони мали реальну можливість для особистої зустрічі.

Перший епізод стосується переговорів і укладання військової угоди між петлюрівцями та махновцями у вересні 1919 р. 18 вересня у Жмеринці угоду підписали О. Чубенко і В. Волін — з боку махновців та С. Петлюра і В. Тютюнник — від петлюрівців. Деякі історики вважають, що Петлюра не залишив свій підпис під документом, хоча й був при тому присутній, Махна ж там не було взагалі. Імовірно, що лідери обох військово-політичних рухів українців особисто того разу не зустрічалися. Причиною цього могли бути взаємні недовіра та неприязнь, а також стрімка зміна військової ситуації. Про рівень взаємної недовіри може свідчити наявна в істориків інформація про те, що обидві сторони готували замах на життя лідерів союзників. Таку інформацію не можна беззаперечно відкидати, враховуючи, що наприкінці липня Махну вдалося реалізувати вбивство отамана Н. Григор'єва, що дозволило махновській армії поповнитися за рахунок григор'євців. У Петлюри також вже був сумний досвід співпраці з ненадійними і нелояльними до нього регіональними отаманами. Серйозно розраховувати на Махна у Головного отамана явних підстав не було, але й проігнорувати його він не міг. Петлюра готовий був до безпосередньої зустрічі

з Махном, прибувши 18 вересня до Жмеринки. Кількома днями пізніше його командний бронепотяг стояв на станції Умані, куди мали прибути представники вищого командування РПАУ(м), очевидно на чолі з самим Махном. Проте останній не прибув, причинами чого були і його невмируща недовіра до союзників, і початок виснажливих боїв з білими під Перегонівкою, що потребувало безпосередньої присутності Махна на театрі бойових дій. Як відомо, на відміну від Головного отамана, командуючий РПАУ(м) брав активну участь у боях, рейдах тощо. Отже, нагода для першої зустрічі двох видатних учасників Української революції була змарнована.

Другий епізод пов'язаний з перебуванням Махна в Галичині. Як відомо, 28 серпня 1921 р. гуляйпільський отаман на чолі невеличкого загону перетнув румунський кордон і перебував на території Румунії до квітня 1922 р., коли перейшов на територію Польщі. Перехід у Польщу можна пояснити неможливістю для Махна повноцінно готувати повернення до України з поповненим і забезпеченим усім необхідним повстанським загonom, адже румуни в цілому блокували його роботу, хоча категорично відмовились видавати повстанського отамана більшовикам. Слід звернути увагу на той факт, що Махно прагнув опинитися не деінде, а саме в Галичині, куди прагнув прорватися з боєм ще влітку 1921 р. У Галичині Махно опинився в таборі для інтернованих бійців формувань УНР, і історикам, очевидно, ще треба буде відповісти на запитання, за чією волею це сталося, адже сам Махно був зацікавлений потрапити саме в такий табір з метою ведення агітації серед українських вояків. Є всі підстави вважати, що в таборі він цим і займався. Звичайно, найближче оточення Петлюри, який зберігав посаду Головного отамана, сприймало махновську агітацію вороже. Втім, цілком імовірно, що серед

Галина Кузьменко та Олена Міхненко, дружина та донька Нестора Махна.
Часи Другої світової війни

наступного року до Франції. Отже, план Махна з реанімації українського повстанського руху за рахунок галицьких ресурсів реалізовано не було.

У Галичині Махно і Петлюра мали потенційну можливість для персональної зустрічі, яка, однак, була малоймовірною. Головний отаман, проте, мав можливість цілком реально впливати чи позитивно, чи, навпаки, негативно (що більш логічно) на долю екс-командарма РПАУ(м). Петлюра як політик, що будував власні плани, звичайно був зацікавлений в ізоляції конкурента, але для його відсторонення вибрав цілком цивілізований шлях — через суд. Про організацію Петлюрою чи його оточенням замаху на життя Махна, а такі можливості явно були, жодних даних немає і навряд чи є.

Третій епізод пов'язаний з паризьким періодом еміграції як Н. Махна, так і С. Петлюри. Перший опинився у Франції у квітні 1925 р., другий — у жовтні 1924 р. Обидва з родинами і обидва відчутно бідували. Обидва намагалися, як могли, продовжувати політичну діяльність. Махно здебільшого діяв з інтернаціональним середовищем анархістів, Петлюра працював з українськими емігрантами — симпатиками УНР. Політично у Махна і Петлюри не було точок стику, проте фізично вони могли перетинатися на тих самих паризьких вуличках або зустрічатися в тих самих кав'ярнях. І знов-таки сучасні історики не знають джерел, які б свідчили про їх прями контакти. Проте про перебування один одного в Парижі вони, вочевидь, знали, принаймні Махно знав напевно. 25 травня 1926 р. Самуїл Шварцбард, як відомо, вчинив

інтернованих петлюрівців Махно міг зустріти і своїх прихильників, насамперед з-поміж незадоволених попередньою політикою Петлюри, яка привела їх в табори для інтернованих. Опоненти Махна, вочевидь, змогли вплинути на польську адміністрацію з метою ізолювати гуляйпільського отамана від українського вояцтва. Наслідком став арешт Махна 25 вересня 1923 р.

і початок судового процесу над ним. Повстанський отаман звинувачувався передовсім у пробільшовицькій нелегальній діяльності на території Польщі. Втім Махно був виправданий за всіма пунктами обвинувачення, хоча його політична активність була полякам і не до вподоби. Його змусили переїхати до Торуня, у квітні 1924 р. він переїхав до вільного міста Данциг, а звідти

вдалий замах на життя Петлюри. Тодішнім французьким правосуддям вбивця, який пояснював свої дії бажанням помститися за нібито вчинені петлюрівцями під час революції єврейські погроми в Україні, був виправданий, хоча у сучасних дослідників немає сумнівів, що Шварцбард діяв як чекістський агент, виконуючи завдання свого керівництва. У Парижі Шварцбард, відповідно до своєї легенди, прикидався анархістом з України, тому контактував з анархістським середовищем. Отож, немає нічого дивного, що з Махном вони були знайомі. Як пізніше інформували тодішні

анархістські знайомі Махна, Шварцбард за декілька днів до замаху повідомив колишньому повстанському отаману про свої плани вбивства Петлюри. Розрахунок був, очевидно, на те, що Махно, через своє упереджене ставлення до Петлюри, як мінімум не буде протидіяти, а можливо й чимось допоможе, що можна було б використати в цілях радянської пропаганди. Махно, дійсно, нікому нічого не повідомив (але навряд чи він знав про важливі деталі плану), проте рішуче відмовляв Шварцбарда від фатального задуму. Він робив це не через свою людяність, а через несправедливість мотивації майбутнього вбивці. Махно, добре пам'ятаючи реальні події

1918–1920 рр. в Україні, щиро не вважав Петлюру винним і персонально відповідальним за єврейські погроми українськими вояками, тим більше, що часто-густо останнім приписували чужі погроми, здійснені білими, червоними чи незалежними отаманами. Махна ж запідозрити в антисемітизмі ніяк не можна, враховуючи наскільки якісно і кількісно євреї були представлені у махновських повстанських формуваннях.

Роз'єднані політично хвилями революції ці два українські діячі знайшли символічне єднання лише після смерті: обидва були поховані в Парижі — Петлюра в 1926 р. на цвинтарі Монпарнас, Махно в 1934 р. на Пер-Лашез.

Відзначився і начальник штабу Білаш. Поки центральна колона чекала Махна, він у вузькому колі штабістів прийняв рішення щодо виділення з армії кількох рейдуючих груп, які мали розійтись у різні боки для ведення партизанських дій. Ці групи, залишаючись у підпорядкуванні штабу РПАУ(м), мали поповнитися новими бійцями-повстанцями і розгорнутися у нові корпуси, розширюючи зону дії махновської армії. Так, 1 жовтня із Верблюжки вийшли для самостійного оперування: Херсонська група на чолі з Ващенком¹ (близько тисячі колишніх григор'євців, гармата, 10 кулеметів) та Київська група під командою Рябонова (понад 500 бійців, 4 кулемети).

Того ж дня до Верблюжки прибули представники чигиринських повстанців, які погоджувалися визнати над собою зверхність махновського командування в обмін на допомогу зброєю. Махновці також дізналися, що на Чигиринщині партизанить зі своїм загоном Шуба. Було вирішено поповнити чигиринців і шубинців повстанцями-махновцями, створивши ще дві територіальні групи — Середньодніпровську,

¹ Ващенко (?–?) — лівий есер. У 1918 р. учасник повстання проти гетьмана на Херсонщині, командир повстанського загону. У 1919 р. учасник повстання Н. Григор'єва. Активний учасник махновщини: командир загону, помічник комкора, командир групи. Доля невідома.

під командуванням українського есера Блакитного¹ (до 2500 бійців, 17 кулеметів), яка мала оперувати в околицях відомого Чорного Лісу, і загін Шуби (570 бійців і 5 кулеметів), який повинен був рушити на Чернігівщину і розгорнутись там у Чернігівський корпус. Крім того, виділялася Полтавська група на чолі з Христовим² (понад 1500 бійців, гармата і 10 кулеметів), яка мала вирушити відповідно на Полтавщину. Таким чином, рейдуюча армія виділяла зі своїх лав близько 4500 повстанців, 2 гармати і 40 кулеметів для ведення самостійних бойових дій на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Чигиринщині та Херсонщині, що мало допомогти основному ядру РПАУ(м).

Вийшовши 2 жовтня з Верблюжки, центральна колона наступного дня була вже в Чумаках і Томаківці, тобто на підході до Олександрівська. Тут на бік махновців перейшли вояки Олександрівського і Нікопольського гарнізонів білих, примусово мобілізовані місцеві селяни, з яких була сформована група Матяжа³ (1500 бійців), що мала допомагати Херсонській групі прикривати РПАУ(м) із заходу.

В цілому під час маршу на південний схід махновці взяли 20 гармат, 100 кулеметів як трофеї, полонили 120 білих офіцерів і 500 рядових вояків.

¹ Блакитний (Пестушко) К. Ю. (1898–1921) — учасник Першої світової війни. У 1918 р. служив в армії гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. союзник Н. Махна у боротьбі проти денікінців, командир повстанської Середньодніпровської групи. Розірвав стосунки з махновцями. На початку 1920 р. визнав владу більшовиків, але у травні підняв проти них повстання на півночі Херсонщини. Організатор 1-ї Олександрійської (Степової) повстанської дивізії, головний отаман повстанської Холодноярської республіки. Загинув у бою з червоними.

² Христовий Л. О. (бл. 1896–1922) — учасник Першої світової війни. Не сприйняв режиму гетьмана, служив в армії УНР, на початку 1919 р. був на радянській службі. Активний учасник махновщини: командир групи, командир повстанського загону на Полтавщині. Загинув у бою з червоними.

³ Матяж К. (1870–1920) — повстанський отаман з Полтавщини, націонал-анархіст. Учасник повстання Н. Григор'єва, з 1919 р. учасник махновського руху: командир групи, командир загону, комполку. Розстріляний махновцями за спробу дезертирства.

2 чи 4 жовтня відбулася чергова нарада комскладу РПАУ(м), на якій визначалися подальші дії повстанців. Було вирішено, що на Катеринослав, рятуючи репутацію Калашникова, який з основною частиною свого корпусу застряг у Кривому Розі (Білаш вимагав за це віддати комкора-1 під суд), вирушить 13-й піхотний полк 1-го корпусу, що приєднався до центральної колони, очевидно, 3 жовтня у Софіївці. На Нікополь 10-й і 12-й піхотні полки мав повести комкор-4 Павловський (те, що на Нікополь мав іти саме Павловський, а не комкор-2 Вдовиченко, який очолював праву колону, свідчить, що й остання з невідомих причин свій план не виконала). Після взяття Нікополя Павловський мав закріпитися у пониззі Дніпра і на Перекопі. Два полки 4-го корпусу — 11-й Мелітопольський піхотний і 10-й кавалерійський — під командою заступника Павловського Володіна¹ приєднувалися до основного ядра РПАУ(м) у поході на Олександрівськ. Тут були повністю 2-й і 3-й корпуси, кавбригада 1-го корпусу на чолі із Щусем, а також 2-й піхотний полк 1-го корпусу. Після захоплення Олександрівська ці формування мали розійтися віялом по Лівобережжю.

Отже, армія в цілому поділялася на чотири угруповання: два найбільші мали діяти у Нижньому Подніпров'ї та Північному Приазов'ї, третє йшло на Катеринослав, а четверте поки що залишалося на Криворіжжі. Вже 4 жовтня Павловський зайняв Нікополь, 5-го — Велику Знам'янку і Верхній Рогачик, 6-го — Малу і Велику Лепетихи, а 8-го — Каховку. 5 жовтня повстанська кіннота на чолі з самим Махном зайняла Кічкаську переправу і Олександрівськ. У повітовому місті залишався штаб РПАУ(м). Махно з кавалерією 1-го (Щусь) і 3-го (Коляда²) корпусів та

¹ Володін (1890–1920) — учасник Першої світової війни. Анархіст-безмотивник. Активний учасник махновщини: помічник комкора, начальник бойової дільниці, командир загону. У 1920 р. командир дивізії Російської армії П. Врангеля. Був розстріляний білими за спробу підняти повстання в їхньому тилу.

² Коляда Є. (?–1921) — анархіст з 1918 р. Командир повстанського загону на Катеринославщині. Активний учасник махновщини: член оперативного штабу бригади, начальник бойової дільниці, комбриг, член штабу армії. Загинув у бою з червоними.

кулеметним полком Кожина мав іти на Гуляйполе. За ним вирушала піхота 3-го корпусу Гавриленка. 2-й корпус Вдовиченка з Олександрівська мав виступити на Бердянськ і Маріуполь, полки Володіна вздовж залізниці — на Мелітополь, а 2-й полк 1-го корпусу — в напрямку Синельникового.

Перші дні просування по Південному Лівобережжю приносили махновцям суцільні перемоги. Махно 6-го жовтня взяв станцію Оріхів, де захопив значні трофеї (4 автопанцерники, 2 танки, багато кулеметів, до 200 полонених), 7-го — Гуляйполе і Пологи. Станцію брали з боєм, долаючи опір піхотного полку і декількох маршових ескадронів шкурівців і мамонтовців, переважно чеченців. Білаш повідомляє, що махновці захопили тут 9 вагонів снарядів і близько 4 тис. полонених, що швидше за все є перебільшенням. Після повернення до Гуляйполя Махно поділив свою групу. Сам він продовжив просування вздовж залізниці на Царекостянтинівку, а потім протягом 8–12 жовтня зайняв Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль. Щусь і Кожин наступали більше на північ. До 15 жовтня Щусь захопив Дібрівку, Чаплине, Гришине і Авдіївку, а Кожин на декілька днів зайняв Юзівку.

Вдовиченко 6 жовтня був у Великому Токмаку, а 8-го оточив Бердянськ. Бій за це місто тривав близько 5 годин, адже махновцям протистояло до двох тисяч білих. Використовуючи гармати, повстанці змусили ворога відступити на пароплави і на Бердянську косу. Однак махновським гарматникам вдалось потопити два пароплави, а на косі вибухнули склади арсеналу (20 млн патронів). Бердянські трофеї Вдовиченка були значними: 2 тис. снарядів, 26 гармат, 3 млн патронів, 50 кулеметів, 30 вантажівок і 5 легкових авто, 2 мотоцикли, 5 автопанцерників, аероплан, 50 тис. пудів зерна тощо. Вже наступного дня, 9 жовтня, корпус зайняв Ногайськ, Новоспасівку, Петрівське. Трофеї чекали махновців і в Маріуполі, захопленому 14 жовтня: 4 пароплави, бл. 4 млн пудів вугілля тощо. Звідси комкор відправив кавбригаду свого корпусу здобувати Таганрог, і 16 жовтня та зайняла Новомиколаївське. Піхотні ж полки вздовж залізничної колії повели наступ на Волноваху.

Володін 9 жовтня зайняв станцію Федірівка та Мелітополь і також здобув значні трофеї: до 100 автомашин, 2 танки, 2 автопанцерники, 2 бронепотяги.

2-й полк, виступивши з Олександрівська, 6 жовтня зайняв Софіївку і Михайлово-Лукашеве, де до нього приєднався партизанський загін Петренка-Платонова (300 бійців з кулеметами). Об'єднаними силами махновці атакували Славгород, проте і тут білі встигли організувати оборону. Щоправда, 10–11 жовтня сюди підійшов 1-й полк Клейна, але Славгород залишався за білими.

Отже, план штабу РПАУ(м) до кінця реалізований не був. Пункти, де білогвардійці мали більш-менш значні сили (Катеринослав, Славгород, Синельникове, Волноваха, не кажучи вже про Таганрог), махновці з нальоту здобути не змогли. Не останню роль у невдачах полків 1-го корпусу відіграв сам комкор Калашников, який з 3-м Кримським полком тільки 7 жовтня вийшов із Кривого Рогу і тільки через три дні з'явився в Олександрівську.

Військо Калашникова на Криворіжжі замінили групи Матяжа й Огія¹. Останній незабаром відправився через Дніпро у бік Кобеляк, а Матяж 9 жовтня ще раз зайняв Долинську. Очевидно, що місцеві махновські формування були нечисленними або слабо організованими, тому білим вже 10 жовтня вдалося повернути Кривий Ріг, а 11-го Нікополь. Більше того, 14 жовтня вони спробували форсувати Дніпро в районі Нікополя, але були відбиті.

На 16 жовтня махновці зайняли максимально можливу частину Південного Лівобережжя. Поза межами цієї території діяли окремі партизанські загони, які підпорядковувалися штабу РПАУ(м). До середини жовтня білі оборонялись і відступали, але широкомасштабна дезорганізація тилу, блокування повстанцями стратегічно важливих магістралей, безпосередня загроза ставці верховного командування ЗСПР

¹ Огія Я. Р. (1892–1937) — з 1917 р. член Української партії есерів, з 1918 р. боротьбист. Учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Полтавщині, командир повстанського загону, бригади. Приєднався до армії УНР, потім до армії Н. Махна. Очолював самостійну групу, яка рейдувала тилами білих у Середньому Подніпров'ї. На початку 1920 р. визнав владу більшовиків, перебував на відповідальних посадах у радянсько-господарському апараті України. У 1933–1935 рр. був заступником наркома земельних справ. Репресований.

Ф. Щусь (у центрі), **ліворуч**
Данило Зотов (Задов),
праворуч повстанець Галько.
Друга половина 1919 чи 1920

змусили Денікіна нарешті серйозно поставитися до боротьби з Махном. На лінію внутрішнього фронту стягувалися не тільки всі можливі тиллові формування і команди, але переводились і фронтові частини, що послаблювало сили білих на антибільшовицькому фронті.

Таким чином, 17 жовтня білогвардійці з декількох напрямків почали наступ на махновську армію. Кримське угруповання білих вибило Володіна з Генічеська і розвинуло наступ на Мелітополь. У Маріуполі кубанські пластуни здійснили спробу висадити десант. З Таганрога проти Вдовиченка виступила кавалерійська група шкурівців-запасників. На станцію Розівка з Орла через Волноваху прибула 2-га Терська дивізія, яка відразу вдарила по Царекостянтинівці, а в Синельниковому вивантажилися Донська і Терська зведені кавбригади. Позиції у Славгороді займав батальйон піхоти і бригада Катеринославської державної варті. У Катеринославі і Павлограді білі формували ще одну дивізію.

Щоправда, 17 жовтня Павловський здобув Берислав на Дніпрі і зайняв Перекоп, але вже 18-го білі, керовані Май-Маєвським, розпочали масштабний

**Пам'ятник Нестору Махну
в Нікополі**

наступ на східній ділянці махновського фронту. Цього дня повстанці втратили Магедове, Гусарку, Царекостянтинівку, Новомиколаївську, Маріуполь, але змогли організувати контрнаступ, внаслідок якого відкинули до Розівки 2-гу Терську дивізію, взявши значні трофеї.

На північній ділянці фронту 1-й корпус на чолі з Калашниковим, потіснивши Донську і Терську кавбригади, нарешті взяв Славгород і, розвиваючи наступ, захопив Синельникове. На обох станціях махновцям знов дісталися чималі трофеї (2 гармати, 5 тис. набоїв, 400 гвинтівок, 13 паровозів, 70 вагонів вугілля, 42 вагони ячменю, 700 полонених тощо). До 20–21 жовтня махновці за інерцією продовжували наступати на Гришине і Павлоград, але незабаром відійшли на цьому напрямку, як і на юзівській ділянці фронту, назад.

У ці дні штаб РПАУ(м) відправив у тил білих ще дві рейдові групи: на Харківщину — загони Каменєва¹,

¹ Каменєв (Камінюк, Камінюка) (?–1922) — анархіст з 1917 р. Повстанський отаман Луганщини. Учасник махновського руху з 1919 р.: командир групи, командир загону. Загинув у бою з червоними.

Сировацького-Сіробаби¹ і Колесніченка² (2 тис. багнетів, 170 шабель, 22 кулемети і 5 гармат), а на північ Донбасу — загони Чередняка і Сови³ (2 тис. багнетів, 320 шабель, 35 кулеметів, 6 гармат).

Новий наступ білих 20–21 жовтня зі сходу змусив махновців залишити Маріуполь, Карань, Гришине. 26 жовтня повстанці залишили Чаплине, 28-го — Перекоп і Царекостянтинівку, а 3–4 листопада — Бердянськ, Пологи і Гуляйполе.

28 жовтня — 2 листопада 1919 р. в Олександрівську відбувся IV з'їзд представників трудящого населення зайнятих повстанцями повітів. Делегати з'їзду, які представляли волості, населені пункти, ліві партії і махновські частини, в цілому виступили за радянський лад, схвалюючи таким чином боротьбу РПАУ(м) проти білих, але не підтримуючи й більшовицьку диктатуру.

У день відкриття з'їзду 13-й махновський полк на чолі з Лашкевичем⁴, використавши військові хитрощі, нарешті здобув Катеринослав, розгромивши в ньому 4-ту зведену дивізію білих і бригаду Державної варти, які були змушені відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ.

Оці дві події — з'їзд і взяття Катеринослава — остаточно переконали командування РПАУ(м) у необхідності залишити Лівобережжя і прикритися Дніпром, витрачаючи сили лише на охорону стратегічно

¹ Сировацький (Сіробаба) Т. П. (?–1923) — анархіст-безмотивник. Повстанський отаман Харківщини і Північного Донбасу. Учасник махновського руху з 1919 р.: командир загону, комполку. Партизанів на Сході України до 1923 р., загинув у бою з червоними.

² Колесніченко (Колесник) (?–?) — анархіст. Повстанський отаман з Ізюмщини. Учасник махновського руху з 1919 р.: командир загону, командир сотні. У 1921 р. ще партизанів у басейні Дону і в східному українському прикордонні. Доля невідома.

³ Сова (?–?) — анархіст з 1917 р. Учасник махновського руху з 1919 р.: командир загону. Доля невідома.

⁴ Лашкевич (?–1920) — у 1918 р. більшовик, помічник комполку Червоної армії. Влітку 1919 р. зі своїм полком приєднався до армії Н. Махна: комполку, начальник гарнізону Катеринослава. Розстріляний махновцями за розтрату армійської каси.

важливих переправ у Катеринославі, Кічкасі, Нікополі. Для забезпечення відходу повстанської армії за Дніпро штаб наказав 2-му полку 1-го корпусу, підсиленому загоном Огія, організувати прикриття кременчуцького напрямку, звідки на Катеринослав просувався 3-й Кримський корпус генерала Слацова. 4 листопада махновці взяли Верхньодніпровськ, намагаючись заблокувати залізничну лінію Знаменка — П'ятихатки — Катеринослав.

За даними Білаша, корпус Слацова на цей момент складався з частин 13-ї і 34-ї зведених дивізій генералів Ангуладзе¹ і Васильченка², з якими махновці мали справу на Херсонщині, 1-го Кавказького і Слов'янського піхотних полків, а також Донської і Терської зведених кінних бригад, перекинутих з-під Синельникового на кременчуцький напрямок, місцевих добровольчих формувань і мав три бронепотяги, 48 польових і 16 гірських гармат.

4-му корпусу Павловського штаб РПАУ(м) наказав переносити операції з-під Перекопу на правий берег Дніпра, розвиваючи наступ на Херсон, Миколаїв, Вознесенськ. Вихід на узбережжя Чорного моря дозволив би махновцям розірвати суцільне кільце оточення і послабити тиск на них з півдня і певною мірою із західного напрямку. 4-й корпус виконав своє завдання не цілком. Групі Ващенко, зокрема, вдалося тимчасово зайняти Миколаїв, однак штурм Херсона 9 листопада не вдався.

7–8 листопада перші три корпуси РПАУ(м) вели достатньо вдалі оборонні бої на підступах до Олександрівська. Завдання штабу армії — організовано і без паніки вивести повстанські формування на правий берег — було блискуче виконано.

¹ Ангуладзе Г. Б. (1866–1948) — полковник царської армії, учасник Першої світової війни. Генерал в 1917 р. Наприкінці 1918 р. приєднався до Добровольчої армії: командир полку, бригади, дивізії, групи військ. Емігрант.

² Васильченко Г. М. (1872–1920) — полковник царської армії, учасник Першої світової війни. В 1918 р. в армії гетьмана П. Скоропадського, генерал-майор, командир корпусу. Наприкінці 1918 р. на чолі свого корпусу здійснив перехід з Катеринослава у Крим на з'єднання з Добровольчою армією. У білому русі командир бригади, дивізії. Загинув у бою з червоними.

**Катеринославський
залізничний вокзал**

9 листопада основні сили трьох махновських корпусів залишили Лівобережжя і по Кічкаському мосту перейшли Дніпро. 11 листопада махновці повністю залишили Олександрівськ, зруйнувавши переправу. Армія займала позиції по Дніпру: 1-й корпус — від Карнаухівки (між Кам'янським і Катеринославом) до Федірівки (на південь від Катеринослава); 2-й корпус — від Федірівки до Нікополя включно. Далі на південь вздовж Дніпра і до морського узбережжя діяли підрозділи 4-го корпусу. 3-й корпус відводився у резерв. Штаб РПАУ(м) розміщувався у селі Соленому.

Однак сталося так, що, вдало захищаючи Кічкаську переправу, махновці втратили Катеринослав. Частини корпусу Слащова, розвиваючи наступ від Знаменки, забезпечили своє просування вздовж залізниці на Катеринослав взяттям Долинської і Кривого Рогу. Розмістивши своїх бійців у декількох ешелонах, генерал повів їх на Катеринослав, поставивши на чолі колони два бронепотяги. На світанку 8 листопада білі увірвалися до Катеринослава, відтиснувши 13-й полк Лашкевича на Сурсько-Литовське. Захопивши залізничний міст через Дніпро, Слащов переправив на правий берег Туземну дивізію. Генерал збирав до купи і приводив до ладу свої війська, аби продовжити наступ далі, у центр махновської території. Водночас він сам опинився в оточенні, бо шлях назад одразу перетнули повстанці, що діяли в районі Сухачівки і Карнаухівки.

Перекинувши під Катеринослав підкріплення, Махно і Білаш миттєво розробили план повернення міста, яке вони здійснили вранці 11 листопада. З великими втратами слащовці були змушені вдруге відходити у Нижньодніпровськ, на лівий берег.

Махно. 1919, листопад.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Однак було ясно, що довгого перепочинку в бойових діях не буде, для всіх було важливо залишити ініціативу за собою. У ніч на 17 листопада спеціальна ударна група Петренка переправилася біля Нових Кайдаків (західна околиця Катеринослава) через Дніпро і зайняла село Кам'янка (сьогодні у межах Дніпропетровська) на протилежному березі. Розгорнувшись направо, десантники атакували і зайняли Нижньодніпровськ, встановивши контроль над залізничним мостом через Дніпро. Але вже опівдні білі кинули проти Петренка три бронепотяги і кавалерію, змусивши повстанців відійти на правий берег. Бронепотяги намагалися пробитися через міст до Катеринославського залізничного вокзалу, тому махновське командування прийняло поспішне рішення підірвати міст, що й було зроблено.

Останній тиждень листопада частини РПАУ(м) вели активні бойові дії фактично по всьому периметру оборони. Більше того, змушені свого часу відійти з лівобережної Катеринославщини повстанці закріплювали тепер за собою південні райони Полтавщини. Поверталися махновці і в григор'євські райони Херсонщини. Частини 2-го і 4-го корпусів (Павловський) змогли повернутися на Лівобережжя Дніпра напроти Нікополя, повільно просуваючись у бік Перекопа. Станом на 1 грудня 1919 р. лінія бойових дій мала такий вигляд: Катеринослав — село Хортиця — Біленьке (на правому березі Дніпра) — Балки (на лівому) — Мала Білозерка — Менчикури — Новоолександрівка (Нижньо-Сірогозький р-н Херсонської обл.) — Рубанівка — Горностаївка (на правому березі Дніпра) — Новокаїри (на лівому) — Снігурівка — Засілля — Нова Одеса — Привільне — Новий Буг — Бобринець — Верблюжка — Зелене — Червона Кам'янка — Троїцьке — Куцеволівка (на правому березі Дніпра) — Бригадирівка (Григорово-Бригадирівка; на лівому березі) — Кобеляки — Гупалівка — Котовка — Перещепине — Поливанівка — Чаплинка — Михайлівка (сучасна Балівка) — Карнаухівка (на правому березі Дніпра) — Катеринослав.

Готель «Асторія»,
 Дніпропетровськ. Восени
 1919 р. тут розміщувався
 штаб РПАУ(м)

За даними махновського штабу, сили РПАУ(м) на початку грудня 1919 р. становили 83 тис. піхоти, понад 20 тис. кінноти, 1435 кулеметів, 118 гармат і 7 бронепотягів, зокрема: 1-й Донецький корпус — 15 500 багнетів, 3650 шабель, 144 кулемети, 16 гармат; 2-й Азовський корпус — 21 тис. багнетів, 385 шабель, 176 кулеметів, 16 гармат; 3-й Катеринославський корпус — 29 тис. багнетів, 5100 шабель, 261 кулемет, 34 гармати; 4-й Кримський корпус — 17 500 багнетів, 7500 шабель, 154 кулемети і 18 гармат. Крім того, армійський резерв складався із кулеметного полку Кожина (700 кулеметів, 500 шабель), окремої кавалерійської бригади (3 тис. шабель), 5-го артдивізіону (24 гармати). Про чисельність бійців партизанських загонів махновської орієнтації, що діяли у денікінському тилу, напевно, і сам штаб РПАУ(м) точно не знав. Махновцям протистояли, як вони самі рахували, в цілому такі сили білих: 43 500 багнетів, 7900 шабель, 510 кулеметів та 102 гармати.

Розуміючи чисельну свою перевагу, махновське командування призначило на 5 грудня загальний

наступ по всьому фронту, маючи намір розширити свою територію. Очевидно, що воно прорахувало варіанти близького майбутнього, в якому була зустріч з наступаючою з північного сходу Червоною армією. Махно і його оточення хотіли, аби їх сприймали як переможців Денікіна, а отже, як рівноправних союзників і політичних партнерів, а не контрреволюціонерів, заколотників і дезертирів.

Антиденікінський наступ повстанців так і не розпочався, і тут, очевидно, слід повірити Білашу, який звинувачує в цьому передовсім епідемію тифу, яка несподівано охопила махновське військо. Нестабільне постачання, брак одягу, палива, медикаментів, велике скупчення людей на обмеженій території зробили свою справу. Від тифу так чи інакше страждали армії всіх протидіючих сил, однак махновці, перебуваючи у котлі, постраждали ледь не найбільше, тоді як Червона армія внаслідок масових примусових мобілізацій на необмежених просторах Росії могла навіть збільшувати свою чисельність. Махновці через тиф втратили до 35 тис. вояків, що змусило командування

Меморіальна табличка на честь Махна на вході до «Асторії»

Катеринославський Зимовий театр. (Сучасний театр ім. Горького, Дніпропетровськ) У листопаді–грудні 1919 р. зі сцени театру неодноразово виступали командири та оратори РПАУ(м)

навіть розформувати 3-й корпус, полки якого були розподілені між 1-м і 2-м корпусами.

Таким чином, через об'єктивні причини військово-протистояння між білими і махновцями поступово згасало. Перші, блокуючи повстанців, основні сили кинули проти червоних. Махновці в цей час розв'язували свої внутрішні проблеми, пов'язані з подоланням епідемії, забезпеченням армії усім необхідним, реорганізацією деяких своїх частин, а також деякі політичні проблеми. На початку грудня, наприклад, махновська контррозвідка виявила і розкрила змову командира 3-го Кримського полку комуніста Полонського¹ і його оточення, які нібито готували замах на життя Н. І. Змовників було

¹ Полонський М. А. (?–1919) — у 1917–1918 рр. член партії лівих есерів, з 1918 р. більшовик. Учасник махновщини з осені 1918 р., комполку. Навесні–влітку 1919 р. у лавах Червоної армії, потім зі своїм полком знову приєднався до махновців. Готував замах на Н. Махна, за що був розстріляний.

розстріляно, що негативно сприйняли не тільки місцеві більшовики, й частина махновського командування, яка виступала за союз з комуністами (Білаш, Чубенко, Волін, Аршинов). Однак Махна це не зупинило. У Нікополі він наказав розстріляти 12 лівих есерів, зокрема, начальника гарнізону і коменданта, звинувативши їх у зраді і посадовій недбалості та антисанітарії у місті.

Користаючи з внутрішніх проблем махновців, а також з того, що в середині грудня 1919 р. командування РПАУ(м) перебувало тимчасово поза межами Катеринослава, 3-й корпус Слащова вдруге прорвався із заходу і 19 грудня зненацька захопив губернський центр. 1-й корпус махновців, який обороняв місто, відійшов на 35 верст на південь. Білі вчинили масові репресії проти хворих і поранених махновців, які залишались у міських шпиталях і лікарнях.

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишалися найбільш боєздатними, з метою повернення Катеринослава. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота (Донська бригада генерала Морозова¹ і бригада чеченців на чолі з генералом Склярівим) діяла більше на захід від Катеринослава, а піхота (зведені 13-а і 34-а дивізії, 1-й Кавказький і Слов'янський полки) прикривала місто з півдня. Відповідно, махновці вирішили діяти двома групами — кавалерійською на чолі з Білашом і піхотною під командою Махна.

На світанку 24 грудня махновська піхота виступила на Катеринослав і зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків — Лоцмано-Кам'янки переправилася через Дніпро, зайняла станцію Ігрені і Нижньодніпровськ, перекривши таким чином Слащову шлях на лівий берег і далі на Синельникове. Петренко сповна скористався тим, що 1-ша і 2-га Туземні дивізії білих (чеченці), які тримали фронт по Дніпру від

¹ Морозов В. І. (1888–1950) — царський козацький офіцер, учасник Першої світової війни. У 1917–1918 рр. у Донській армії, командир полку, бригади. З 1919 р. у лавах Збройних сил Півдня Росії, восени воював на махновському фронті. У 1920 р. генерал-майор. Командир дивізії. Емігрант.

М. Полонський (стоїть)
з товаришами.
Катеринослав, 1919.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Катеринослава до Олександрівська, самовільно залишили позиції і вирушили додому.

Кавалерійська бригада Білаша з боями повільно просувалася до міста, під вечір захопивши останнє на підступах до Катеринослава село — Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилося. Заблокувавши слащовцям хід на захід, Білаш дав бригаді перепочити на ніч, тим паче, що й повстанська піхота зі своїм завданням вчасно не впоралася. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи ударів по білих з тилу, він тільки

під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі. Махновці готувалися до вирішального штурму.

Загальна ситуація видавалася повстанцям нібито доброю. Слащов ось-ось мав бути дотиснутий. Туземні дивізії білих, покинувши позиції, розблокували махновцям шлях на Лівобережжя. Ніщо не загрожувало повстанцям із заходу і півдня. Очевидно, махновці планували розгромити Слащова і зайняти лівобережну Катеринославщину, аби домовлятися з більшовиками як рівні з рівними.

З незрозумілих причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринослав не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го махновського корпусу і вздовж правого берега Дніпра стрімко вирушив на Олександрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі. Вже наступного дня він несподівано з'явився біля Кічкаського мосту, збив повстанську охорону і по кризі, адже міст було зруйновано ще 11 листопада, перейшов Дніпро. Далі повз Олександрівськ він рушив на південь, у напрямку Мелітополя.

2-й корпус махновців, який прогавив перехід Слащова через Дніпро, 28 грудня зайняв Олександрівськ. Загін Петренка і Махно, очевидно зі штабом РПАУ(м), з-під Катеринослава прибули до Нікополя. Тут 4-му корпусу і 3-му Кримському полку було наказано наступати на Миколаїв і Перекоп, що і почали здійснювати відповідно комкор Павловський і його заступник Володін. Сам Махно, залишивши хворих Білаша і Петренка у Нікополі, переїхав до Олександрівська, очевидно, готуючи звільнення лівобережної Катеринославщини.

Слащов, який у перші дні 1920 р. зайняв Мелітополь, визнав як загрозу для білих просування махновців у бік Криму. Залишивши 8 січня Мелітополь, він поспіхом рушив на Перекоп і Салькове (станція на Чонгарському півострові).

Період активних бойових дій махновців проти денікінців відходив у минуле. До махновської зони швидко наближалася Червона армія, яка 27

грудня вже зайняла Луганськ, Слов'янськ, Золотоношу і Полтаву. Основна маса білих формувань під ударами червоних відступила у трьох напрямках — на Одесу, Крим і Ростов-на-Дону, через що в деяких районах України, наприклад у північному Приазов'ї, південній Херсонщині тощо, утворювалися нейтральні зони, тимчасово вільні і від білих, і від червоних. У них, як правило, діяли місцеві повстанські загони як пробільшовицької, так і промахновської орієнтації. Входячи до таких районів, командири Червоної армії діяли за одним з двох альтернативних варіантів, або включаючи такі загони до своїх підрозділів, або роззброюючи їх як бандитські. Звичайно, махновське командування заспокоювало себе ілюзіями щодо можливого союзу з більшовиками, проте справжні наміри останніх виявились дуже швидко. Денікіна можна було вважати вже розгромленим, тому військова допомога махновців була непотрібна. А політично вони утворювали більшовикам конкуренцію у впливах на населення. Переможцем Денікіна могла вважатися тільки одна сила — більшовики, як того бажали вони самі. Це і визначало лінію поведінки більшовицького керівництва щодо махновців у грудні 1919 — січні 1920 р.

5. По червоних тилах

(січень — вересень 1920 р.)

Четвертого січня 1920 р. військам 14-ї армії червоних, яка наступала по Лівобережжю Південної України, було віддано наказ про «знищення банд Махна». Це було політичне рішення, яке приймалося на найвищому державному рівні. Переговори, які деякі червоні командири вели з повстанцями, були способом затягування часу, необхідного для більш ефективної підготовки до ліквідації повстанства.

30 грудня комуністичний партизанський загін Нежданова зайняв Катеринослав, залишений махновцями одразу після прориву Слащова. Того ж дня частини Червоної армії зайняли Синельникове і Бахмут. У ніч на 5 січня 397-й полк червоних підійшов до Олександрівська, де розташовувалися 1-й і 2-й махновські корпуси разом з РВР і штабом армії. У Криворізькому

районі червоні зіткнулися з махновськими загонами Мелашка¹, Матяжа, Бібікова².

Відомо, що в Олександрівську, попри формальну заборону, зі штабом РПАУ(м) 6–7 січня контактували командири 45-ї дивізії РСЧА. Махновці були готові діяти з більшовиками як військові союзники, а політичну угоду запропонували укласти на рівні революційно-військових рад РПАУ(м) і Радянської республіки. Однак червоні шукали привід, аби остаточно знищити незалежні повстанські формування. 8 січня Махно отримав наказ виступити зі своєю армією на польський фронт і сприйняв це як провокацію. Повстанська армія була виснажена довгою боротьбою з білими і епідеміями. В той час, як рядові повстанці масово розходились зі зброєю по домах, штаб армії у відповідь на наказ червоних запропонував останнім укласти з махновцями угоду і надати Катеринославській і Таврійській губерніям незалежність. Ясна річ, більшовики оцінили такий демарш як антирадянський заколот, і вже з 9 січня підрозділи Південного фронту червоних розпочали антимахновську кампанію, оточуючи повстанську територію з боку Катеринослава, Олександрівська і Таганрога. Більшовицький уряд України оголосив махновщину поза законом.

¹ Мелашко (Милашко, Малашко) М. (1882–1920) — учасник Першої світової війни, фельдшер. Член української партії лівих есерів, член Центральної Ради. Наприкінці 1917 р. заступник комісара Центральної Ради УНР у Донбасі. Учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського на півночі Херсонщини. Учасник повстання Н. Григор'єва, на початку осені 1919 р. тимчасовий учасник махновщини: комбат групи К. Матяжа і Т. Гладченка. З листопада 1919 р. оголосив себе отаманом Катеринославського козацького коша. На початку 1920 р. визнав владу більшовиків, став комбригом 45-ї дивізії РСЧА. Був заарештований червоними, втік і розпочав проти них повстанську боротьбу. Був удруге полонений і страчений чекістами.

² Бібіков (Бібік) (?–?) — в середині 1919 р. комдив Південного фронту червоних. Восени того ж року приєднався до армії Н. Махна, разом з якою протистояв білим у Північній Катеринославщині до приходу РСЧА на початку 1920 р. За деякими даними, партизанів проти більшовиків на Полтавщині ще у 1921 р. Доля невідома.

Хворого на тиф Махна встигли вивезти з Олександрівська до Гуляйполя, де 11 січня відбулася нарада командного складу РПАУ(м). Вирішено надати бійцям місячну відпустку, готуватися до формування нових повстанських частин, не вступаючи у бої з більшовиками, прагнути переконати останніх укласти військово-політичну угоду, спрямовану проти білих і Польщі, вимагати від комуністів незалежності Катеринославщини і Таврії. До Гуляйпільщини дійшли тільки боездатні частини 1-го і 2-го корпусів. Підрозділи 4-го корпусу перебували у пониззі Дніпра і поблизу Перекопу. Населені пункти Правобережжя (Нікополь, Апостолове, Хортиця тощо) і Олександрівськ були переповнені хворими повстанцями. Між підірваними Кічкаським і Чортомлицьким (під Апостоловим) мостами перебували всі махновські бронепотяги, транспорти з матеріальною частиною армії тощо. Все це потрапило під важку руку червоних, які розпочали репресії і чистки повстанських лав. Махновських командирів, які не встигли перейти на нелегальне становище, розстрілювали.

4-й корпус Павловського ще за інерцією продовжував просування у бік Криму. 8 січня Володін зайняв Мелітополь, Ващенко йшов на Миколаїв, сам Павловський — на Перекоп. Раптом 11 січня червоні накинулися на 15-й, 16-й піхотні і Кримський кавалерійський полки Володіна і фактично знищили їх. Володін ледь встиг втекти до Павловського. Не маючи зв'язку зі штабом РПАУ(м), командування корпусу вирішило пробиватися на Перекоп і в Крим. 20 січня махновці зайняли Перекоп і Вірменський Базар, поки корпус Слащова захищав від червоних Чонгар. Однак 23 січня махновці були атаковані з двох боків: Слащовим (з Криму) і червоними військами Ейдемана¹

¹ Ейдеман Р. П. (1895–1937) — учасник Першої світової війни, офіцер. У 1917 р. перейшов на бік більшовиків, став заступником голови Центрсибіру. До березня 1919 р. на командних посадах Східного фронту. У 1919–1920 рр. комдив Південного фронту. Навесні 1920 р. начальник тилу Південно-Західного фронту, влітку командуючий 13-ю армією, Правобережною групою військ. У жовтні 1920 — січні 1921 р. командуючий ВНУС Південного і Південно-Західного фронтів. У лютому — травні 1921 р. командуючий Харківським військовим округом. У 1921–1924 рр. заступник

(з материка). Корпус Павловського розвалився остаточно. Володін і Прочан¹ на чолі сотні прорвались у Кримські гори, а Павловський з двома полками піхоти пробився у плавні Дніпра.

У другій половині січня червоні вже знали про перебування махновського ядра в Гуляйполі, куди були направлені 42-га та Естонська дивізії. Дезорганізовані махновці не чинили опору. Хворого Махна вивезли до Дібрівки (Великомихайлівки), але його брат Григорій² і деякі видні махновці потрапили у полон і були розстріляні. У Новоспасівці розгромлено штаб 2-го корпусу РПАУ(м).

За таких умов повстанська армія повністю атомізувалася. Організаційне ядро фактично розпалося на дві групи: гуляйпільці і дібрівці гуртувалися навколо Махна і переховувалися у селах і хуторах свого району; друга група — новоспасівська — ховалася відповідно на хуторах під Новоспасівкою.

22 січня у Гуляйполі відбулася зустріч представників більшовицької влади і махновського командування. Червоні ультимативно пропонували махновцям поголовно роззброїтись. Повстанці з обуренням відмовилися. Вже 2 лютого невеличкий загін (всього 20 бійців), очолюваний безпосередньо Махном, у селі Успенівка розгромив каральний загін червоних, взявши у полон близько 100 вояків і 2 кулемети. Очевидно, саме тоді була започаткована жорстока, але цілком логічна, з погляду чорного терору, традиція: полонених червоних командирів і комісарів розстрілювати чи рубати, серед рядових проводити мітинги, переконуючи приєднуватися до бійців «третьої» революції. Тих, хто не приєднувався, як правило, відпускали на всі боки, взявши обіцянку проти махновців не воювати.

командуючого збройними силами України і Криму. У подальшому на відповідальних командних посадах РСЧА. Репресований.

¹ Прочан (?–1921) — анархіст. Активний учасник махновщини з 1918 р.: командир роти, сотні, батальйону, полку, загону. У 1920 р. приєднався до Російської армії П. Врангеля, але повернувся до лав махновців. Розстріляний червоними.

² Махно Г. І. (?–1920) — брат Н. Махна. Активний учасник махновщини: начальник штабу об'єднаного війська Н. Махна і Н. Григор'єва. Розстріляний червоними.

З 2 до 8 лютого Махно перебував у Гуляйполі. Сюди потроху сходилися старі повстанці, ветерани, чия «відпустка» добігала кінця. З агітаційною метою друкувались антикомуністичні листівки. Звідси Н. І., загін якого був вибитий із села червоним полком, відправився у своєрідне «полюддя», обходячи навколишні села і хутори, агітуючи ветеранів і молодь вступати до лав свого формування і здійснюючи чорний терор. Між станціями Гайчур і Гуляйполе махновці пустили під укіс потяг; у Воздвижівці зарубали двох радянських агітаторів, у Різдяному роздягли відділення червоноармійців. 19 лютого Махно напав на ст. Пологи, де захопив 12 гармат і 10 кулеметів.

Слід визнати, масового припливу добровольців до загону не сталося. Це дратувало Н. І., і він інколи вживав жорстоких заходів щодо відмовників і дезертирів. Махно щиро радів, коли йому доповідали про розстріли махновців-ветеранів червоними карателями. Червоний терор, очевидно, допомагав йому збільшувати власне формування.

21 лютого Махно знов займає Гуляйполе, хоча і ненадовго. Тут було полонено близько 500 червоноармійців, взято 2 трофейні кулемети, також 2 млн армійських грошей. Цей напад виявився не зовсім вдалим: червона кавалерія вибила махновців із села, причому в полон потрапили деякі видні повстанці, зокрема брат Махна Сава¹, незабаром розстріляний.

Залишивши Гуляйполе, Махно здійснює ще одне коло «полюддя» у східному напрямку. Мета «полюддя» комплексна: отримати поповнення, здобути трофейну зброю і набої, не дозволити комуністам розбудувати свою владу на місцях. Мітинги чергувалися з боями, знову переходи, зустрічі — добрі і недобрі — зі старими товаришами, репресії, кров — своя і чужа. Загін Махна все ж розростається, навіть з'являється тенденція залишати в деяких районах авторитетних командирів для формування нових територіальних повстанських підрозділів.

¹ Махно С. І. (?–1920) — брат Н. Махна. Член Гуляйпільського союзу анархістів-комуністів з 1910 р., у 1918 р. командир загону Чорної гвардії. Активний учасник махновщини: командир загону, медичний постачальник, помічник начальника постачання армії. Розстріляний червоними.

1 березня Махно з боєм бере Гуляйполе, вибивши звідти полк червоних. Поповнившись добровольцями з-поміж полонених, загін у селі не залишається і ще раз обходить район по колу. У Федірівці зарубали голову ревкому. У Магедовому підірвали залізничну колію, зрізали дріт, пустили на Пологи паровоз. Коли ж звідти прийшов бронепотяг, махновці не спасували і змусили його відступити.

5–7 березня Махно знову проводить у Гуляйполі. Знову мітинги і «розборки» з ветеранами-відмовниками. Розстріляли повстанця Користильова за те, що він видав червоним заховані кулемети.

Залишатися на довгий час у Гуляйполі було ще небезпечно, і Махно знов виступає у мандри і знов у східному напрямку. Все повторюється, хоча жорстокість поступово зростає. Так, махновці спалили німецьку колонію Марієнталь і перебили всіх чоловіків-німців тільки за те, що в колонії насмілились убити махновського розвідника. В Андріївці 16 березня полонили роту 22-го полку червоних (120 бійців), яка по навколишніх селах відловлювала і розстрілювала не тільки повстанців, а й цілком мирних селян. У цьому випадку Махно дозволив убити всіх карателів до останнього. У Великому Янісолі свої ж розстріляли колишнього командира 13-го полку РПАУ(м) Лашкевича, який протягом січня — березня встиг розтринькати армійську касу. У Времіївці було розстріляно повстанця-відмовника, у Павловському — ще чотирьох, у Костянтинівці — п'ятьох. У Мар'ївці, де формування Махна перебувало з 2 до 8 квітня, повстанці розстріляли голову ревкому, трьох продармійців і махновця-ренегата.

Зазнавши 28–29 квітня поразки у бою з регулярною 14-ю кавдивізією 1-ї кінної армії червоних за Гуляйполе, Махно вирушив на північ, але вже 30 квітня був змушений під Новопавлівкою вступити до бою з 4-ю дивізією тієї ж 1-ї кінної. Знову невдача, і Махно відходить на південний схід, до Богатиря. І знову бій, і знову невдача. Махновці дізналися, що присутність 1-ї кінної на їхній території була обумовлена наказом перевести армію з Кавказу на польський фронт. Повстанці поступалися кінноармійцям чисельністю і озброєнням, тому серйозно протистояти кавалерійській армаді тоді не могли. Махно вирушив

Командування 1-ї Кінної армії:
 К. Ворошилов, С. Будьонний,
 Ю. Щаденко

на південь, плануючи також зв'язатися з новоспасівською групою командирів.

Шлях на південь супроводжувався боями і сутичками: 1 травня у Святодухівці полонили роту червоних, 2 травня у Гайчурі (суч. Новоукраїнка) — батальйон, 3 травня під час бою за Царекостянтинівку, відігнавши бронепотяг, полонили вже цілий полк. Полонених червоних командирів без винятку розстрілювали, рядовим пропонували приєднатися до повстанців.

На початку травня Махно вже мав міні-армію: 800 бійців, бл. 50 кулеметів і 3 гармати. 7 травня повстанський загін зайняв Андріївку, продовжуючи розстрілювати махновців-відмовників. Те саме відбувалося наступного дня у Миколаївці, де до формування нарешті приєдналася невеличка (50 осіб) група новоспасівців. Таким чином відбулося об'єднання повстанської армії, командуючим якої, звичайно, став Махно, а начальником штабу вибрали Білаша. Для початку було вирішено повернутися до Гуляйполя, але через Новоспасівку, в якій після мітингу приєдналося ще 150 місцевих махновців-ветеранів. По дорозі на північ армія активно поповнювалася добровольцями. 12 травня у Басані Махно розгромив червоний полк, захопивши у бою чотири гармати

і кулемети. Того ж дня Н. І. через Пологи увійшов до рідного села, де до армії приєдналося близько 800 добровольців з-поміж полонених і кілька сотень гуляйпільців-кавалеристів.

Махновське командування вирішило відкрито виступити проти частин 1-ї кінної армії, і 14 травня махновське військо, що встигло збільшитися до 2 тис. багнетів, 650 шабель, 12 гармат і 60 кулеметів, атакувало Нову Успенівку, де перебував штаб 6-ї кінної дивізії червоних. Акція завершилася відчутною невдачею: повстанська піхота захопилася розподілом трофеїв, що дозволило червоним організувати контрудар. Махновці зазнали страшної поразки: з оточення пробилися тільки півтори сотні вершників (як не дивно, фактично з усім вищим командуванням) з десятком кулеметів, що відійшли до Старого Керменчика (суч. Старомлинівка).

Невдача тільки розохотила Н. І. У Керменчику було вирішено йти у бік Юзівки на з'єднання з територіальними загонами Москалевського¹ і Кожина. Так розпочався 1-й рейд махновської армії 1920 р. По дорозі у Мар'їнку, де перебував Кожин, загін Махна роздобув 6 гармат і поповнився піхотою до півтисячі багнетів. Кожин, великий знавець кулеметної справи, мав 30 кулеметів і 100 кавалеристів. 500 шабель привів Москалевський.

Тиждень Махно кружляв на захід від Юзівки, розбиваючи окремі частини червоних, відбираючи у них трофеї, страчуючи командирів і поповнюючи загін добровольцями. Далі він повів армію на північ. 29 травня махновці були вже в Олександрівці (35 верст на південь від Барвінкового), де відбулася нарада комскладу армії, на якій було вирішено реорганізувати Революційно-військову раду армії у Раду революційних повстанців України (махновців) — РРПУ(м). Червоні вважали, що Махно на той час мав 2 тис. піхоти, від 300 до 1500 кавалеристів, до 50 кулеметів. Самі махновці свої сили на початку літа 1920 р.

¹ Москалевський В. (Золотий Зуб) (?–1922) — шахтар. Учасник Першої світової війни. Член Гуляйпільського союзу анархістів з 1919 р., активний учасник махновщини: командир загону, військовий організатор, комполку, командир групи, начальник штабу групи. Загинув у бою з червоними.

**Чорний прапор, який
приписують махновцям.**
*Запорізький обласний краєз-
навчий музей*

оцінювали так: піхоти — 5 тис. багнетів, кінноти — 1 тис. шабель, гармат — 6, кулеметів — 180.

1 червня махновці наблизилися до залізничної лінії Павлоград — Лозова, яку подолали вночі, попередньо пошкодивши ділянку між станціями Самійлівка і Жемчужне. 2 червня повстанці двічі розбили заго-ни червоних. Спочатку без бою вони роззброїли 80 вершників 8-го кавполку. Далі, перед селом Сергіївка, їх чекав загін Полтавської ділянки ВОХР¹, який роз-

¹ Війська внутрішньої охорони Радянської Республіки (власні війська надзвичайних комісій), які мали охороняти важливі стратегічні об'єкти (склади, підприємства, транспортні комунікації, в'язниці, концентраційні табори тощо). Більшовицьке керівництво активно залучало їх до так званої боротьби з бандитизмом.

громили, зарубавши близько півтори сотні ворожих вояків і втративши трьох своїх. Після цього махновці вирушили у бік Самари.

4–5 червня повстанці оперували в районі сіл Василівка — Знаменівка поблизу Новомосковська. Тут вони розбили загін новомосковської міліції (відзначився командир ескадрону Забудько¹) та загін 3-го запасного Латиського батальйону (1500 багнетів і 100 шабель). Махновці взяли значні трофеї, включно з гарматами, звільнили місцевих селян від примусової мобілізації до Червоної армії.

У ніч на 7 червня повстанці перейшли залізничну лінію Синельникове — Павлоград через станцію Зайцеве. На станції вони перехопили продовольчий ешелон, який під охороною йшов на польський фронт, здобувши таким чином 200 гвинтівок, два кулемети, 30 тис. патронів, два вагони сірників, стільки ж із солоною рибою, багато спорядження, а також до 100 полонених. Через два дні повстанська армія наблизилася до іншої залізничної лінії — Синельникове — Чаплине, зайняла Улянівку і Васильківку, спаливши залізничний міст через Вовчу.

10 червня повстанці зайняли Різвянку (за 20 км на північний захід від Гуляйполя) і дізналися, що на ст. Гайчур стоять бронепотяг та ешелон піхоти, що блокували махновцям хід на Гуляйполе. Було розроблено план, за яким Махно на чолі 1-го кавполку атакою на Гайчур мав відвернути увагу червоних, поки решта армії з обозом перейдуть залізничну колію північніше. Однак гайчурський бронепотяг гарматним вогнем завадив цьому переходові, тому армія відійшла ще більше на північ. Втім там махновців зустрів інший бронепотяг, який діяв від станції Мечетна. Повстанці з обозом були змушені відійти далі у поле, аби дочекатися ночі. Найбільше, що зробив кавполк Махна під Різвянкою, де було порубано Особливий батальйон червоних, — не дозволив переслідувати свою армію. Вночі ж, обійшовши ст. Гайчур з півдня, повстанці перейшли колію і зайняли села на північ від Гуляйполя.

¹ Забудько (?–1921) — анархіст з 1919 р. Активний учасник махновщини: командир ескадрону, групи, загону. Загинув у бою з червоними.

Вранці 11 червня Гайчурська група червоних вдаре атакувала махновців, але надто незначними силами (350 багнетів і 50 шабель), що дозволило повстанцям відкинути ворога назад на Гайчур, зарубавши у бою близько півсотні вояків. Того ж дня повстанська армія увійшла у Гуляйполе, завершивши свій 1-й рейд 1920 р.

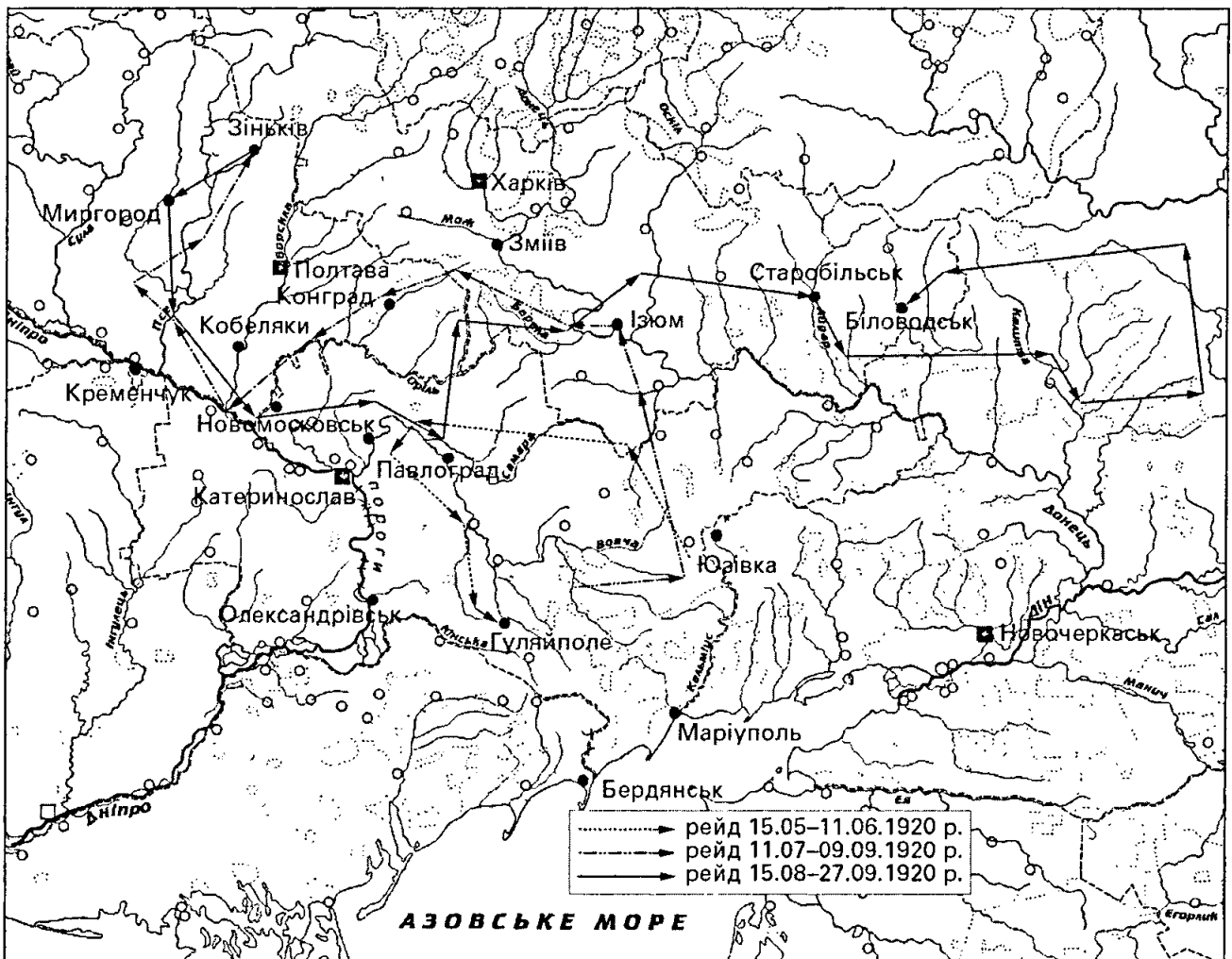
Отже, під час цього рейду махновська армія пройшла 560 верст територією чотирьох сучасних областей України — Донецької, Харківської, Дніпропетровської та Запорізької. На своєму шляху вона зайняла близько 40 населених пунктів, здійснила п'ять переходів залізниці. У цілому махновці мали до 20 сутичок і боїв, в яких червоні втратили 500–600 чоловік убитими і до півтори тисячі полоненими, «подарували» повстанцям 10–12 гармат, до 15 кулеметів, чимало іншого військового майна, спорядження і продовольства.

Незважаючи на бої і втрати, махновська армія під кінець рейду відчутно збільшилася чисельно внаслідок приєднання місцевих повстанців, селян, які прагнули помститися комуністам за надзвичайщину на селі, добровольців-червоноармійців з-поміж полонених. Рейд доречно розцінювати не тільки як суто військову акцію, він мав і політичне значення, принаймні Махно цього прагнув. Недарма постої махновців у селах супроводжувалися мітингами, на яких пояснювали цілі і завдання повстанської армії і викривали узурпаторську та авторитарну сутність більшовицького режиму. Махновці демонстративно і часто страчували полонених комуністів і командирів. Під час рейду повстанці намагалися не кривдити селян, протиставляючи більшовицьким методам реквізицій і конфіскацій спосіб обміну і розподілу своїх трофеїв. Махновці брали у селян коней, але обов'язково залишали своїх, хоч і втомлених. Захоплюючи значні трофеї невійськового характеру, вони, як правило, пропонували місцевим селянам взяти участь у розподілі здобичі. Така практика, звичайно, робила їх популярними серед селянства.

12 червня повстанська армія залишила Гуляйполе і виступила на Великомихайлівку, де зустрілася з місцевим повстанським загonom Каленика Філя¹.

¹ Філь К. (?-?) — член Дібрівської групи анархістів з 1917 р. Активний учасник махновщини: командир загону, групи, військового організатор. Зник безвісти.

ОСНОВНІ ЕТАПИ МАХНОВЩИНИ

13–15 червня повстанська армія була змушена відбитися від атак з трьох напрямків — північного, західного і південного. Зупинивши наступ червоних з великими для останніх втратами і зібравши значні трофеї, махновці все ж таки 15 червня відійшли на схід до села Комар, розпочавши таким чином чергове «полюддя».

Рейди махновської армії по червоних тилах 1920 р.

Вийшовши з боїв, до 21 червня повстанська армія фактично не мала сутичок з червоними. Пройшовши низку сіл, 20 червня повстанці зупинилися для відпочинку у Туркенівці і Санжарівці на схід від Гуляйполя. 21 червня окремі махновські частини здійснили рейд у бік Гуляйполя, захопивши поблизу села обози 46-ї дивізії червоних, до 120 полонених і близько 1500 снарядів. Наступного дня вже вся армія трьома шляхами увійшла до рідного села Махна, знову захопивши ворожі обози, тепер вже 13-ї армії, яка саме відступила під тиском врангелівців. У полон потрапило до тисячі обозників.

Однак перебування у Гуляйполі виявилось недовгим. Село було обстріляне бронепотягом від станції

Махновці.
 Запорізький обласний
 краєзнавчий музей

Гуляйполе, і махновці, завершивши одне «полюддя» і розпочинаючи наступне, відступили до Успенівки. 24 червня махновці були атаковані з боку ст. Гайчур. Відбившись, вони відступили до Великомихайлівки. По дорозі повстанці зустрілися з трьома полками червоних, після зустрічного бою з якими змушені були відійти на схід, розбившись на дві частини. Червоні переслідували махновців, і ті під Времіївкою дали їм ще один бій, роззброївши один з полків. У селі Комар махновські частини знов об'єдналися, зайнявши кругову оборону. Розвідка доносила, що червоне командування готує для повстанців чергове оточення. Зокрема, у Межевій (північний напрямок) стояли два бронепотяги, дві гармати і піхотний полк червоних; Іванівку (західний напрям) зайняв полк з двома гарматами; у колонії Марієнталь (південний напрям) перебувала невідома дивізія; південно-східний напрям (Олексіївка і Богатир) перекривали три піхотні батальйони і, нарешті, з боку ст. Гришине (північно-східний напрям) загрожував ще один червоний батальйон.

Проаналізувавши ситуацію, махновське командування вирішило пробиватися на південний схід, подалі від залізниць. 29 червня між Новопавлівкою

і Олексіївкою повстанці у бою зустрілися з трьома батальйонами червоних, один з яких повністю порубали, а два інших змусили здатися у полон. Приєднавши до себе частину полонених, махновці вирушили далі на схід і 30 червня стали на відпочинок у селах Андріївка і Костянтинопіль.

Зробивши вигляд, що виходить з Гуляйпільського району, Махно, однак, уже 1 липня повів своє військо назад, на Великомихайлівку. Тут махновці виявили значний ворожий загін, спробували нав'язати бій, але невдало. Тоді повстанці відійшли на Санжарівку і Туркенівку, де відпочивали до 7 липня.

9 липня у Времіївці відбулася нарада комскладу армії: розглядалося питання про можливість союзу з комуністами. Традиційно погляди новоспасівців і гуляйпільців щодо подальших дій розійшлися. Перемогла позиція Махна, який наполягав на поході повстанської армії не на врангелівський фронт, а в глибокий радянський тил. Очевидно, що Махно намагався відтворити вигідну для махновців літньо-осінню ситуацію 1919 р. На нараді також було визначено нову назву повстанської армії. Тепер рейдуюче військо Махна називалось Особливою групою військ революційних повстанців України — махновців (ОГ(м)). 11 липня ОГ(м) виступила на схід, розпочавши свій 2-й рейд 1920 р., сподіваючись пробитися на Донщину. Але через велике скупчення регулярних і внутрішніх сил червоних у Приазов'ї махновське командування змушене було направити ОГ(м) на північ. Внаслідок проведення 13–15 липня Кураховсько-Гришинської операції повстанці, хоча і з втратами, подолали залізничну систему Західного Донбасу і наблизилися до Харківщини.

У ніч на 17 липня ОГ(м) перейшла залізничну колію на лінії Слов'янськ — Барвінкове, перемігши в нічному бою червоний бронепотяг поблизу ст. Шидловська. Ранок махновці зустріли у Довгенькому, де готувалися до взяття Ізюма. Складовою операції стала імітація підготовки до захоплення Слов'янська, про що повстанці запустили дезінформацію телеграфом. Поки більшовики не отямалися, Махно вивів своє військо через Малу Комишуваху і Кам'янку, де залишився обоз ОГ(м), і під вечір, після незначного бою, захопив Ізюм. Перебування махновців в Ізюмі було нетривалим, вони взяли до 200 полонених, захопили

значні запаси військового обмундирування, білизни, взуття, патронів тощо, звільнили в'язнів із місцевої тюрми, спаливши її.

Тільки через два дні, 20 липня, червоні нарешті змогли організувати наступ на махновців з півдня, вважаючи, що у їхньому війську всього 1 тис. багнетів, 400 шабель, 4 гармати і 65 кулеметів, зокрема 40-кулеметний полк. Це змусило Махна відійти на захід, до села Петрівське, не вступаючи до бою.

Поява махновських роз'їздів на підступах до Балаклії явно стурбувала червоне командування, адже Махно міг піти і на Харків. Ось чому лінію Балаклія — Савинці негайно було перекрито старим знайомим махновців — бронепотягом «Червона Україна» і піхотою. Водночас з півдня по слідах ОГ(м) вперто просувалася Чаплинська група, яка тоді нараховувала 2 тис. багнетів, 200 шабель і 5 гармат. На захід від чаплинців просувалися батальйони московських чекістів і Гайчурська група, які мали перехопити повстанців на західному напрямку. План червоних був зрозумілим: перегородити махновцям шлях з півдня і заходу, загнати їх в залізничний кут Балаклія — Савинці — Ізюм під кулеметно-гарматний вогонь бронепотягів.

Вранці 21 липня атакою на Петрівське чаплинці розпочали цю операцію, у той час як московсько-гайчурська група ще не встигла вийти на позиції. Махно ж гав не ловив. Виставивши заслони, він вивів армію через «вікно» між залізницею на півночі і гайчурцями на півдні. В Одрадовому штаб ОГ(м) спланував перехід через залізничну лінію Харків — Лозова, який відбувся у ніч на 22 липня поблизу села Максимівка. Червоні вважали, що Махно іде на південний захід, тобто, як і під час 1-го рейду, буде повертатися на Гуляйпільщину. Проте Н. І. їх знову обдурив, повернувши на північний захід. 24 липня повстанці досягли Старовірівки (Нововодолазький район Харківської області). Спонтелічені червоні запанікували, адже махновцям знову відкривався шлях на Валки, Мерефу, Харків...

Однак махновці як завжди були непередбачувані. 25 липня вони рушили на південь з метою перейти залізничну лінію Полтава — Лозова поблизу ст. Конград. Але шлях їм перетнула Чаплинська група, що змусило повстанців відійти і більш ретельно

підготуватися до прориву через залізницю. Розвідка доносила, що червоні виставили значні сили на лінії Карлівка — Конград. Махновське командування прийняло рішення підживитися трофейними набоями у Карлівці, де стояли значні обози червоних. Вранці 26 липня повстанцям удалося перехопити ці обози і захопити 18 тис. патронів та інше військове спорядження. У той час у Карлівці інші частини махновців розчистили прохід через колію, через який пройшов махновський обоз. Два бронепотяги червоних, що спробували завадити повстанцям, були відігнані вогнем гармат. Таким чином ОГ(м) пройшла Карлівку і Федірівку, в якій було спалено залізничний міст через р. Орчик.

Перебуваючи у Михайлівці (зараз Машівський район Полтавської області), махновське командування дізналося, що шлях на захід був наглухо закритий по залізничній лінії Кременчук — Полтава, тому було вирішено відпочити у басейні Орелі. Після Михайлівки ОГ(м), очевидно, розділилася, адже в наступні дні махновські загони одночасно з'являються у низці сіл Поорілля. 27 липня ОГ(м) увійшла у Нехворощу. Того ж дня повстанці вибили радянську міліцію з Чернеччини і скоро дізналися, що в Кобиляцькому повіті діяли три достатньо потужні повстанські формування отаманів Матяжа, Живодера¹ і Левченка², які виявили бажання приєднатися до махновців, хоча Левченко незабаром потрапив під слідство і змушений був утікати.

¹ Живодер (?–1920) — член РСДРП з 1904 р., учасник революції 1905–1907 рр. у Петрограді. В 1917–1919 рр. в лавах Червоної гвардії і Червоної армії: член штабу і начальник відділу постачання армії, командир бойової дільниці, комбриг. Навесні 1920 р. повстав проти більшовиків на Полтавщині, очолив повстанський загін. Був союзником Н. Махна. Загинув у бою з червоними.

² Левченко А. І. (1895 чи 1898–1922) — учасник Першої світової війни. Український есер. У 1918 р. сотник і комполку армії УНР, перейшов до УГА. В 1919 р. учасник повстання Н. Григор'єва, діяв з махновцями. На початку 1920 р. визнав більшовиків, був призначений воєнкомом Кобиляцької волості. У травні 1920 р. повстав проти червоних і очолив повстанський загін. Відновив зв'язки з махновцями, але симпатизував ідеалам УНР. Був заарештований і страчений чекістами.

29 липня махновці виступили з Нехворощі і вздовж Орелі вийшли на берег Дніпра поблизу Орлика. Тут стався бій з ворожим десантом (150 багн.), який прибув сюди катерами з Кременчука. Махновці використали гармати і розбили цей десант, приєднавши до себе до 80 полонених червоноармійців. 1 серпня ОГ(м) вирушила берегом Дніпра у напрямку Солошиного і вже при переправі через Ворсклу, поблизу Кишеньок, наштовхнулася на ще один ворожий заслін, який також був розгромлений. Наступного дня на підході до залізничної лінії Кременчук — Полтава махновці розгромили ще один загін червоних, взявши 300 полонених, які фактично всі перейшли на бік повстанців. 3 серпня ОГ(м) з боєм прорвалася через залізничну колію між станціями Кияшки і Галещина, підірвавши залізничний міст через Псел. Того ж дня ОГ(м) досягла сіл Піски і Манжелія на річці Псел.

Наступного дня командування ОГ(м) провело нараду, визначаючи подальші дії махновського війська. ОГ(м) допомогла зброєю місцевим повстанцям, хоча приєднувати їх до себе не стала. Того ж дня махновці були атаковані з півдня силами Чаплинської групи і маневрового загону Степанова¹ (3 тис. бійців, 3 чи 4 гармати). Повстанська кіннота на чолі з самим Махном обійшла супротивника і вдарила по ньому з тилу, розпорошивши по дорозі менш численну кавалерію червоних. Переможцям дісталися всі ворожі гармати, від 10 до 16 кулеметів, частина обозів, 500 полонених, значна частина яких після мітингу приєдналася до ОГ(м). Вранці 5 серпня Н. І. виступив з Манжелії на Великі Кринки і далі — по дузі — на північний схід. Вранці наступного дня махновці, знову форсувавши Ворсклу, досягли Білоцерківки, де було розроблено і план переходу чергової залізничної колії на лінії Полтава — Ромодан.

У ніч на 7 серпня ОГ(м) трьома колонами виступала у бік залізниці і, маючи незначні сутички із заслонами, перейшла її. Перехід завершився у Шишаках. 9 серпня долиною річки Псел та її притоки Грунь-Ташань ОГ(м) наблизилася до міста Зіньків.

¹ Степанов В. (?-?) — червоний військовий начальник, командир маневрового загону і сектору Внутрішньої охорони Республіки на території України.

Червоні явно прогавили наближення махновців, тому ті змогли спокійно підготувати атаку на місто. Наступ здійснювався силами лише 1-го кавполку і піхотного полку Вікторова¹, яким протистояли міська міліція і батальйон ВОХР (близько півтори тисячі бійців). Через декілька годин бою махновці, взявши до 200 полонених, змусили решту червоних відійти у бік Охтирки.

На цьому, вважається, завершився 2-й рейд махновського війська 1920 р. Повстанці пройшли понад 750 верст територією сучасних Донецької, Харківської, Дніпропетровської і Полтавської областей, полонили понад 10 тис. червоноармійців, убили до двох тисяч, розбили і розпорошили 26–30 тис. ворожого війська. Їхніми трофеями стали 5 гармат, 2300 снарядів, 93 кулемети. По дорозі ОГ(м) не тільки активно контактувала з місцевими повстанцями, але й залишала на місцях своїх командирів для організації територіальних загонів.

Перебування у Зінькові, очевидно, стало періодом підбиття якихось підсумків і водночас складання планів на майбутнє. Сюди, хто за допомогою, хто за порадами, хто для встановлення оперативних зв'язків, з'їздилися повстанські отамани не тільки Полтавщини, але й Чигиринщини. Можливо, в якусь мить Махно і замислювався реалізувати на базі Зіньківщини свій план створення незалежного від комуністів повстанського району, але через низку причин змушений був відмовитися від цього.

До 13 серпня повстанці були повновладними господарями Зінькова і їх ніхто не турбував. Віддаленість містечка від основних залізничних магістралей дали змогу махновцям удосталь відпочити, доки червоні підтягували сюди свої війська, зокрема й Чаплинську групу. Після серії боїв за місто 15 серпня ОГ(м) залишила Зіньків, розпочавши тим самим свій 3-й рейд 1920 р.

Вже наступного дня махновці здійснили денний перехід залізничної лінії Ромодан — Полтава. Двома колонами ОГ(м) атакувала Миргород і ст. Гоголеве, де без бою здався ешелон мобілізованих до Червоної

¹ Вікторов (?-?) — активний учасник махновщини: комполку. Доля невідома.

армії селян, з яких сотня приєдналася до повстанців. У Миргороді махновці здобули близько 20 тис. патронів, взяли багато інших трофеїв, часткою яких поділилися з місцевим населенням, а також спалили в'язницю, звільнивши всіх арештантів. Перетнувши колію, повстанці зайняли села Петрівці та Ярмаки. Того ж дня червоні спробували вибити махновців з цих сіл, але демонстрація сили повстанцями змусила наступаючих повернутися до Ромодана.

У Миргороді махновське командування довідалося про те, що 9 серпня у Новомиколаївський, поблизу Таганрога, висадився білокозачий десант полковника Назарова¹, метою якого було підняти повстання проти більшовиків. Вважаючи білих і досі своїми найбільшими антагоністами, махновці вирішили йти на Дон, аби скласти конкуренцію Назарову і по змозі самим очолити там народне повстання.

Двома групами ОГ(м) 18 серпня досягла Манжелії. Сюди ж вночі прибули бійці полку Агаркіна² (250 чол.), яких після кураховсько-гришинських подій вважали загиблими або полоненими. У Манжелії ж було розроблено план переходу залізничної лінії Кременчук — Полтава. 19 серпня підсилена ОГ(м) перейшла Псел і наблизилася до залізниці, яка ретельно охоронялася червоними заслонами, включно з бронепотягом № 24 «Радянська Україна». Махновці настільки впевнено себе почували, що знову відважилися на денний перехід колії. Між станціями Галещина і Козельщина вони перехопили санітарний потяг, паровоз якого пустили на Галещину. Цей паровоз наскочив на бронепотяг № 24, який намагався перекрити повстанцям шлях. Н. І. зробив благородний жест і запропонував команді бронепотяга здатися у полон.

¹ Назаров Ф. Д. (1884–1930) — донський козацький офіцер, учасник Першої світової війни. У білому русі з 1918 р.: командир загону, полку, бригади. Після невдалого десанту 1920 р. перебував у резерві Російської армії П. Врангеля. З 1921 р. продовжив антибільшовицьку боротьбу на Далекому Сході, командував партизанським загonom. Застрелився, потрапивши в оточення червоних.

² Агаркін (Огарок) (?–1920) — анархіст, учасник махновського руху: командир піхотного полку, командир загону. Загинув у бою з червоними.

Та відмовилась, і Махно наказав кавалерії атакувати бронепотяг і захопити його. Повстанцям дісталися трофеї: 6 «максимів», 1 «льюїс», 100 кулеметних стрічок і 3 гармати — польова і морська тридюймові та морська чотиридюймова. «Радянську Україну» разом з гарматами підірвали. 20 серпня махновці дісталися сіл Лучки та Сокілки поблизу гирла Ворскли. Наступного дня вони перебували вже в басейні Орелі. 22 серпня ОГ(м) наблизилась до наступної залізничної магістралі Новомосковськ — Конград, відбиваючи атаку червоних з боку Новомосковська. Повстанці не тільки перейшли колію, а й взяли добрі трофеї: 2 гармати, 4 кулемети, обоз, до 300 гарматних снарядів і 400 полонених, сотня з яких приєдналася до ОГ(м).

Обійшовши Новомосковськ з півночі, махновці зайняли Василівку на Самарі. Махновська розвідка дізналася про перебування у сусідніх селах Кочережки і В'язівок двох кавалерійських полків 20-ї дивізії Кубанського корпусу Жлоби¹ (до тисячі шабель). Махновці атакували Кочережки, і жлобинці відійшли на В'язівок. У червоних, напевно, вилетіла думка про намір Махна прорватися через цей район до Гуляйполя. Очевидно, тому під Павлоград на допомогу жлобинцям було підтягнуто бригаду ВОХР, а також два окремі маневрові загони. Залізничну лінію Синельникове — Павлоград охороняли три бронепотяги червоних, ще один перекривав лінію Павлоград — Лозова.

25 серпня червона кавалерія атакувала махновців з боку В'язівка. Повстанці шість чи сім разів відбили атаку, але нестача набоїв змусила їх залишити позиції і ледь не панічно втікати на північ до Орелі. У ніч на 27 серпня махновці перейшли залізничну колію Лозова — Костянтиноград. Аби убезпечитись від

¹ Жлоба Д. П. (1887–1938) — шахтар, учасник революції 1905–1907 рр. у Миколаєві. З 1917 р. більшовик, під час жовтневого державного перевороту командував загonom Червоної гвардії у Москві. З кінця 1917 р. військовий комісар у Донбасі. У 1918 р. один з організаторів Червоної армії на Кавказі: командир загону, полку, корпусу, дивізії. У 1919–1920 рр. командир кавалерійських з'єднань РСЧА: корпусу, групи. У 1921 р. брав участь у ліквідації незалежної Грузії. З 1922 р. на господарській роботі. Репресований.

бронепотягів з боку Лозової, вони підірвали залізничний міст через Оріль і захопили на ст. Сахановщина санітарний потяг з військовим трофеями. Того ж дня повстанці відважилися перетнути і магістраль Лозова — Харків під ст. Біляївка. Червоні бронепотяги — два від Лозової і один (№ 57) від Мерефи — спробували перешкодити повстанцям, але були блоковані махновськими підриивниками поблизу станцій Лихачове та Краснопавлівка. Із боями ОГ(м) вирушила на схід, імітуючи наступ на Ізюм, і вже 28 серпня зайняла Петрівське, що на Сіверському Дінці. Військо повстанців на той час нараховувало бл. 2 тис. багнетів, 700 шабель, 40 кулеметів і 7 гармат.

У ніч на 29 серпня Чаплинська група і 20-та бригада ВОХР несподівано для махновців атакували Петрівське, супроводжуючи наступ гарматним і кулеметним вогнем. Повстанці зуміли організувати вдалу контратаку і відкинути червоних, зарубавши у бою від 100 до 200 ворожих бійців, захопивши дві гармати, від 5 до 20 кулеметів. Однак під час бою важких поранень у ноги зазнали Махно і Куриленко, які очолили контратаку своєї кавалерії і потрапили під кулеметний вогонь.

Незважаючи на перемогу, махновці переправилися через Сіверський Донець і вирушили через Ізюмський ліс у північно-східному напрямку. У ніч на 31 серпня неподалік ст. Закомельська вони перетнули залізничну лінію Ізюм — Балаклія у традиційний для себе спосіб — з підривом рейок і фланговим прикриттям. 2 вересня через станції Сватове, Кабанне і Хрипкове вони перейшли ще одну залізничну лінію — Куп'янськ — Лисичанськ, підірвавши рейки і вступивши у бій з бронепотягом червоних.

3 вересня махновці повели наступ на Старобільськ і вибили з нього місцеву залозу, взявши у полон до 200 червоноармійців, здобувши трофеї, а також значну суму грошей. Повстанці спалили місцеву в'язницю, звільнивши до 400 арештантів. Тут махновці пробули до 5 вересня, встигли надрукувати свою газету, а потім перейшли до Великої Чернігівки, де розгромили карально-продовольчий загін. Червоні втратили до 200 бійців полоненими і до 100 загиблими. У Чернігівці махновці поповнили поголів'я коней і 8 вересня виступили на схід, у бік річки Деркул (тепер тут державний кордон між Україною і Російською

Федерацією). Повстанці йшли кількома колонами, долаючи по дорозі опір окремих продовольчих загонів червоних.

10 вересня махновці виступили у бік залізничної лінії Кам'янська — Чорткове і атакували ст. Мілерове. Попри наявність у червоних бронепотягів і навіть аероплана, повстанці здобули станцію. Бронепотяги були змушені відійти на Кам'янську, із 600 бійців місцевої залоги близько 200 потрапили у полон, і половина з них приєдналася до ОГ(м). Захопивши станцію і місто, махновці звільнили бл. 300 арештантів, спаливши, як завжди, в'язницю, здобули 20 кулеметів, бронепотяг, який вони пошкодили, тисячу гвинтівок, багато інших військових трофеїв. У ніч на 11-те все повстанське військо перейшло колію і вирушило у напрямку села Свине (сучасна Нікольська) на Калитві. Ар'єргард повстанців був обстріляний гарматами бронепотягів, які підійшли до Мілерового з боку Луганська. Розуміючи, що бою не уникнути, махновці відійшли вздовж Калитви на південь і зайняли більш зручні позиції, виславши в усі боки розвідників. ОГ(м) у той час складалася з 1-го, 2-го, 3-го та 11-го піхотних, 1-го і 2-го кавалерійських полків, кулеметного полку і окремої команди «льюїсистів», а також Чорної сотні¹ самого Махна.

13–14 вересня червоні здійснили два наступи від Мілерового проти махновців. Повстанці вдало оборонялися, ефективно використовуючи кавалерію проти військ, що не мали досвіду боротьби саме з ними. Червоні втратили близько 550 вбитими і до 850 полоненими, половина з яких перейшла на бік Махна.

17 вересня ОГ(м) вирушила на схід, минаючи донські села та станиці Манькове (суч. Маньково-Березовська), Селіванівку, Чернишевську. Від останньої махновці попрямували на північ, у напрямку станиці Вьошенської. 21 вересня вони наблизилися до Боківської та Краснокутської, де цього і наступного дня відбулися нові бої з червоними переслідувачами. Бої виявилися важкими, і махновці змушені були

¹ Відбірний кавалерійський підрозділ Революційної повстанської армії України (махновців), який підпорядковувався безпосередньо Н. Махну та виконував спеціальні доручення й операції.

виставити проти супротивника свої найкращі частини, зокрема кулеметний полк і артилерію. Зазнавши деяких втрат (понад 15 вбитих, у тому числі комполку Гаркуша¹, 30 поранених, близько 150 полонених), повстанці, однак, змогли перемогти, вбивши у боях до 1000 ворожих вояків, полонивши близько 700, захопивши 7 кулеметів, два обози з 250 снарядами, 65 тисячами патронів, іншим військовим майном.

Під час перебування ОГ(м) на Донщині махновське командування швидко переконалось у неможливості реалізації планів, за якими передбачалося підняти та очолити донських козаків у боротьбі проти більшовиків. До ОГ(м) приєдналася лише жалюгідна кількість запеклих антикомуністів, яким не було з якихось причин дороги до білих. Не могли махновці розраховувати й на суттєву підтримку місцевого населення, замордованого репресіями і продовольчою політикою більшовиків. Командування ОГ(м) прийняло рішення про повернення на терени України. Очевидно, саме в ці дні найбільш реалістичним здавався план, за яким передбачалося зайняти певну територію і укласти військову угоду з червоними, спрямовану проти Врангеля². Адже тільки рейдуюча ОГ(м) нараховувала тоді до 20 тис. бійців, а ще 15 тис. налічувалося у територіальних загонах. Склад махновського війська Білаш визначав таким чином: 25 % «старих махновців», тобто ветеранів; 25 % — це «люмпен-пролетарі, середняки, куркулі, звільнені в'язні», тобто повстанці із незначним бойовим досвідом; 45 % — добровольці з-поміж полонених червоноармійців; 5 % — козаки, зокрема назаровці.

¹ Гаркуша (?–1920) — робітник, анархіст з 1917 р. учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Новомосковщині. Підтримав більшовиків проти Директорії УНР, але у 1919 р. повстав проти них. Разом із загоном приєднався до махновців, був командиром полку. Смертельно поранений у бою з червоними.

² Врангель П. М. (1878–1928) — царський генерал, барон, учасник російсько-японської та Першої світової війн. У період правління Тимчасового уряду — командир дивізії, корпусу. Із серпня 1918 р. вступив до Добровольчої армії: командир дивізії, корпусу, армії. З березня 1920 р. головнокомандуючий Російською армією. З листопада 1920 р. емігрант.

**Петро Врангель,
головнокомандувач
Російської армії**

23 вересня махновці вже рухались у бік України, роззброюючи по дорозі дрібні урядові загони. 25 вересня на станції Шептухове повстанці перехопили ешелон з тисячею мобілізованих до Червоної армії козаків, 400 з яких охоче приєдналися до махновців. У ніч на 26 вересня ОГ(м) спокійно перетнула залізничну лінію Мілерове — Чорткове і зайняла Стрільцівку Старобільського повіту Харківської губернії. Тут відбулася нарада командування, на якій вибирали один з двох варіантів подальших дій: зайняти район для «анархо-комуністичних експериментів» чи просто йти на фронт проти Врангеля, на чому наполягав Білаш. Але в будь-якому разі спочатку треба було встановити контакт з вищим керівництвом комуністів, хоча б на рівні України.

Тому 27 вересня ОГ(м) зайняла містечко Біловодськ, звідки Білаш встановив телефонний зв'язок

з представником радянського уряду України Манцевим¹. Саме цей момент слід вважати формальним завершенням 3-го рейду махновців і початком нового періоду їхньої боротьби.

6. 3 червоними проти Врангеля (вересень–листопад 1920 р.)

Розпочавши з Біловодська переговори з урядом УСРР, махновське командування одразу повідомило свої вимоги: 1) надати автономію повстанському району; 2) дати махновцям можливість публічно пропагувати їхню політичну програму; 3) звільнити з тюрем ув'язнених махновців та анархістів. А для початку пропонувалося віддати махновцям Старобільськ для відпочинку повстанського війська, звільнивши навколо нього зону на 100 верст. Через дванадцять днів, за умови досягнення згоди, реорганізована ОГ(м) була готова виступити проти Врангеля.

Позиції махновців під час переговорів посилювалися військовими поразками червоних на польському та врангелівському фронтах. Перемога поляків під Варшавою змусила відступати 12-ту та 14-ту армії червоних. Білі ж ще до 22 вересня захопили Олександрівськ та Синельникове і впритул наблизилися до Катеринослава. 28 вересня, розбивши у Призов'ї 13-ту армію червоних, врангелівці взяли Маріуполь, Волноваху і ст. Гайчур. Через два дні білі наблизилися до Юзівки і Таганрога. В умовах загрози подальшого наступу Врангеля зрив переговорів з Махном міг призвести до активізації боротьби на третьому фронті — «внутрішньому». Ось чому, ретельно приховуючи своє справжнє ставлення до

¹ Манцев В. М. (1889–1938) — більшовик з 1906 р., учасник більшовицького жовтневого державного перевороту 1917 р. у Москві, член Московського обласного комітету РСДРП(б). З 1918 р. в органах Всеросійської надзвичайної комісії. З кінця 1919 р. начальник Центрального управління надзвичайних комісій України. В 1921–1922 рр. голова Всеукраїнської надзвичайної комісії. Один з організаторів червоного терору. Після громадянської війни на відповідальних державних і господарських посадах. Репресований.

махновців, комуністи зважилися на переговори і домовленості з ними.

29 вересня, вже у ранзі союзника Червоної армії, хоча й неофіційного, ОГ(м) увійшла до Старобільська. На нараді комскладу сформовано дипломатичну комісію, що мала відправитися до Харкова для укладання з урядом УСРР військово-політичної угоди. Сама ж ОГ(м) мала готуватися до переходу у врангелівський тил.

Згідно з рішеннями цієї наради махновське командування звернулося 1 жовтня до всіх своїх територіальних загонів з вимогою припинити збройну боротьбу проти червоних і стати з ними до співпраці. Такий наказ було віддано Павловському, Іванову¹ та Гладче-

Підписання старобільської угоди махновців з більшовиками (у центрі командарм повстанців Н. Махно).

Жовтень 1920

¹ Іванов Ф. (?–1921) — криворізький повстанський отаман. Учасник повстання Н. Григор'єва. З літа 1919 р. учасник махновщини: заступник командира групи, командир загону. В 1920–1921 рр. підтримував зв'язки з холоднороськими і херсонськими повстанцями. Загинув влітку 1921 р. у бою з червоними.

ку¹, які діяли на Херсонщині; полтавським отаманам Христовому, Двигуну², Білокозу³, Кікотю⁴, Іванюку⁵, Матвієнку⁶,

¹ Гладченко Т. Ф. (1890–1920) — педагог, активіст «Просвіти» на Катеринославщині. Учасник Першої світової війни. Очевидно, член української партії лівих есерів і учасник повстання Н. Григор'єва. З осені 1919 р. учасник махновщини: комбат групи Матяжа, командир групи, командир загону. Наприкінці року разом з М. Мелашком створює Катеринославський козацький кіш, стає заступником його отамана. Як і Мелашко, на початку 1920 р. визнав більшовиків, а потім повстав проти них і діяв на півночі Херсонщини. Очевидно, до липня 1920 р. підтримував зв'язки з махновцями, хоча тяжів до національних гасел. Був заарештований і страчений чекістами. У вересні 1920 р. махновський штаб ще не знав про його страту.

² Двигун (?–?) — повстанський отаман Полтавщини і Харківщини. З 1919 р. був пов'язаний з махновщиною: командир роти Полтавської групи А. Христового. На початку 1920 р. визнав більшовицьку владу, був призначений на відповідальну посаду, але повстав. Доля невідома.

³ Білокоз (?–1920) — повстанський отаман Полтавщини. З 1919 р. був пов'язаний з махновщиною: командир роти Полтавської групи А. Христового. На початку 1920 р. визнав більшовицьку владу, був призначений на відповідальну посаду в Ізюмському повіті. Повстав і очолив партизанській загін. Загинув у бою з червоними.

⁴ Кікоть (Кикоть) (?–?) — учасник Першої світової війни. У період правління гетьмана П. Скоропадського командир повстанського пробільшовицького загону. У 1919 р. член волосного ревкому Кременчуцького повіту, полковий політичний комісар Червоної армії, начальник міліції у Кременчуцькому повіті. Командир повстанського загону у денікінському тилу. На початку 1920 р. знов начальник міліції у Кременчуцькому повіті. Був заарештований чекістами за підозрою у зв'язках з повстанським отаманом Скирдою, втік і приєднався до Скирди. Створив і очолив окремий повстанський загін, підтримував зв'язки з отаманами А. Левченком, Динькою, махновцями. У 1921 р. здався на умовах амністії. Подальша доля невідома.

⁵ Іванюк (?–1921) — анархіст, член Полтавської організації КАУ «Набат». Активний учасник махновщини з 1919 р.: командир групи, загону на Полтавщині, військовий організатор. Загинув у бою з червоними.

⁶ Матвієнко (?–?) — повстанський отаман Лівобережної Катеринославщини, Харківщини і Полтавщини. Підтримував зв'язки

Садовому¹; чернігівському Шубі; Брові², Вдовиченку, Каленику, Лозовому³ та «Сімці»⁴, які оперували

**Нарада командирів РПАУ(м).
У центрі в чорній папасі
Н. Махно. Старобільськ,
жовтень 1920. Запорізький
обласний краєзнавчий музей**

як з махновцями, так і з українськими підпільними організаціями. Нібито загинув у бою з червоними.

¹ Садовий (? — після 1925) — повстанський отаман Лівобережної Катеринославщини і Полтавщини. Підтримував зв'язки з махновцями. Боровся проти режиму більшовиків до 1925 р. включно. Подальша доля невідома.

² Брова М. (?–1921) — анархіст з 1904 р. Матрос, учасник Першої світової війни. З літа 1918 р. учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Катеринославщині, командир Дібрівського повстанського загону. Активний учасник махновщини: командир загону, військовий організатор, член РВР армії, начальник штабу Кавказької повстанської армії махновців. У 1921 р. номінально вважався командиром П'ятої групи Повстансько-партизанського штабу УНР. Вбитий на Кавказі чекістами-агентами.

³ Лозовий (?–?) — маловідомий повстанський отаман Катеринославщини.

⁴ Назва повстанського загону махновської орієнтації, що діяв у Павлоградському повіті у 1920–1921 рр.

**Махно на лікуванні
в радянському шпиталі
у Старобільську.
Жовтень 1920**

на Катеринославщині; отаманам Савонову¹, Колеснику, Сировацькому з Харківщини; багатьом іншим. Отримавши обіцянки червоних щодо автономії повстанського району, штаб ОГ(м) наказав своїм польовим командирам вести загопи на Чаплинщину для об'єднання водноповстанську армію. Сюди ж мала прибути й ОГ(м) з вищим махновським командуванням.

Слід зауважити, що далеко не всі польові командири-отамани підкорилися цим наказам. Як правило, вони були не проти об'єднатися з ОГ(м) і воювати проти Врангеля, але частина їх категорично виступала проти угоди з більшовиками, не довіряючи їм і продовжуючи оперувати в їхньому тилу.

¹ Савонов Г. М. (?–1922) — лівий есер. Повстанський отаман на Ізюмщині. Учасник махновщини з 1919 р.: комбат. На початку 1920 р. визнав більшовицьку владу, вступив до компартії і був призначений военкомом і начальником міліції Ізюмського повіту. Повстав і знов приєднався до махновців: був командиром піхотного полку та окремого загону. Заарештований у 1921 р. і розстріляний наступного року. Повстанську боротьбу проти більшовиків продовжив його брат Володимир.

Інша частина махновських отаманів у той час опинилась у тилу білих. Їм також наказували активізуватися проти врангелівців і по змозі співпрацювати з червоними.

У військово-оперативному відношенні ОГ(м) була підпорядкована командуючому Південним фронтом М. Фрунзе¹, який 8 жовтня віддав розпорядження махновцям вирушати на Чаплине. Прибуття махновців у їхній традиційний район мало, на думку червоного командування, стабілізувати ситуацію на фронті. Але в цілому, за узгодженими планами, підрозділи

У Старобільському

шпиталі. Перший ряд:

П. Петренко-Платонов,
медсестра Г. Зубенко.

Другий ряд: **С. Каретник,**
Н. Махно, В. Куриленко,
Г. Василевський.

Жовтень 1920

¹ Фрунзе М. В. (1885–1925) — член РСДРП(б) з 1904 р., учасник революції 1905–1907 рр., терорист. Учасник жовтневого державного перевороту 1917 р. у Москві. В 1917–1918 рр. на відповідальних радянських державних посадах. З 1919 р. на військових посадах у Червоній армії: командарм, командир групи військ, командуючий Східним, Туркестанським і Південним фронтами. З грудня 1920 р. уповноважений РВР РСФРР в Україні, командуючий збройними силами України і Криму. Член Політбюро ЦК КП(б)У. Після війни на відповідальних державних, партійних і військових посадах. Помер під час операції.

махновців мали готуватися не до фронтового протистояння з білими, а до прориву в їхній тил.

8 жовтня ОГ(м), після реорганізації у Старобільську, розпочала свій перехід на Чаплине. Просувалася вона спочатку достатньо повільно, що пояснювалося затримкою підписання угоди з червоними. Тільки 13 жовтня махновці увійшли в Ізюм, де одержали від червоних набої і спорядження. Звідси у Харків виїхали Попов¹ і Куриленко, які мали супроводити на лікування групу важко поранених махновських командирів і приєднатися до дипломатичної комісії для пришвидшення переговорного процесу з більшовиками. Натомість із Харкова приїхав Гавриленко, який з березня 1920 р. перебував у червоному полоні, а також прибула група анархістів-набатівців.

По дорозі на Чаплине ОГ(м) зазнавала і втрат. Так, за Біловодськом від Махна відкололись і повернулися на Дон близько 700 козаків; тоді ж група колишніх червоноармійців-полонених (300 чол.), прихопивши 15 кулеметів, вирушила у Богучарський район; значне формування Каменева (4 тис. багнетів, 600 шабель, 4 гармати, 70 кулеметів) вирушило із Старобільська на Луганськ; не доходячи до Ізюма, в ліси Воронежчини пішло формування, що складалося з 9-го піхотного полку Пархоменка², батальйону 5-го піхотного

¹ Попов Д. І. (1892–1921) — матрос, учасник Першої світової війни. З 1917 р. член партії лівих есерів, учасник жовтневого державного перевороту 1917 р. у Петрограді. У 1918 р. член Колегії і начальник бойового загону Всеросійської надзвичайної комісії. Учасник повстання лівих есерів у Москві. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. член Центрального повстанського штабу Української партії лівих есерів, учасник боїв проти військ Директорії УНР. Восени 1919 р. командир повстанського загону на Новомосковщині. Перейшов до анархістів. Учасник махновського руху: командир піхотних полків, член культпросвіту армії, член і секретар РРПУ(м), секретар штабу Кримської групи, представник РПАУ(м) при штабі Південного фронту. У листопаді 1920 р. був заарештований чекістами і розстріляний у Москві. Революційний поет.

² Пархоменко (?–1921) — брат червоного комдива О. Пархоменка, анархіст-комуніст з 1917 р., поділяв позиції КАУ «Набат». Боець Чорної гвардії, учасник боїв проти армії УНР та німецько-австрійських військ у 1918 р. У 1919 р. разом з анархістськими

полку і дивізіону 6-го кавполку (всього 2 тис. багнетів, 150 шабель, гармата, 50 кулеметів); на чолі ескадрону 2-го кавполку вирушив командир 4-го піхотного полку Бондаренко, який прихопив із собою 7 кулеметів; з Барвінкового на Полтавщину повів свій 8-й піхотний полк ім. Живодера ветеран Матяж, однак був перехоплений, заарештований і незабаром розстріляний за вироком комісії антимахновських справ.

Втрачаючи одних бійців, ОГ(м) під час переходу приймала до свого складу інших — з місцевих повстанців. Так, в Ізюмі до Махна приєднався Савонов; у Барвінковому 3-тю групу Забудька поповнили загони Сировацького і Колесніченка. Дещо пізніше з Новомосковщини та Полтавщини прибули загони Брови та Христового.

Напружена ситуація на півдні Лівобережної України змушувала комуністичний провід йти на переговори з махновцями і погоджуватися на підписання з ними угоди. Лише нейтралізація формування Махна дозволила червоним уже 8 жовтня повернути Маріуполь, Волноваху, Гайчур і Синельникове, а також знищити переправу білих через Дніпро в районі Каховки. На більше сил не вистачало, тому 16 жовтня у Харкові було підписано військово-політичну угоду між урядом УСРР і армією Махна. З того часу в офіційних документах червоних махновське військо переважно іменується Повстанською армією махновців. Самі ж повстанці надавали перевагу своїй традиційній назві — Революційна повстанська армія України (махновців).

Слід зауважити, що названа вище угода була підписана більшовицькою стороною не у повному обсязі. Комуністи свідомо не включили до тексту угоди найважливішу, з погляду махновців, політичну статтю — про надання автономії окремому повстанському району. Очевидно, що махновські «дипломати» у Харкові мали гострі і неприємні дискусії з цього приводу з радянськими переговорниками, недарма

загонами Шуби та Чередняка приєднався до махновців, послідовно був командиром роти, батальйону, полку, окремого загону. У 1920 р. рейдував на Воронежчину, взаємодіяв з повстанцями-антоновцями. Деякий час перебував у Кавказькій повстанській армії махновців. Загинув у бою з червоними.

Куриленко радив з Харкова своїм товаришам у діючій армії не поспішати виводити військо на фронт. Його не послухали, задовільнившись черговими вибаченнями і обіцянками, мовляв, ось-ось Харків домовиться з Москвою — і угода буде підписана у повному обсязі. Дещо заспокоїла махновців і підписана Петровським¹ того ж 16 жовтня постанова ВУЦВК, яка поновлювала махновців у громадянських правах і забороняла місцевим властям їх переслідувати.

18 жовтня РПАУ(м) з'явилася на лінії фронту, зайнявши позиції в районі Васильківки — Улянівки між 13-ю та 4-ю арміями червоних. Своїм наказом того ж дня Фрунзе в оперативному відношенні підпорядкував РПАУ(м) командуванню 13-ї армії.

Ввечері 18 жовтня відбулася нарада вищого командування махновців. Очевидно, на порядку денному було обговорення того стратегічного завдання, яке перед махновцями ставило радянське командування. Повстанці мали прорватися у тил білих на мелітопольському напрямку, не пізніше 30 жовтня вийти під Салькове на Чонгарському півострові та Перекоп і, заблокувавши ці перешийки, відрізати білим шлях до Криму з материкової України. Такий оригінальний план мав видаватися махновським командирам нереалістичним і відверто безжальним щодо самих повстанців.

На нараді, крім того, був присутній радянський представник Бела Кун², прибуття якого слід розці-

¹ Петровський Г. І. (1878–1958) — з 1897 р. член Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», член Катеринославського комітету РСДРП. Учасник революції 1905 р. в Катеринославі. З 1912 р. член ІV Державної Думи Російської імперії, очільник більшовицької фракції. Був арештований і висланий до Сибіру. У 1917 р. революційний комісар Якутської губернії. У 1917–1919 рр. нарком внутрішніх справ РСФРР, один з організаторів Всеросійської надзвичайної комісії. У 1919–1933 рр. голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Член Політбюро ЦК КП(б)У. Після громадянської війни на відповідальних державних і партійних посадах УСРР і СРСР.

² Кун Б. (1886–1939) — з 1902 р. член соціал-демократичної партії Угорщини. Учасник Першої світової війни. Потрапивши у полон до росіян, у 1916 р. став членом РСДРП(б). У 1918 р. голова Федерації іноземних груп РКП(б). У 1919 р. нарком

нювати як продовження політики заспокоєння махновців стосовно 4-го пункту угоди. На нараді він був не єдиним гостем. Через лінію фронту пробрався отаман Чалий¹, супроводжуючи врангелівського офіцера-посланця. Останній передав пропозиції свого командування щодо можливого союзу махновців з білими. Реакція самого Махна на ці пропозиції (а він у великому гніві наказав розстріляти офіцера) дозволяє деякою мірою усвідомити ті настрої, що панували у махновському середовищі. Так уже сталося, що одна частина махновських командирів ставилася до більшовиків з меншою довірою, ніж інша. Ця частина, звикши не довіряти комісарському слову, правильно оцінила прибуття Куна як звичайне окозамилування. Але ж і Кун повинен був мати якісь пояснення неквапливості свого керівництва щодо допідписання угоди з повстанцями. Як аргумент, він міг озвучити чутки про таємні переговори і домовленості між махновцями і врангелівцями. Більш того, ці чутки цілком могли виявитися не просто чутками, якщо врахувати, по-перше, наявність принципово антибільшовицької фракції серед махновського командування, по-друге, факти псевдодезертирства деяких повстанських частин під час маршу РПАУ(м) на фронт, по-третє, реальну співпрацю з білими деяких махновських загонів, що опинилися у врангелівському тилу. Знаючи попередню традицію активної і достатньо надійної співпраці штабу РПАУ(м) з територіальними махновськими загонами, важко припустити, що отамани, які пішли на домовленості з білими, діяли абсолютно автономно. Принаймні розвідка червоних зв'язки Махна з врангелівцями відверто вважала реальними. Отже, Н. І., розуміючи, що підозри у цих зв'язках падають безпосередньо на нього, і зважаючи на

з іноземних і військових справ Угорської радянської республіки, лідер компартії Угорщини. У 1920 р. член РВР Південного фронту червоних. У листопаді 1920 — лютому 1921 р. голова Кримського обласного ревкому, організатор червоного терору в Криму. В подальшому працював у Комінтерні. Репресований.

¹ Чалий М. (?–1921) — з 1917 р. член Гуляйпільської групи анархістів. Повстанський командир Олександрівського повіту. Учасник махновщини: військовий організатор, командир загону, бригади, групи. Був заарештований і розстріляний червоними.

присутність на нараді такого небажаного свідка, як Кун, прийняв таке емоційне і явно поспішне рішення стратити врангелівського посланця.

Цікавим видається і момент контакту командирів РПАУ(м) і Чалого, що представляв «білих» махновців. Ця зустріч вважається першою такою (можливо, якраз тому, що відбулася при свідках), і у присутності Куна Чалий мав стати показовим цапом-відбувайлом. І він їм став, адже нарада тут же перетворилася фактично на військовий трибунал, якому Чалий змушений був давати відповідні пояснення. Ці пояснення врятували Чалому життя. Їхня логіка була такою: червоний терор попередніх місяців проти махновців унеможливив щирі стосунки повстанців з більшовиками, отже, місцеві махновці, як і сам Махно, продовжили боротьбу проти диктатури комуністів; коли Врангель зайняв деякі повстанські райони, махновці почали придивлятися до реальної політики білих і швидко переконалися, що Врангель у своєму ставленні до селянина — це не те саме, що Денікін; тим не менш, розуміючи, що білі є принциповими ворогами повстанців, махновці у врангелівському тилу не поспішали з ними співпрацювати; втім боротьба самого Махна проти червоних не припинялася, а тут ще і командування білих почало поширювати чутки про вже укладений договір між Врангелем і Махном; перевірити ж ці чутки ніякої можливості не було, ось чому деякі отамани погодилися на співпрацю з білими, вважаючи, що діють в руслі політики самого Махна. Крім того, жоден загін «білих» махновців досі не брав участі у бойових діях проти інших повстанців і червоних, адже вони перебували на етапі формування і підготовки. І останнє: переважна більшість «білих» махновців готова у будь-який момент приєднатися до РПАУ(м).

Отже, на 18 жовтня у складі Російської армії Врангеля формувалися такі окремі повстанські (махновські) загони чи підрозділи: у Поповому — загін Самка¹

¹ Самко (? — після 1928) — учасник махновського руху: командир роти, сотні, загону. Деякий час перебував на службі П. Врангеля. Очевидно, змирився з владою більшовиків і був амністований. Подальша доля невідома.

(400 багнетів), у Малій Токмачці — бригада Іщенка¹ (700 багнетів), у Ногайську — полк Голика² (200 багнетів), у Кінських Роздорах — піхотна бригада самого Чалого (тисяча бійців), у Жеребці — піхотна бригада Яценка³ (500 чол.), у Комишеवासі — змішана бригада Савченка⁴ (500 багнетів, 200 шабель). Таким чином, за офіційними даними, тільки у Приазов'ї на службі білих перебували 3500 повстанців-махновців.

Окремо слід сказати про дивізію ім. батька Махна (800 бійців), очолювану махновським командиром Володіним, який ще з літа 1920 р. перебував на службі у Врангеля. На початку жовтня у складі спеціальної групи військ білих дивізія Володіна брала участь у наступі на правому березі Дніпра. Комдив виявився вірним ідеалам повстанського руху, тому, коли отримав наказ командування ОГ(м) повстати проти білих, він так і зробив. Дивізія Володіна почала громити тили врангелівців, намагалася знищити штаб армії генерала Кутєпова⁵, аж поки не була оточена переважаючими силами супротивника і розбита. Сам отаман був розстріляний 25 жовтня у Мелітополі. Демарш дивізії Володіна, по суті, зірвав плани Врангеля щодо закріплення на Правобережжі.

¹ Іщенко (?–1921) — в 1917 р. есер, з 1918 р. анархіст. Активний учасник махновщини: помічник начальника формування бригади, дивізії, армії, командир загону. Командир бригади Російської армії П. Врангеля у 1920 р. Загинув від рук червоних.

² Голик Г. З. (1875–після 1928) — учасник махновського руху: командир, комендант Ногайська. Командир полку Російської армії П. Врангеля у 1920 р. Наприкінці 1920 — на початку 1921 р., очевидно, відійшов від махновщини. В 1928 р. очолював комітет незаможних селян. Подальша доля невідома.

³ Яценко (?–1920) — учасник махновського руху: командир роти, сотні, загону. Командир піхотної бригади Російської армії П. Врангеля у 1920 р. Розстріляний махновцями.

⁴ Савченко (?–1920) — учасник махновського руху: командир роти, сотні, загону. Командир піхотної бригади Російської армії П. Врангеля у 1920 р. Розстріляний махновцями.

⁵ Кутєпов О. П. (1882–1930) — царський офіцер, учасник Першої світової війни. З грудня 1917 р. у лавах Добровольчої армії: начальник гарнізону Таганрога, командир роти, полку, дивізії. З 1918 р. генерал. У 1919 р. командир корпусу. У 1920 р. командир армії у П. Врангеля. Емігрант. Був викрадений радянськими агентами і помер під час перевезення до СРСР.

Іван Барбович

Очевидно, що на нараді 18 жовтня було ухвалено рішення і стосовно подальшої долі «білих» махновців. Отже, лояльні до Махна отамани, такі, наприклад, як Чалий, мали або пробиватися на з'єднання з РПАУ(м), або повставати в тилу білих, як Володін, і оперувати самостійно до часу приходу основного повстанського війська чи червоних. Отаманів, які ігнорували накази штабу РПАУ(м), мали відсторонити від командування підрозділами і розстрілювати, а їхні загони повинні були приєднуватися до військ Махна.

З прибуттям РПАУ(м) на позиції лінія фронту набула остаточного вигляду. Диспозиція військ по обидва боки протистояння була такою: у білих — 160 верст по лінії Маріуполь — р. Кальчик до Малого Янісоля, ст. Хлібодарівки та Златоустівки — р. Мокрі Яли до Комара — Великої Михайлівки — р. Вовча, Покровського і станції Мечетна займали Донський піхотний корпус генерала Абрамова¹ (15 тис. багнетів) і Донський кавкорпус генерала Морозова (9 тис. шабель). У резерві Абрамова і Морозова перебували 1300 «білих» махновців, а також загін німців-колоністів та 9-та кавдивізія (1 тис. багнетів та 1,5 тис. шабель). Ділянку від Катеринівки на Вовчій і приблизно до Середньої Терси займала 1-ша армія генерала Кутепова (20 тис. багнетів, 10 тис. шабель) з тисячею «білих» махновців у резерві. Від Синельникового до станції Іларіонове і Дніпра позиції займала Дроздовська дивізія². Далі, вздовж Дніпра до Олександрівська, обо-

¹ Абрамов Ф. Ф. (1870–1963) — царський генерал, учасник російсько-японської і Першої світової війн. У 1917–1919 рр. один з вищих командирів білої Донської армії, з якою перейшов під команду А. Денікіна. У 1919–1920 рр. інспектор кавалерії Донської армії. Командир корпусу Російської армії П. Врангеля. Емігрант.

² Білогвардійський військовий підрозділ, створений у січні 1918 р. в Ясах полковником М. Г. Дроздовським з російських офіцерів-добровольців Румунського фронту. Загін Дроздовського здійснив перехід на Дон, де в травні 1918 р. приєднався до Добровольчої армії генерала А. Денікіна і був перейменований у 3-тю дивізію. У жовтні 1919 р., вже після смерті Дроздовського, 3-тя дивізія була перейменована у Дроздовську. Дивізія залишалася у складі Збройних сил Півдня Росії і Російської армії.

рону тримала Марковська дивізія¹; від Олександрівська по Дніпру до Нововоронцовки розташувалися частини Корніловської піхотної та 6-ї кавалерійської дивізій генерала Барбовича². Від Нововоронцовки до узбережжя Чорного моря позиції займала 2-га армія генерала Драценка³ (близько 7 тис. багнетів, 4 тис. шабель), 7-тисячний резерв якої знаходився на Перекопі.

Усього армія Врангеля налічувала 55 тис. багнетів і 25 тис. шабель, враховуючи 20-тисячний резерв у Криму, 213 гармат, 1663 кулемети, 14 бронепотягів, 42 літаки, 45 танків і автопанцерників.

Сили червоних були розташовані таким чином. На східному, маріупольському, напрямку діяла окрема кавгрупа Левандовського⁴ (близько 5,5 тис. шабель). Разом з нею проти Абрамова і Морозова оперувала 13-та армія, що складалася з 9, 23, 30-ї і 42-ї дивізій. Остання на своєму правому фланзі мала РПАУ(м). Повстанці діяли фактично на стику армій Абрамова і Кутепова, що певною мірою полегшувало завдання Махна. Проти Кутепова, дроздовців і марковців, по лінії Синельникове — Катеринослав — Кічкас — Біленьке,

Олександр Тарановський.
1920 чи 1921

¹ Білогвардійський військовий підрозділ у складі Добровольчої армії, Збройних сил Півдня Росії і Російської армії, який отримав іменне шефство генерала С. А. Маркова. Офіцерська генерала Маркова дивізія була створена у жовтні 1919 р.

² Барбович І. Г. (1874–1947) — царський офіцер, учасник Першої світової війни. На початку 1919 р. приєднався до Добровольчої армії А. Денікіна: командир полку, бригади. З 1919 р. генерал. Командир дивізії і корпусу Російської армії П. Врангеля. Емігрант.

³ Драценко Д. П. (1876 — початок 1940-х) — царський офіцер, учасник російсько-японської і Першої світової війн. З 1917 р. генерал. З 1918 р. у Добровольчій армії: штабіст, командир загону, представник А. Денікіна в незалежній Грузії. Командуючий армією у П. Врангеля. Емігрант.

⁴ Левандовський М. К. (1890–1938) — царський офіцер, учасник Першої світової війни. З весни 1918 р. організатор Червоної гвардії на Кавказі, з літа 1918 р. в Червоній армії: командир групи військ, начальник бойової дільниці, комдив, командарм. Учасник завоювання більшовиками Азербайджану і Грузії. Після громадянської війни на відповідальних посадах в РСЧА. Репресований.

Бронепотяг штабу 4-ї армії червоних на врангелівському фронті. Осінь 1920

діяла 4-та армія червоних. Проти корніловців і Барбовича з правого берега Дніпра діяла 2-га кінна армія Миронова¹ (9 тис. шабель, 16 тис. багнетів). Проти Драценка стояла 6-та армія червоних, яка нараховувала 39 тис. багнетів і 2,5 тис. шабель.

Усього Південний фронт, включаючи РПАУ(м), налічував близько 97–100 тис. багнетів і 17 тис. шабель. На підході з польського фронту була ще 1-ша кінна армія Будьонного², разом з бійцями якої та деякими

¹ Миронов Ф. К. (1872–1921) — донський козак, царський офіцер, учасник російсько-японської та Першої світової війн. Організатор червонокозацького загону, з 1918 р. у лавах Червоної армії: командир корпусу. У 1919 р. за негідкорення командуванню був засуджений до розстрілу, але помилуваний. Командуючий 2-ю кінною армією. У 1920 р. вступив до РКП(б). У 1921 р. був удруге заарештований і розстріляний у Бутирській в'язниці.

² Будьонний С. М. (1883–1973) — учасник російсько-японської та Першої світової війн. У 1917 р. учасник революційних процесів у російській армії. В 1918 р. організатор революційного загону на Доні. В лавах Червоної армії: командир кавалерійського

іншими резервами червона кавалерія Південного фронту нараховувала до 43 тис. шабель. Крім того, Фрунзе мав 527 гармат, 2667 кулеметів, 17 бронепотягів, 45 літаків, 57 автопанцерників.

Декілька днів перебування на фронті махновське командування витратило на подальшу реорганізацію своєї армії, яка тепер складалася з трьох оперативних і однієї резервної груп, окремого кулеметного полку і трьох артбатерей. 1-ша опергрупа (командир Марченко, начштабу Тарановський¹) складалася з 1-го, 2-го піхотних і 1-го й 3-го кавалерійських полків; 2-га (командир Петренко, начштабу Щусь) — з 4-го,

Латиська дивізія червоних на врангелівському фронті. 1920

полку, бригади, дивізії, корпусу. У 1919–1923 рр. командуючий 1-ю кінною армією. Після громадянської війни на відповідальних військових, державних і партійних посадах. Один з перших маршалів СРСР.

¹ Тарановський О. Н. (1888–1921) — учасник Першої світової війни. Анархіст-комуніст з 1917 р., учасник загонів Чорної гвардії в Північному Приазов'ї. Активний учасник махновщини: штабіст, комполку, член штабу армії, начштабу групи, начштабу армії. Був страчений радянськими активістами.

**Кулеметні тачанки
2-ї Кінної армії червоних
на врангелівському фронті.**

1920

5-го, 6-го піхотних та 2-го і 5-го кавалерійських полків; 3-тя (командир Забудько, начштабу Огарков¹) — з 7-го і 8-го піхотних та 4-го і 6-го кавалерійських полків. Отже, кожна оперативна група налічувала 3 тис. багнетів, тисячу шабель та 100 кулеметів. Резервна група Філя, яка продовжувала формування, нараховувала 2 тис. багнетів. Кулеметний полк Кожина налічував 600 кулеметів на тачанках і 500 шабель супроводу. Всього РПАУ(м) мала 11 тис. багнетів та 3,5 тис. шабель, не рахуючи обслугу кулеметів та гармат, а також коноводів. Інакше кажучи, кожен 9-й піхотинець і кожен 5-й кавалерист червоних були махновцями. І це без урахування прихованого резерву повстанців у вигляді «білих» махновців і псевдодезертирів у тилу червоних.

До 22 жовтня зі складу РПАУ(м) була виділена похідна група на чолі з Білашем. Група складалася з 2-ї та 3-ї опергруп і налічувала 6 тис. багнетів, 2,5 тис. шабель, 10 гармат і 300 кулеметів. Ударом від Васильківки на Новомиколаївку Білаш мав прорватися через

¹ Огарков (?-?) — командир червоного партизанського загону в Орловській губернії. Із жовтня 1919 р. активний учасник махновщини: помічник комполку, військовий організатор, начальник штабу групи, командир кінної розвідки армії, командир загону. За деякими даними, у 1921 р. продовжував партизанську боротьбу проти червоних на Орловщині. Доля невідома.

**Червона артилерія
під Каховкою.
Серпень 1920**

позиції армії Кутєпова і, вийшовши в тил Синельниковського угруповання білих, по частинах знищити його.

Вранці 22 жовтня група почала свій прорив. Під Новомиколаївкою до неї приєдналася бригада Чалого, і вже під вечір об'єднані сили повстанців у бою під Михайло-Лукашевом розгромили два полки дроздовців, захопивши 8 гармат, 50 кулеметів, обоз і 4 тис. полонених колишніх червоноармійців. На світанку 23-го Білаш атакував ст. Софіївку, де під удар махновців потрапив ще один полк дроздовців, який мав зупинити прорив махновців. Розгромивши і його, махновці пошкодили залізничну колію, піймавши у пастку декілька бронепотягів білих. Своїми діями 22-го і вранці 23-го Білаш фактично зламав оборону врангелівців на ділянці Васильківка — Синельникове — Дніпро. Вже у першій половині дня 23 жовтня група Білаша атакувала Олександрівськ, долаючи опір полку марковців і 7-ї кавдивізії. Тут спільно з махновцями діяла 23-тя піхотна дивізія 4-ї армії червоних, що нараховувала 700 багнетів і 50 шабель. З-під Олександрівська білі відступили вздовж Дніпра на південь, до Новогригорівки (суч. Григорівка), однак Білаш переслідував їх і нав'язав їм тут ще один бій, взявши у полон дві роти марковців, близько півтисячі кінних, 2 гармати і 15 кулеметів.

Повернувши Олександрівськ під владу червоних,

Білаш увечері 23 жовтня виступив на Комишеваху, де розігнав місцеву врангелівську варту і пошкодив залізницю. Тут був полонений і розстріляний отаман Яценко, який, на думку махновців, надто загрався у дружбу з Врангелем, а його загін був приєднаний до бригади Чалого.

Перебуваючи у Комишевасі, 24 жовтня Білаш отримав від Фрунзе наказ вести своє військо через Орхів і Мелітополь на Салькове, аби зайняти першийок не пізніше 29-го. Але махновці не були б махновцями, якби погодилися виконувати смертоносні накази червоних без користі для себе. Ще у Комишевасі Білаш виділив зі складу свого формування Особливу групу (ОГ), яка складалася з піхоти Чалого на тачанках (2,5 тис. багнетів) і кавполку Москалевського (700 шабель) з двома гарматами. ОГ, відповідно до наказу Фрунзе, мала вести наступ через Великий Токмак на Мелітополь. Білаш же у той час, за махновським планом, мав здобути Гуляйполе. З Орхова він повів свою групу через Малу Токмачку, де приєднав 700 повстанців Іщенка, на Новокарлівку. Тут комгрупи чомусь вирішив передоручити штурм Гуляйполя своєму заступникові Гавриленку, а сам виїхав до Новомиколаївки, де з 22 жовтня перебувало вище командування РПАУ(м).

Гавриленко також поділив похідну групу ще на дві частини, замість того, щоб усіма силами атакувати Гуляйполе. Він відправив тисячу бійців під командою Іщенка для захоплення Пологів; сам же на світанку 25 жовтня на чолі 4,2 тис. багнетів і 1,8 тис. шабель повів наступ на рідне село.

Гуляйполе захищав, перебуваючи фактично у напівоточенні, Донський кавкорпус Морозова, підкріплений вісьмома літаками та двома танками. Гавриленко атакував невинахідливо, в лоб, і бій тривав увесь світловий день. Махновці зазнали відчутних втрат: 4-й і 2-й піхотні полки Савонова і Клерфмана¹ втратили тисячу бійців убитими і сімсот полоненими, які були порубані козаками-донцями пізніше по дорозі на Пологи, коли Морозов виривався з оточення. Зазнавши таких втрат, Гавриленко ввечері відступив від села, але у ніч знов атакував і нарешті

¹ Клерфман (?-?) — учасник махновського руху: командир піхотного полку. З 1920 р. доля невідома.

досяг успіху.

Іщенко ще вдень 25-го захопив Пологи, де взяв значні артилерійські трофеї. Однак донці, що відступали з Гуляйполя, вранці 26 жовтня контратакували станцію і прорвалися через позиції Іщенка, порубавши до сотні махновців.

ОГ Чалого-Москалевського 24 жовтня, приєднавши до себе загін Савченка (останній був розстріляний), атакувала Великий Токмак, де обмежилася пошкодженням залізничної колії, але під тиском залишків 7-ї кавдивізії білих відійшла назад до Оріхова. Прорив білого фронту махновцями, таким чином, не відбувся. Однак рейди махновців допомогли червоним військам Фрунзе зайняти вигідні позиції для здійснення так званого контрнаступу Південного фронту.

26 жовтня основні сили РПАУ(м) об'єднались у Гуляйполі. Похідна група Гавриленка була поповнена за рахунок бійців 1-ї оперативної та 4-ї резервної груп і перейменована у Кримську групу (КГ) на чолі з Каретниковим (Гавриленко став його заступником). Її чисельність становила 5 тис. багнетів, 5 тис. шабель,

**Пам'ятник махновській
тачанці у Гуляйполі**

Англійське та французьке озброєння, захоплене в 1920 р. у врангелівців

16 гармат і 800 кулеметів, включно з кулеметним полком Кожина. Того ж дня КГ вирушила на Орхів, де до неї приєдналась Особлива група Чалого, і далі на Василівку, що на Дніпрі. Тут відбувся бій з корніловцями, які вздовж Дніпра пробивалися на південь. Білі не змогли зупинити махновців, і Каретников захопив станцію Пришиб, загрожуючи Мелітополю.

За планом Фрунзе, у ніч на 28 жовтня мав розпочатися загальний контрнаступ військ Південного фронту з метою відрізати континентальні армії білих від Криму. КГ мала атакувати Великий Токмак із західного напрямку, допомагаючи 13-й армії, що просуvalася зі сходу. Великий Токмак захищався силами Донського кавкорпусу і 6-ї піхотної дивізії врангелівців. Наступ Каретникова, що також мав вигляд прориву, розпочався ще 27-го. Махновці, таким чином, випередили 13-ту армію і захопили Великий Токмак самотужки, зарубавши до 500 донців, взявши у полон до 200 ворожих вояків і захопивши 4 гармати і кулемети. Шлях на Мелітополь і Салькове був відкритий.

Вже 29 жовтня КГ розпочала операцію із захоплення Мелітополя, який захищали Марковська дивізія і три бронепотяги білих. Повстанці взяли місто

штурмом, захопивши значні і важливі для себе військові трофеї: близько 100 вагонів різних боєприпасів, три бронепотяги, чотири аероплани, два танки, 18 гармат, 2 млн пудів зерна тощо. У полон до них потрапили до 3 тис. марковців і корніловців. Тут же, у Мелітополі, Каретников розпочав формування нових махновських частин, зокрема 2-го кулеметного полку, також поповнив свою піхоту і кавалерію за рахунок полонених. Крім того, до Гуляйполя були відправлені дві трофейні англійські артбатареї (8 гармат) і одна російська (4 гармати).

Через два дні, 31 жовтня, КГ з боєм взяла Якимівку, просуваючись у бік Салькового і Чонгару. Втім на той час Фрунзе вже мав підстави дорікати Каретникову за порушення плану операції, адже махновці ще до 30-го мали перекрити білим шлях через Чонгар. У цій ситуації знову-таки можна побачити гостре небажання Махна і Каретникова бути жертвеними агнцями для червоних, адже стало зрозумілим, що рейдування по тилах білих не давало ніяких переваг повстанцям.

До 2 листопада врангелівці, втративши в боях за Таврію до 20 тис. вояків і до 40 % свого озброєння, відійшли за кримські перешийки. Вранці 2 листопада кавгрупа Левандовського зайняла Генічеськ, а 1-ша кінна армія — Новоолексіївку. Отже, ці частини перетнули махновцям шлях на Салькове, через що Фрунзе наказав Каретникову вести групу на захід, у напрямку Громівки на березі Сиваша.

Протягом 2–5 листопада відбулося перегрупування військ по обидва боки Сиваша. Махновські частини 3 листопада розмістились у Новопокровці, Миколаївці (суч. Новомиколаївка) та Громівці (тут розташувався штаб КГ).

У цілому диспозиція білих і червоних була такою. Перекоп захищала 1-ша армія Кутепова, Салькове і Чонгар — 2-га армія Драценка. Напроти Перекопа зайняла позиції 6-та армія червоних; 4-та армія та 30-та й 23-тя дивізії 13-ї армії розташувалися вздовж Сиваша від Генічеська до Новомихайловської; 1-ша кінна армія розмістилась між КГ і 4-ю армією; кавгрупа Левандовського і 2-га кінна армія залишались у резерві 4-ї армії.

У ніч на 3 листопада 6-та і 4-та армії червоних спробували захопити відповідно Перекоп і Чонгарську переправу, але були відбиті з великими для себе втратами. Загальні втрати Фрунзе у цю ніч становили

близько 10 тис. червоноармійців. Однак командуючий Південним фронтом наказав «не зупинятися перед жертвами». Вже 4 листопада Фрунзе дав розпорядження групі Каретникова разом з 7-ю кавдивізією форсувати Сиваш, вийти на Литовський півострів і атакувати Турецький вал¹ на Перекопі з тилу. Завдання мало бути виконане до 8 листопада. Виконуючи цей наказ, КГ 5-го числа спробувала перейти Гниле море, але східний вітер нагнав багато води, тому махновці повернулися.

У ніч на 6-те сапери червоних зробили більш-менш надійну переправу. Але щойно вранці 8 листопада на кримський берег Сиваша перейшла 154-та бригада 52-ї дивізії, а потім інші частини 52-ї та 15-ї дивізій Південного фронту, їх одразу контратакували 13-та і 34-та дивізії білих. Фрунзе закликав Каретникова допомогти червоному десанту, і частина КГ (3 тис. шабель і 450 кулеметних тачанок) переправилася на Литовський півострів. 9 листопада Врангель наказав своїм підрозділам відійти з Перекопа і Литовського півострова під Ішунь, і вже у другій половині дня червоні атакували ішунські позиції білих. Махновська ж група зайняла позиції на північному березі озера Красне. У той час кавкорпус генерала Барбовича (4,5 тис. шабель, 30 гармат, 150 кулеметів і декілька автопанцерників), який залишався останньою надією Врангеля, здійснив атаку на 15-ту дивізію червоних, що якраз розпочинала наступ на Ішунь. Під ударами Барбовича 15-та дивізія почала відхід. У цей критичний момент махновці прийшли на допомогу червоним і врятували ситуацію. Сотні кулеметів Кожина зупинили кінну лаву Барбовича, а повстанська кавалерія завершила її розгром. Саме з цього моменту головнокомандуючий Російською армією² вважав свою справу абсолютно безнадійною.

Утім ішунські позиції білих були зламані червоними тільки 12 листопада, а вже 13-го КГ першою увійшла у Сімферополь. Наступного дня махновці захопили Булганак (суч. Кольчугине Сімферопольського

¹ Турецький або Перекопський вал — система укріплень та оборонних споруд на Перекопському перешийку.

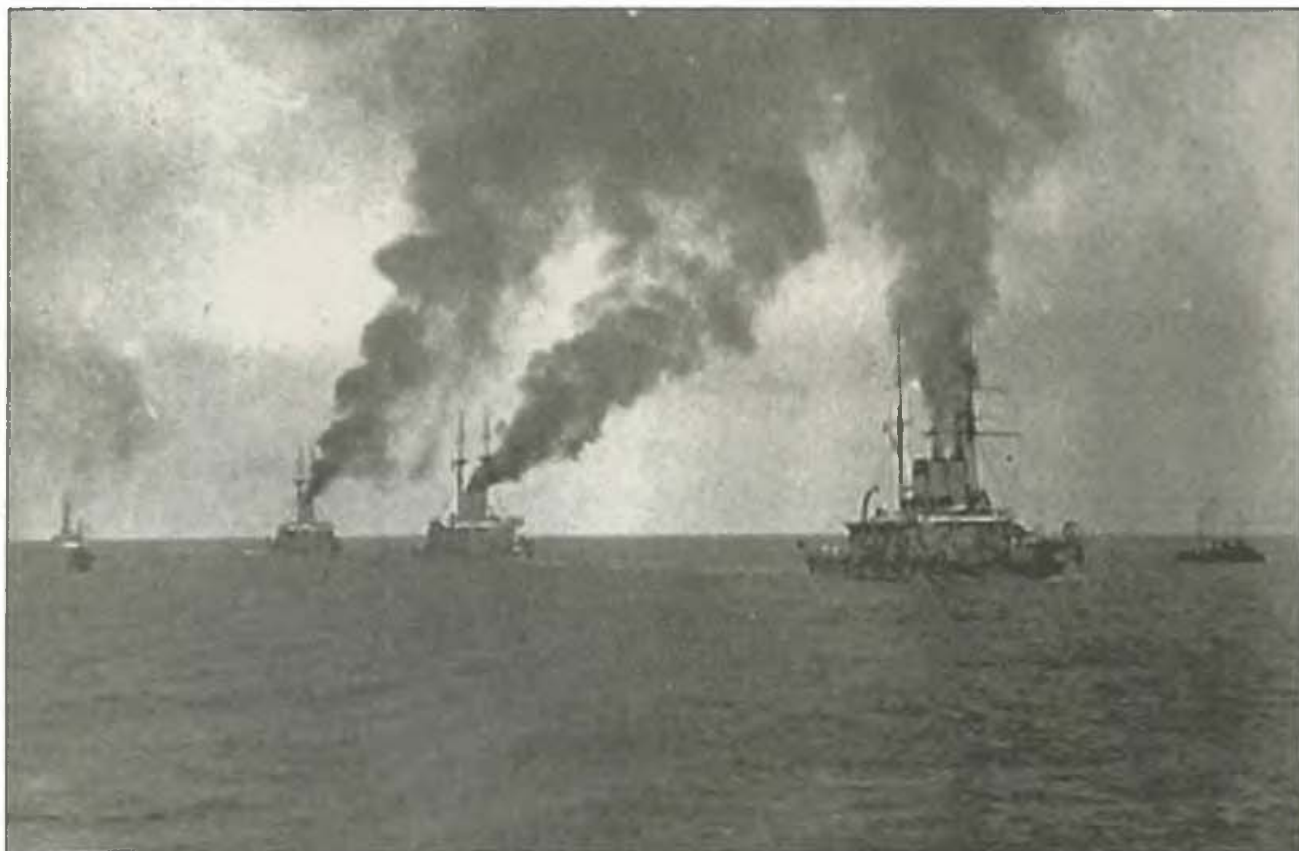
² Офіційна назва білогвардійських збройних сил під командуванням генерала П. Врангеля у квітні — листопаді 1920 р.

району) і Джавджурек (суч. Рівнопілля), а 15 листопада увійшли до Євпаторії, де розпочали, згідно з наказом Фрунзе, гарнізонну службу. Група в той час складалася з трьох кавполків (1,5 тис. шабель), двох кулеметних полків (1-й мав 250 «максимів», 2-й — 200 «льюїсів»), 300 тачанок з піхотою (до 2,5 тис. багнетів), мала 34 гармати. Всього махновців у Євпаторії було близько 5–5,5 тис. чол. За час боїв КГ втратила вбитими і пораненими до 6 тис. бійців, що становило до 30 % її особового складу. Отже, можна констатувати, що протягом 26 жовтня — 15 листопада через КГ, враховуючи втрати і поповнення, пройшло близько 20 тис. повстанців. Втрати ж окремих частин червоних, для порівняння, становили за цей же час до 50 % особового складу.

Поки КГ вела бойові дії, допомагаючи червоним подолати білих, штаб РПАУ(м) і РРПУ(м) перебували у роздумах про подальші перспективи махновщини. Приводи для хвилювань були. Уряд УСРР вже понад місяць зводив з підписанням політичного пункту

**Одна з частин 4-ї армії
Південного фронту червоних.
Осінь 1920**

**Морська евакуація
врангелівців з Криму**

більшовицько-махновської угоди, а низові ланки більшовицької влади, особливо у районах, що оточували Гуляйпільщину, дедалі частіше обмовлялися про доцільність репресій проти махновців, а інколи вдавалися до них і практично. Ставало очевидним, що зволікання більшовиків були невипадковими. Аби не залежати виключно від милостей «союзника», махновці, як завжди, вирішили вплинути на ситуацію самостійно. Прийнято рішення готуватися до проведення IV з'їзду делегатів повстанського району, який мав би показати більшовикам політичну незалежність повстанців і легалізувати в обхід згоди комуністів автономію повстанського району.

Підготовка до з'їзду незалежних депутатів повстанського району не могла вестися без відповідної агітаційно-пропагандистської кампанії. Махновці ніколи не забували про пропаганду своїх ідей серед населення, використовуючи для цього політичний досвід анархістів. Ось і в цей період до Махна приєдналась велика група (до 170 осіб) набатівців, серед яких були Марін-Аршинов, Рибін¹ та багато інших

¹ Рибін (Зонов) П. (?–1921) — робітник-металіст, анархіст, учасник революції 1905–1907 рр. Активіст профспілкового руху

відомих анархістів. Основна їх частина активно включилась у роботу культпросвітвідділу РРПУ(м). Агітатори-анархісти, отримавши інструкції махновського командування, виїжджали до Києва, Катеринослава, Одеси, Єлизаветграда, Полтави, Херсона, Олександрівська, Кременчука, Миколаєва, Маріуполя, Бердянська, Юзівки і навіть Криму. У Харкові діяв звільнений більшовиками на вимогу махновців Волін. Навіть та частина махновського командування, яка боялася чимось образити червоних, розуміла, що без широкої пропаганди махновських ідей серед населення, особливо селян, повстанський рух як політичне явище приречений на занепад.

Сучасні дослідники махновщини не мають сумніву, що більшовики почали готувати удар і репресії проти махновців одночасно з веденням переговорів про укладання угоди. Початок репресій, ясна річ, прямо залежав від дня остаточного розгрому Врангеля. До 15 листопада радянська преса взагалі мовчала про укладену з махновцями угоду. Більшовики обіцяли повстанцям поширити відповідну інформацію у своїх газетах тоді, коли РПАУ(м) перейде у тил білих. 15 листопада це, очевидно, було зроблено для того, щоб розвіяти можливі підозри махновців щодо підготовки червоних до розриву. Цього ж дня Фрунзе видав таємний наказ про початок боротьби з бандитизмом, під яким якраз і малася на увазі махновщина. 17 листопада він наказав розмістити на Перекопі і Чонгарі загороджувальні загони, завданням яких було не випустити КГ з Криму, а також перервати живий зв'язок групи з головним штабом РПАУ(м). Тим же наказом найкращі кавалерійські підрозділи червоних — 1-ша й 2-га кінні армії та кавкорпус Каширіна¹ — передислоку-

в Катеринославі та Харкові у 1917–1920 рр., співпрацював з більшовиками. У 1920 р. приєднався до руху Н. Махна, був членом і секретарем РРПУ(м). Після виходу з лав повстанців у 1921 р. був заарештований і страчений чекістами.

¹ Каширін М. Д. (1888–1938) — оренбурзький козак, офіцер, учасник Першої світової війни. У 1917 р. командир загонів Червоної гвардії на Уралі, вступив до компартії. У 1918–1919 рр. на командних посадах Східного і Туркестанського фронтів. У 1920–1922 рр. командир 3-го кавалерійського корпусу Південного фронту. Після громадянської війни на командних посадах

вались у традиційні повстанські райони і зони присутності махновських формувань: 1-ша кінна — у район Єлизаветграда — Катеринослава — Апостолового; 2-га кінна — у район Пологів — Царекостянтинівки — Чернігівки; корпус Каширіна — безпосередньо до Євпаторії. Зосереджувалися війська також у Мелітополі.

Очевидно, що махновська розвідка мала певні дані про якісь зрушення у стані червоних. На засіданні РРПУ(м) 15 листопада було констатовано, що більшовики вже ніколи не погодяться на існування якоїсь повстанської автономії. Звідси випливав тільки один висновок: треба готуватися до нової війни із «союзником». Причому готуватися обережно, аби не спровокувати цю війну передчасно. Було вирішено відправити в райони низку командирів-організаторів, які мали розпочати формування нових повстанських загонів. Таким чином, Христовий з відповідним мандатом виїхав у Зінківський район, Іванюк — Конградський, Брова — Новомосковський, Колесніченко — Ізюмський, Сировацький — Бахмутський, Вдовиченко — Маріупольський і Бердянський, Лонцов-Кочубей — Павлоградський, Морозов¹ — Таганрозький тощо. Активізувалися, вочевидь, переговори з тими повстанськими формуваннями, які «дезертирували» із РПАУ(м) між 27 вересня і 16 жовтня. Дуже обережно, але наполегливо махновська агентура почала «працювати» з деякими військовими частинами червоних, в яких спостерігалися симпатії до повстанців, зокрема з 30-ю та 42-ю дивізіями, 2-ю кінною армією Миронова, з деякими підрозділами 1-ї кінної армії тощо.

Про методичну підготовку повстанців до можливої боротьби з червоними свідчить зростання чисельності РПАУ(м) протягом кінця жовтня — середини листопада. Звичайно, до 15 листопада це пояснювалося необхідністю добити врангелівців, і червоні з цим мали погоджуватися. Але ж РПАУ(м) не припинила поповнюватися і після 15-го. Так, на 23 жовтня Гуляйпільська група РПАУ(м) нараховувала лише 2 тис. багнетів, 400 шабель, 30 кулеметів та 2 гармати, а рівно через місяць — уже 10 тис. багнетів, 3 тис.

в РСЧА. Репресований.

¹ Морозов (?-?) — махновський повстанський отаман Південно-Східного Донбасу. Доля невідома.

Газета
«Голос Махновца»

шабель, 200 кулеметів та 18 гармат.

24 листопада у Гуляйполі відбулася нарада махновського комскладу, на якій був присутній представник РНК УСРР. Махновці в останній раз запропонували більшовикам підписати четвертий пункт угоди, пообіцявши за це відправити свою армію у Туреччину на допомогу кемалістам¹. Можливо, це був просто

¹ Послідовники Кемаля Ататюрка, лідера турецької національної революції, першого президента Турецької республіки.

блеф, але й представник червоних не був уповноважений щось вирішувати. Його присутність була черговим оказамілюванням, намаганням ще раз якось заспокоїти повстанців напередодні початку репресій проти них.

24 листопада Фрунзе видав наказ про зачистку району Пологів — Оріхова — Олександрівська — Синельникового — Мечетної — Гуляйполя від махновців силами 42-ї дивізії, Окремої Богучарської бригади та Інтернаціональної кавбригади. Наказ був таємним, операція мала розпочатись несподівано. Одночасно з тим у Криму мало бути покінчено з групою Каретникова.

Ще 23 листопада Савонов у Пологах і Клерфман у Малій Токмачці перехопили агентів червоних з деякими антимахновськими документами. Штаб РПАУ(м) намагався зв'язатися з Харковом, аби запропонувати створення спеціальної слідчої комісії, яка б могла встановити факт провокації. Харків ухилився від відповіді. Однак 24 листопада у Гуляйполі була виявлена ще одна група чекістів-диверсантів, які прибули сюди таємно із завданням ліквідувати керівну верхівку РПАУ(м). У ніч на 25-те їх допитали і сімох з них розстріляли. Присутній на нараді Мирський¹ (у вересні 1919 р. забезпечував зв'язок РПАУ(м) з чигиринськими повстанцями) категорично констатував, що червоні ось-ось мають напасти на Гуляйполе. Знервований Махно, якого цього разу явно підводила інтуїція, звинуватив самого Мирського у провокації. У відповідь той ознайомив штаб армії з наказом Фрунзе від 24 листопада. Час пустопорожнього очікування невідомо чого закінчився, і це нарешті зрозуміли всі, але Махно, втративши ініціативу, не встиг підготуватися до боротьби з більшовиками як слід.

У ніч на 26 листопада червоні атакували Гуляйполе.

¹ Мирський (?-?) — анархіст-безмотивник. Учасник загонів Чорної гвардії та анархістських збройних формувань у 1918–1919 рр. Помічник командирів В. Шуби та Чередняка, із загоном яких приєднався до махновського руху. Був зв'язковим махновського штабу з іншими повстанськими формуваннями, а також агентом махновців у чекістських структурах більшовиків. Доля невідома.

7. Останні походи махновської армії (листопад 1920 р. — серпень 1921 р.)

Радянська історіографія розрив правлячого комуністичного режиму з махновцями у листопаді 1920 р. пояснювала категорично просто: Махно зрадив радянську владу. Аргументи, які б підтверджували саме таку версію, особливо не добирались. Утім відповідні документи і факти свідчать про абсолютно протилежне: розрив з Махном і ліквідацію махновщини комуністи замислювали і готували ледь не від початку переговорів з махновцями про підписання спільної військово-політичної угоди.

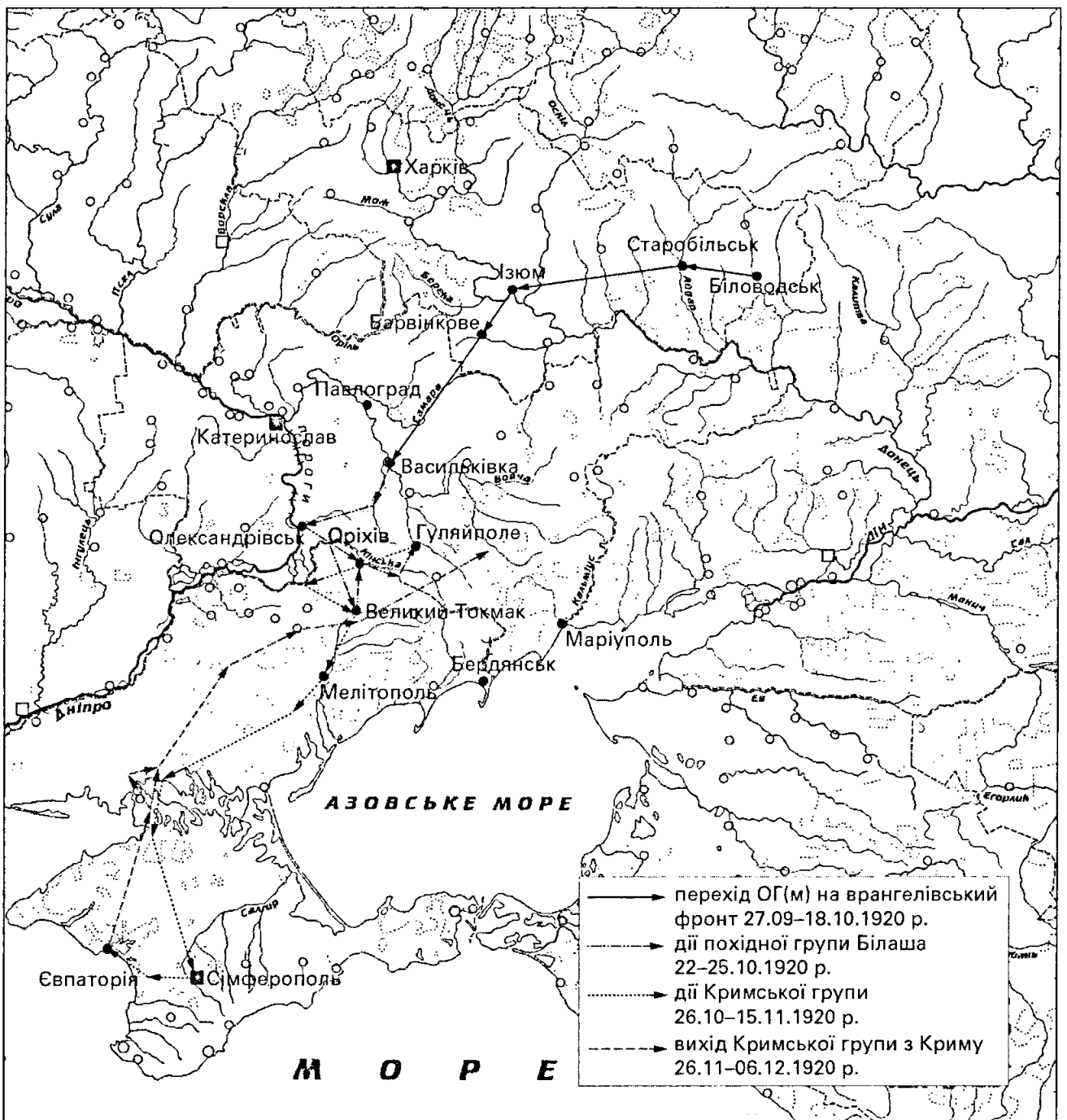
Водночас з нападом на Гуляйполе були здійснені масові арешти махновців і анархістів у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Бердянську, Маріуполі, проведені силові акції проти частин махновців у Великому Токмаку, Пологах, Мелітополі тощо.

Окремо проводилась операція проти КГ. Спочатку 23 листопада Фрунзе наказав Каретникову ввести групу до складу 4-ї армії червоних. Махновці, звичайно, відмовились, адже це суперечило укладеній угоді між ними і більшовиками. Тоді наступного дня командуючий Південним фронтом викликав командирів КГ до себе у Мелітополь нібито для розв'язання цієї проблеми. Каретников і Гавриленко виїхали до штабу Фрунзе, але дорогою були заарештовані. Незабаром Каретников, Гавриленко, Осипенко¹ та інші командири, так і не побачивши Фрунзе, без суду і слідства були розстріляні у Мелітополі разом з тими махновцями, що перебували у цьому місті на лікуванні.

У ніч на 26 листопада червоні, оточивши Євпаторію, ультимативно наказали КГ, на чолі якої тепер стояли Марченко і Тарановський, скласти зброю. Махновцям нічого не залишалося, крім як прориватися. У короткий час Марченко підготував групу до прориву, адже обороняти місто не було сенсу. Спочатку по всьому периметру оборони махновці дали

¹ Осипенко П. А. (1890–1920) — анархіст-комуніст з 1910 р. Учасник Першої світової війни. Активний учасник махновщини: командир артбатареї, дивізіону, конвойного артдивізіону Кримської групи. Був підступно полонений червоними і розстріляний за наказом М. Фрунзе.

МАХНОВСЬКА ВЕРЕМІЯ

Операції махновських формувань протягом вересня-листопада 1920 р.

залп з кулеметів, а потім повстанська кавалерія проврала кільце в одному місці. Щільною колоною бійці КГ стрімко рушили кримським степом у бік Сиваша.

Одночасно з євпаторійською здійснювали антимахновську операцію у Мелітополі. Тут від початку листопада перебував загін махновців, який забезпечував кур'єрський зв'язок між штабом РПАУ(м) і Кримською групою. У ніч на 26 листопада Зведена дивізія червоних курсантів розпочала антимахновську операцію, але курсантам вдалось арештувати тільки поранених повстанців, тоді як повстанський загін раптово зник.

При нападі на керівне ядро РПАУ(м) у Гуляйполі червоне командування врахувало той факт, що махновські сили у цьому районі були певною мірою розпорочені. Так, у самому Гуляйполі, крім членів штабу армії і РРПУ(м), перебували тисяча кавалеристів, дві тисячі піхоти, обслуга 16 гармат і 150 кулеметів. Піхотний полк Клерфмана стояв у Малій Токмачці, у Пологах — піхотний полк Савонова і батальйон зв'язку Дерменжі. У Великому Токмаку знаходилась артбатарея Сипливого¹ і Глазунова². Махновці ніде не організовували правильної оборони, адже не очікували нападу.

Отже, протягом 25 листопада від станції Гуляйполе до однойменного села просувалася Петроградська бригада курсантів, через Пологи — 42-га дивізія, з боку Федірівки (південно-східний напрям) — Богучарська бригада, від Покровського (з півночі) — Інтернаціональна кавбригада, від Успенівки і Туркенівки (зі сходу) — ще якісь кавалерійські частини.

У ніч на 26-те 42-га дивізія оточила у Малій Токмачці полк Клерфмана, який здався без жодного пострілу. Вирватися вдалося трьом сотням вершників на чолі з комполку, які змогли по дорозі розпорошити батальйон червоних курсантів. Фактично весь полк, близько тисячі чоловік, був розстріляний з кулеметів.

Савонов і Дерменжі також прогавили напад, але все ж таки не дозволили себе оточити. Вони відступили на Гуляйполе, прикриваючись вогнем гармат Сипливого і Глазунова, яким вдалося вчасно втекти з Великого Токмака.

Наступ на Гуляйполе розгортався дуже повільно, що суперечило прямим наказам Фрунзе. Махновське командування цим скористалося, якимось підготувавшись до оборони. На світанку Гуляйполе було

¹ Сипливий Г. (? — після 1928) — член Союзу анархістів Гуляйпільського району з 1919 р. Активний учасник махновщини: командир артдивізіону, помічник начальника армійської артилерії. У січні 1921 р. дезертирував з армії і, вочевидь, здався більшовикам на умовах амністії. Подальша доля невідома.

² Глазунов (?-?) — учасник селянських повстань проти влади О. Колчака у Сибіру в 1919 р. У лавах Червоної армії один з командирів 42-ї піхотної дивізії. В листопаді 1920 р. перейшов на бік махновців: командир сотні, загону. В липні 1921 р. із власним загonom вирушив до рідного Сибіру. Подальша доля невідома.

Махновці як контрреволюційна сила на радянській карикатурі

обстріляне з гармат і одразу в село увійшла Інтербригада. Важкий бій в селі і під селом показав повстанцям, що треба прориватися. Було обрано напрямок — на Успенівку. Ворожу кавалерію, що йшла назустріч, охопила з флангів і змусила відступати до Великого Янісоля кіннота повстанців, полонивши частину вояків.

Таким чином ядро РПАУ(м) вискочило з району Верхній Токмак — Мала Токмачка — Гуляйполе — Кінські Роздори, де планувалась його ліквідація. Подальші операції відбувалися вже у районі Волноваха — Доля — Новомихайлівка — Костянтинівка, між річками Вовча і Кашлагач.

Поки махновська піхота і обози поспішали слідом за кавалерією на Успенівку, до Гуляйполя увійшла Інтербригада, яка одразу розпочала репресії, що уможливило повстанцям остаточно відірватися. Це означало повний провал плану Фрунзе.

29 листопада махновське військо було в Костянтинівці, де відбулася нарада комскладу, на якій вибрали нового начальника штабу армії (ним замість Гавриленка знову став Білаш), поповнили склад штабу, а також добрали членів РРПУ(м). Вирішено збирати армію, стягуючи окремі повстанські загони, насамперед КГ і групу Вдовиченка, що діяла на

Бердянщині, ухиляючись від боїв з переважними силами червоних.

Фрунзе вживав енергійних заходів, аби виконати завдання Леніна. Ці заходи значною мірою відрізнялися від звичних методів боротьби з махновщиною. По-перше, проти махновських формувань виставлялися найкращі регулярні частини Червоної армії загальною чисельністю до 60 тис. чоловік, тобто дві третини сил, що воювали проти Врангеля. По-друге, польовим військам тепер активно допомагали не тільки бронепотяги, але й авіація та автопанцерники. По-третє, Фрунзе та його помічник Ейдеман активно запозичували досвід самих махновців, почавши активно використовувати тачанки для транспортування як кулеметів, так і піхотних підрозділів, що значно полегшувало переслідування повстанців. По-четверте, радянська влада впритул зайнялася українським селом, розуміючи, що удару треба завдати не тільки безпосередньо по повстанцях, а й по їхній соціальній базі. Для «обробки» селян активно використовувались як заходи агітаційно-пропагандистського характеру, так і карально-репресивні. Таким чином, по-п'яте, створювалася система надзвичайних органів влади — так званих воєнних нарад, які шляхом консолідації зусиль основних органів влади на місцях мали боротися з «політичним бандитизмом», тобто із селянським повстанським рухом.

Зима 1920–1921 р. стала надзвичайно жорстоким періодом боротьби комуністичного режиму проти будь-яких проявів нелояльності. Повстанці, серед них і махновці, відповідали тим же. Отже, жорстокість породжувала жорстокість. Ворогом № 1 своєї армії Махно оголосив Інтербригаду, яка «уславилась» у Гуляйполі жорстокими репресіями проти селян. Відзначаючи, що ця бригада «складається з бусурман і москалів», тобто фактично є окупаційним підрозділом, Махно наказав її «командирів, комісарів і бусурман у полон не брати».

Наприкінці листопада за наказом Фрунзе була створена Північна група військ Південного фронту, до складу якої увійшли зведені Заволзька і Киргизька бригади, 19-та бригада ВНУС, Богучарська бригада,

**Радянська карика-
тура на Махна.**
Запорізький обласний
краєзнавчий музей

окремий загін Покуса¹, а також усі бронесли і військові частини, що були в районі Синельникове — Павлоград — Гришине. Північна група мала завдання не пропускати Махна на північ і в Донбас.

Пізніше замість Північної групи було створено так званий летючий загін Нестеровича, спеціальну мобільну групу військ у складі окремої зведеної Заволзької бригади, 3-ї окремої кавбригади, полку 8-ї піхотної

¹ Покус Я. З. (1894–1940) — учасник Першої світової війни. У 1918 р. учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського в пробільшовицькому повстанському русі. З 1919 р. у лавах Червоної армії: начштабу бригади, комбриг, комполку Південного і Південно-Західного фронтів. Активний учасник боротьби з «бандитизмом» в Україні. З 1921 р. учасник бойових дій на Далекому Сході. Після громадянської війни на військових посадах. Репресований.

Саме такий образ махновців бажала закріпити в народній пам'яті радянська пропаганда

дивізії ВНУС, що мала завдання постійно переслідувати РПАУ(м), яка рейдувала. Для блокування тих чи інших місцевостей, звичайно, залучалися й інші урядові війська.

Виконуючи розпорядження штабу РПАУ(м), окремі територіальні загони махновців починають стягуватися у міжріччя Вовчої, Кашлагача і Мокрих Ялів. Так, з Павлоградщини просувався загін Брови, з-під Слов'янська — загін Лебідя¹, КГ пробивалась із Криму, встановлювалися зв'язки з групою Вдовиченка.

З 29 листопада червоні намагалися реалізувати другий за рахунком план знищення махновщини. Північна група, зокрема, одержала наказ знищити «банди» на південь від Синельникового, зокрема загін

¹ Лебідь (?-?) — учасник махновського руху: командир загону в Західному Донбасі. З кінця 1920 р. доля невідома.

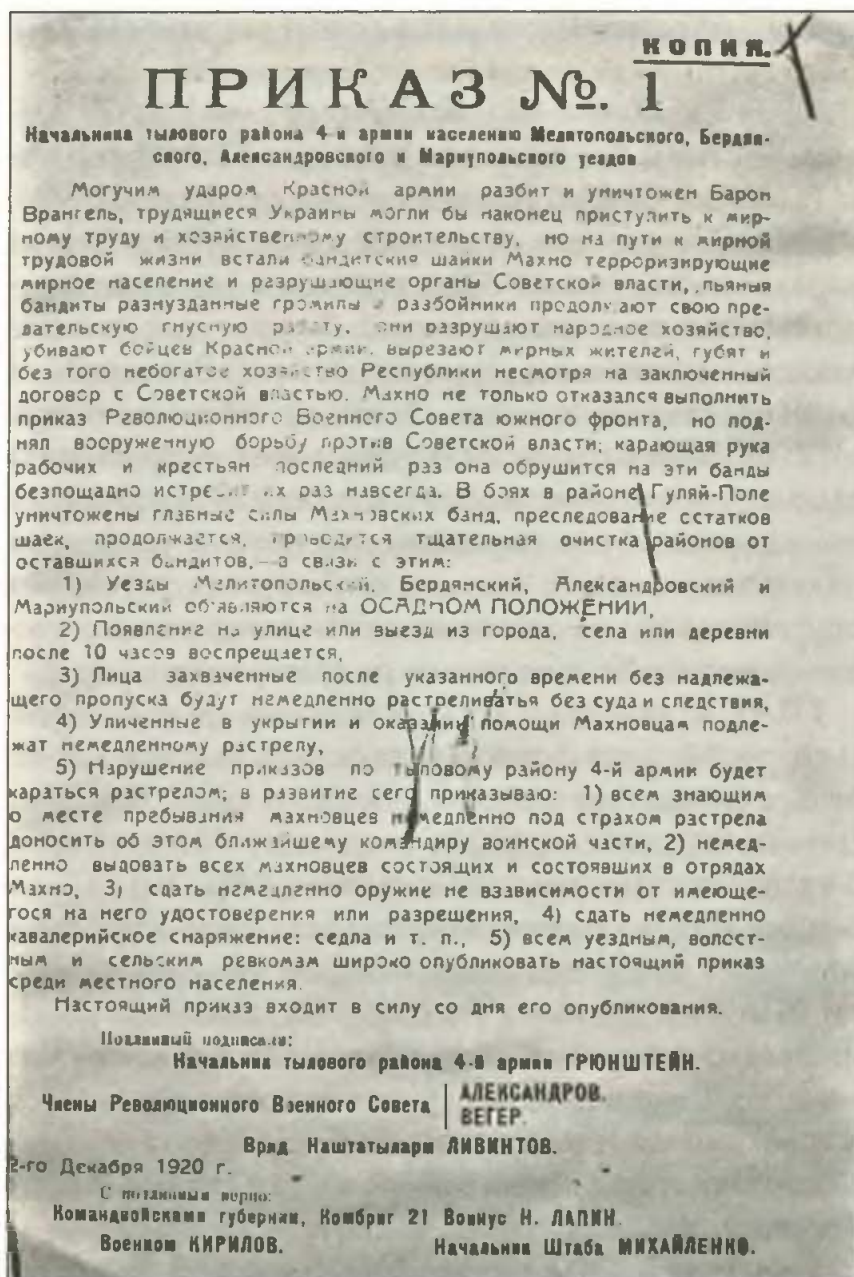
Брови. Проти повстанців виступили Заволзька і Киргизька бригади, але їхні удари виявилися даремними: повстанці встигли відійти на з'єднання з Махном.

Поки Заволзька бригада полювала на Брову, Киргизька зайняла Комар. Зранку 3 грудня ця бригада збиралась вирушити на Багатир, але раптово була обстріляна з гармат, кулеметів і гвинтівок. Киргизи не встигли зробити жодного пострілу, як були оточені переважаючими силами махновців. Від полонених Махно дізнався про розташування урядових військ на Гуляйпільщині. 5 грудня на нараді у Великому Янісолі було вирішено направити повстанську армію на Гуляйполе з метою поповнення бійцями і зброєю. Вранці 6 грудня РПАУ(м) обстріляла з гармат бригаду 42-ї дивізії, яка розташовувалась у Гуляйполі. Махновці вщент розбили червоних, захопивши полкові обози, кулемети, 2 гармати. За підтримки бронепотяга урядові війська намагались повернути село, але невдало. Після цього повстанська армія перейшла до Старого Керменчика (суч. Старомлинівка), куди того ж дня прибули залишки КГ (250 вершників і 25 тачанок). Таким чином, лише через три тижні штаб РПАУ(м) дізнався про сумну долю цієї групи.

Після вдалого прориву з Євпаторії КГ, переслідувана 5-ю кавдивізією, пробивалася через позиції 7-ї і 2-ї кавбригад червоних, маючи по кілька сутічок щодня. 28 листопада махновці пройшли ішунські позиції і вийшли на Литовський півострів. Марченко планував вийти з Криму через Сиваш, але в ньому було забагато води. Тому група розділилася: більша частина махновців вирішила виходити через Перекоп, менша ризикнула йти через Сиваш.

Вихід з Криму відбувся у ніч на 29-те. Перекопський перешийок охороняла 1-ша піхотна дивізія, тож махновці виходили під виглядом 46-ї дивізії червоних, називаючи необхідні паролі і використовуючи за потреби силу. Як зазначав пізніше штаб Фрунзе, Перекоп КГ пройшла, нараховуючи 1 тис. шабель, 300 тачанок з піхотою та кулеметами і 4 гармати. У Строганівці, на північному березі Сиваша, обидві частини КГ з'єднались. Уранці 30 листопада махновці зайняли Нижні Сірогози, вибивши із села кавалерійський полк Зведеної дивізії курсантів.

1 грудня Марченко зайняв Тимошівку, де полонив полк 42-ї дивізії. Але тут же підійшла 4-та кавдивізія і нав'язала махновцям новий бій, у який незабаром

Наказ начальника тылового району 4-ї армії червоних від 2 грудня 1920 р. про боротьбу з махновщиною

втяглася бригада курсантів, частини 2-ї Донської і 42-ї дивізії червоних. Повстанці не мали простору для маневрування, коні і бійці були край втомлені довгим переходом, бракувало набоїв. Червоним вдалося захопити всі гармати махновців, майже весь обоз, до 200 кулеметів, 700 коней. КГ втратила 800 повстанців убитими і стільки ж полоненими (усіх їх незабаром розстріляють). Марченко і Тарановський з кіннотою прорвалися, фактично залишивши піхоту напризволяще. Махновська кіннота двома групами у той же день перейшла залізничну колію між станціями Федірівка і Пришиб, рухаючись на північний схід. Неподалік Великого Токмака червоні наздогнали махновців і завдали ще одного удару. З Марченком залишилися

жалюгідні рештки донедавна доволі могутньої Кримської групи, з якими він і досяг Керменчика.

По слідах Марченка, очевидно, рухалась якась червона частина, бо, як тільки залишки КГ об'єдналися із РПАУ(м), Старий Керменчик був атакований. Махновці відбилися, але перейшли до Федірівки. Тут на нараді командування було вирішено завершити реорганізацію повстанської армії. Як і дотепер, вищою ланкою махновської організації була Революційна рада повстанців України. Однак за військові операції відповідав штаб армії, точніше його оперативний відділ. До складу останнього входили Махно і Білаш, які водночас були головнокомандуючим армією та начальником штабу відповідно. Керувати окремими операціями відділ міг призначити спеціального уповноваженого. Як правило, це був Петренко.

РПАУ(м) складалася з двох бойових груп: 1-ї Азовської та 2-ї. 1-ша Азовська, якою командував Вдовиченко, складалася з двох кавполків і трьох піхотних (усього 900 шабель, 1900 багнетів, до 30 кулеметів). 2-га група супроводжувала штаб і РРПУ(м). КГ як окрема бойова одиниця припинила своє існування, Марченка призначили командиром окремої кавгрупи РПАУ(м). Ще якимось угруповання махновців розташовувалося в районі Малої Білозерки (на північний захід від Тимошівки). Ця група махновців складалася з трьох полків (імовірно, що це була піхотна частина Кримської групи). Вона була розбита 4 грудня 4-ю дивізією червоних.

5 грудня Фрунзе видав новий наказ, за яким повстанський район у черговий раз блокували. Урядові війська мали притиснути повстанців до азовського узбережжя й остаточно знищити. Початок операції призначався на 11 грудня.

7 грудня 2-га група РПАУ(м) кількома загонами вирушила через Царекостянтинівку до Новоспасівки, аби об'єднатися там з 1-ю групою Вдовиченка. Фрунзе, вважаючи, що це виконується його план, наказав військам Північної групи одразу зайняти Туркенівку (суч. Малинівка Гуляйпільського району), Старий Керменчик, Новопетриківку, Червоноселівку і створити загороджувальну лінію з півночі. Здавалося, що Махно, прийшовши на узбережжя Азовського моря, сам заліз у пастку. Червоним залишалось тільки стиснути кільце. Але махновці замість того, щоб

вириватися з оточення, через Новоспасівку попрямували на Бердянськ.

На світанку 12 грудня Махно атакував Бердянськ, витримав жорсткий бій, але захопив штаб 2-ї запасної бригади, дві гармати, 6 кулеметів, полонив 3-й кавполк червоних. Після обіду повстанці вийшли з міста і повернулися на відпочинок до Новоспасівки. На той час повстанська армія нараховувала 3,5 тис. шабель, 500 багнетів, 16 гармат, близько 500 кулеметів. Увечері 13 грудня махновці вирушили на північ і заночували у селі Андріївка. За ніч з 13-го на 14-те червоні змогли підтягнути у цей район з усіх боків до шести дивізій. Бій за Андріївку тривав фактично з ранку до вечора 14 грудня. Постійно маневруючи, атакуючи реально і уявно, використовуючи хитрощі, Махно зумів увечері прорватися на північ, завдавши червоним відчутного удару.

У першій половині дня 15 грудня махновці з боєм взяли Кінські Роздори, захопивши значні трофеї, і того ж дня увійшли у Федірівку, збираючися там нарешті відпочити. Однак вже вночі зав'язалися бої з військами так званої другої загороджувальної лінії, яку формували частини Північної групи. Протягом 16 грудня махновці боролися за Федірівку з червоними і зрештою змогли прорватися на північ.

Маневруючи наступного дня поміж кавалерійських частин червоних, повстанці просунулися на схід до Костянтинополя, де відбувся бій між повстанцями і невідомо якою урядовою частиною. У чотиригодинному бою брали участь автопанцерники і гармати червоних. Від кулеметного вогню панцерників махновська кіннота втратила до 40 % коней, і РПАУ(м) вздовж Сухих Ялів змушена була відійти до Костянтинівки. Втім, тут їх вже чекала піхота червоних, яка обстріляла махновців з гармат. На новий бій, другий за день і шостий за останні шість днів, у махновців уже не вистачало сил. Тому вони повернули на південь і вирушили до Павлівки, де, за даними червоних, 18 грудня відбувся ще один бій, в якому РПАУ(м) нібито зазнала поразки. Через Петрівське махновці досягли Нової Каракуми (суч. Красна Поляна), де того ж дня змогли обміняти у селян коней, що дало їм можливість відірватися від липучого корпусу Каширіна.

Прямуючи на захід, на хуторі Левицькому (чи Леуцькому) повстанці полонили штаб Петроградської

бригади курсантів. Комендантську роту помилювали, але командири бригади, звинувачені у страті командування махновської Кримської групи у Мелітополі і репресіях в Андріївці 14 грудня, були страчені. Того ж дня, видаючи себе за червоних, повстанці змогли пройти без перешкоди через Федірівку повз корпус Каширіна. Але ввечері поблизу Межиріча махновці наштовхнулися на Інтербригаду, яка, за урядовими даними, завдала повстанцям поразки.

Через часті бої і значні втрати командування РПАУ(м) дійшло висновку про необхідність на якийсь час залишити свій традиційний район дій. Загальна ситуація складалася не на користь місцевого повстанства. Червоні почали діяти за «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом на Україні», підписаною 8 грудня 1920 р. Раковським, Фрунзе і Молотовим¹. 20 грудня Н. І. вивів своє військо (близько 5 тис. бійців) у басейн Верхньої Терси, де було вирішено йти у великий рейд з метою пошуку продовольчої бази і нових союзників з-поміж повстанських отаманів.

21 грудня повстанська армія вийшла із Заливного у північно-західному напрямку, перетнула залізничну лінію Олександрівськ — Синельникове і швидко наблизилася до Дніпра. У Тернівці махновці сподівалися знайти загін Чалого, але з'ясувалося, що той напередодні був розбитий. 22 грудня повстанці роззброїли кавдивізіон червоних і в районі затоки Плоска Осокорівка по кризі перейшли Дніпро.

Далі шлях РПАУ(м) пролягав правобережною Катеринославщиною за маршрутом Башмачка — Широке — Тритузне — Письмечеве — Новопокрівка — Павлівка (тут махновці пройшли 23 грудня) — Мар'ївка (сучасна Новомар'ївка) — Любимівка. Під час рейду повстанців постійно переслідували підрозділи 1-ї кінної армії, 45-ї дивізії, корпусу червоних козаків, нав'язуючи сутички і бої. Через Сергіївку та

¹ Молотов (Скрябін) В. М. (1890–1986) — член РСДРП з 1906 р., більшовик, професійний революціонер. Активний учасник жовтневого державного перевороту 1917 р. у Петрограді. У 1918–1920 рр. на різних відповідальних державних посадах. У 1920 р. секретар Донецького губкому РКП(б), кандидат у члени ЦК РКП(б), секретар ЦК КП(б)У до 1921 р. У подальшому на найвищих державних і партійних посадах.

Турецький вал сьогодні

Ганнівку, обійшовши Кривий Ріг з півночі, махновці вийшли 25 грудня до Петрового, де полонили кавбригаду червоних. Але вже вранці 26-го повстанців з Петрового вибили частини 1-ї кінної.

Далі шлях повстанської армії пролягав теренами Північної Херсонщини: Братолюбівка — Куцівка (тут махновці перетнули залізничну лінію Знаменка — Долинська, підірвавши колію і пустивши під укіс маршрутний потяг) — Губівка — Компаніївка. У Компаніївці 27 грудня повстанці знов були атаковані, тож РПАУ(м) перейшла до Новоукраїнки, де 28-го полонила піхотний полк супротивника. Після цього махновці відійшли у Піщаний Брід, перетнувши залізничну лінію Помічна — Єлизаветград. У Піщаному Броді повстанці відпочивали до 29 грудня, коли їх атакувала 2-га бригада 14-ї кавдивізії. Махновці прийняли бій, але після перестрілки відійшли до Лисої Гори. Десь на території Ольшанського району, форсувавши Синюху, Махно завернув на північ. 29 грудня поблизу села Бузникувате відбувся бій з 8-ю дивізією червоних козаків.

Шлях через Турецький вал. Цілком імовірно, що саме ним у ніч на 29 листопада 1920 р. махновці виходили з Криму

На деякий час махновці відірвалися. 30 грудня вони були вже у Торговиці. 31 грудня 1920 р. чи 1 січня 1921 р. повстанці подолали залізничну колію між станціями Поташ і Тальне на лінії Тальне — Христинівка. Звідси Махно через Іваньки та Буки взяв курс на північний захід. 2 січня РПАУ(м) мала бій у районі Пугачівка — Зелений Ріг — Бузівка з 8-ю кавдивізією червоних і перемогла. Махновці просунулися далі на північний захід, у район Стадниця — Лукашівка — Каленівка. Тут командування РПАУ(м) отримало інформацію про присутність під Звенигородкою місцевих повстанців, тому вирішило повернути назад. Між Шуляками і Бузівкою махновці несподівано натрапили на командування кавгрупи червоних, яке відірвалося від свого війська. Були полонені і швидко страчені комгрупи Богенгард¹, воєнком Беляєв², комдиви

¹ Богенгард О. О. (?–1921) — командир Червоної армії: начальник управління по формуванню запасних частин 1-ї кінної армії. Командир групи військ по боротьбі з «бандитизмом».

² Беляєв Г. Ф. (?–1921) — воєнний комісар однієї з дивізій 1-ї кінної армії червоних.

Сушкін¹ і Пархоменко² (рідний брат махновського отамана), начштабу дивізії Мурзін³ та ін.

З-під Бузівки, постійно маневруючи, махновці пішли на Буки, де стався бій із 139-ю бригадою, червоними козаками і 6-ю кавдивізією. Вириваючись з оточення спочатку на південь, на Харківку, а потім різко на схід, на Іваньки, повстанці втратили фактично весь обоз, похідний лазарет з пораненими, 6 гармат і 40 кулеметів. 4 січня Махно під Звенигородкою зустрівся із пропетлюрівським отаманом Мартиновським⁴, який

Махновська кавалерія атакує.

Зима 1920–1921

¹ Сушкін Д. А. (?–1921) — командир Червоної армії: комбриг, командир 1-ї кінної армії.

² Пархоменко О. Я. (?–1921) — більшовик з 1904 р., учасник революції 1905–1907 рр. на Луганщині. Учасник Лютневої революції у Москві, організатор загонів Червоної гвардії на Луганщині. З 1918 р. у Червоній армії: командир загону, уповноважений РВР армії, военний комісар Харківської губернії, начальник гарнізону Харкова, командир групи військ, командир 14-ї дивізії 1-ї кінної армії.

³ Мурзін В. К. (?–1921) — командир Червоної армії: начальник штабу 14-ї дивізії 1-ї кінної армії.

⁴ Мартиновський (?–?) — отаман Південної Київщини пропетлюрівської орієнтації.

просив у махновців зброю. Махно відмовив йому і вирушив на північ. 5–6 січня махновці продовжували зигзагоподібно рухатися південною Київщиною, проходячи села Чижівку, Лисянку, Почапинці, Комарівку, Сидорівку, Біївці, Вільховець. У ніч на 6 січня з їхніх лав дезертирували вищі артилерійські командири — Василь і Влас Шаровські¹, Сипливий, Карпенко². Перейшовши залізничну колію поблизу станції Таганча (с. Іванівка, лінія Корсунь — Миронівка), повстанці дісталась села Межиріч поблизу Канева. В той час їхня армія нараховувала приблизно 3 тис. бійців, 200 кулеметів і 6 гармат.

У Межирічі до штабу РПАУ(м) приїздили київські отамани Пономаренко³, Родченко⁴, Рапчинський⁵,

¹ Шаровський Василь М. (1891 — після 1930) — учасник Першої світової війни, артилерист. Поділяв погляди українських есерів, у 1917 р. член Центральної Ради України. В 1917–1918 рр. член Гуляйпільської Чорної гвардії. Активний учасник махновщини: командир артбатареї, артилерії бригади, член колегії штабу бригади, помічник командира і командир артилерії армії. На початку 1921 р. дезертирував із лав повстанців. Був амністований. Вчителював, обирали членом Гуляйпільської сільради. Очевидно, був репресований.

Шаровський Влас К. (1896 — після 1928) — активний учасник махновщини: командир артбатареї, ад'ютант артдивізіону. На початку 1921 р. дезертирував із лав повстанців. Був амністований. У подальшому, очевидно, був репресований.

² Карпенко Є. А. (1887 — після 1945) — учасник Першої світової війни, артилерист. Член Гуляйпільського союзу анархістів. У 1917–1918 рр. командир взводу Гуляйпільської Чорної гвардії. Активний учасник махновщини: командир артбатареї, артдивізіону, член колегії штабу дивізії. На початку 1921 р. дезертирував із лав повстанців. Був амністований. Працював на заводі ливарником. У 1937 р. був заарештований і засланий на воркутинські копальні, звідки повернувся тільки після Другої світової війни зовсім сліпим.

³ Пономаренко (Завзятий) Й. (?–?) — повстанський отаман Південної Київщини, пов'язаний з отаманом Д. Зеленим. Р. Коваль помилково вважає, що отаман загинув ще у 1920 р. у бою проти червоних під час польсько-радянської війни.

⁴ Родченко (?–?) — повстанський отаман Південної Київщини пропетлюровської орієнтації. Доля невідома.

⁵ Рапчинський (?–?) — повстанський отаман Південної Київщини пропетлюровської орієнтації. Доля невідома.

Євлампій Карпенко (верхній ряд, праворуч) після повернення зі сталінських концтаборів. З родичами

Струк¹ — за зброєю. Але Махно всім відмовив, мовляв, петлюрівці не дуже активно протистоять більшовикам. Слідів же своїх командирів, направлених у цей регіон восени 1919 р. (Ващенко, Клименко²,

¹ Струк І. Т. (1896–1969) — вчитель. Учасник Першої світової війни, матрос. Учасник революційних процесів в Україні в 1917 р. У 1918 р. командир сотні армії УНР, повстанський отаман. У 1919 р. командував Першою повстанською армією УНР на Київщині. Вступив у союз з денікінцями, з якими відступив на південь. У січні 1920 р. відновив українську владу в Одесі. З боєм прорвався через румунський кордон, але разом з військом повернувся до України і продовжив партизанську боротьбу проти більшовиків. Під час польсько-радянської війни перебував у лавах армії УНР, з якою відступив на захід. У липні 1920 р. знов прорвався у тил до червоних і повернувся на Київщину. Партизанив до кінця 1922 р., а потім емігрував до Європи.

² Клименко Г. (?–1920) — лівий есер. На початку 1919 р. визнавав владу більшовиків, але у квітні підняв проти них в Умані збройне повстання. Зі своїм загonom приєднався до Н. Григор'єва. З осені 1919 р. учасник махновщини: помічник командира Херсонської групи. Влітку 1920 р. був заарештований і, вочевидь, страчений червоними.

Григорій Василевський.

*Осінь 1920. Фрагмент
фотографії. Загинув на
початку січня 1921 р.*

Рябонов, Калюжний¹), махновці не знайшли. За таких умов штаб ухвалив вирушати на Полтавщину, на пошук Христового. 7 січня махновська армія перейшла Дніпро на південь від Канева, поблизу Хрещатика.

8 січня РПАУ(м) на лівому березі Дніпра відбила у 8-ї піхотної дивізії ВНУС² село Піщане. Наступного дня махновці перейшли залізничну лінію Золотоноша — Гребінка поблизу Мехедівки і почали оперувати кількома загонами, постійно маневруючи і збиваючи переслідувачів (7, 8, 11-ту і 14-ту кавдивізії) зі сліду. Червоні планували притиснути повстанців до залізниці перед Хоролом, де їх чекав бронепотяг, а з флангів мали вдарити 14-та кавдивізія і зведений загін Котовського³. Але махновцям вдалося перехитрувати командира бронепотяга, який прийняв повстанців за будьонівців, а тих — за повстанців. Поки бронепотяг обстрілював 14-ту кавдивізію, РПАУ(м) 10 січня швидко перетнула колію (на південь від Хорола) і попрямувала у бік Псла. Від Білоцерківки махновці знов розійшлися кількома загонами. Основні сили армії рухались на північний схід, по дорозі з боєм прорвалися через позиції Заволзької бригади, перетнули залізничну колію на ділянці Решетилівка — Сагайдак і в районі Піщаного повернули різко на північ. Червоні одразу почали готувати нове кільце оточення.

15 січня РПАУ(м) досягла села Борки, де приєднала до себе значне формування Христового і відбила атаку переслідувачів. На території Сумщини махновці сподівалися розшукати сліди Шуби, відправленого на Чернігівщину ще у 1919 р., але дарма. Зигзагами,

¹ Калюжний (?–?) — хорунжий армії УНР у 1918–1919 рр. Повстанський отаман на Чигиринщині, був пов'язаний з холодноярськими повстанцями. Восени 1919 р. приєднався до махновців, був помічником командира Київської групи. Подальша доля невідома.

² Військ внутрішньої охорони РСФРР — спеціальні військові формування, створені восени 1920 р. для охорони внутрішнього порядку республіки, зокрема для боротьби з бандитизмом. У 1921 р. були підпорядковані військовому командуванню.

³ Котовський Г. І. (?–1925) — до революції бунтар-терорист, експропріатор. Учасник Першої світової війни. В 1917 р. лівий есер, учасник революційних процесів в армії. В 1918 р. у більшовицькому підпіллі на Півдні України. З 1919 р. комбриг Червоної армії. З 1920 р. комуніст. Був убитий.

рухаючись маршрутом Веприк — Липова Долина — Недригайлів — Вільшана — Терни — Вири — Річки, вони досягли 20 січня кордону України та увійшли на територію Курщини. Рейдуючи російськими губерніями вздовж кордону з Україною на південний схід, наприкінці січня РПАУ(м) досягла Корочі, де повстанці провели кілька днів. В околицях міста махновська розвідка виявила залишки повстанського загону Чередняка, який діяв з махновцями у 1919 р. У Корочі лави армії покинули анархісти Рибкін і Аршинов, які вирішили продовжувати боротьбу за ідеали третьої революції у харківському підпіллі. Тут стався і прикрий інцидент: під слідство комісії антимахновських справ, запідозрені у мародерстві, потрапили командири Савонов і Обчий¹, які вирішили дезертирувати зі своїми бійцями в ліси Ізюмщини.

У Валуїках командування повстанської армії, яка тоді нараховувала до 2 тис. шабель, мала 50 кулеметів і дві гармати, вирішило повернутися до України через територію Луганщини. У Ровеньках армія поповнилася за рахунок формування Волоха² і збільшилася до 2 тис. шабель, 500 багнетів, 4 польових чотиридюймових гармат і 70 кулеметів. Військо діяло двома — Особливою і Азовською — групами, які очолювали відповідно Троян³ і Вдовиченко.

1–9 лютого РПАУ(м) рейдувала по теренах Луганщини та Північного Донбасу кількома групами, постійно відбиваючись від атак летючого загону Нестеровича, 2-ї і 9-ї кавдивізій і значної кількості червоних бронепотягів. Упродовж цього часу махновські загони, які інколи діяли на відстані 45 км один від одного, до 10 разів вступали в бої і сутички, декілька

¹ Обчий (Харлашка, Червоний Капелюх) Х. (?–1921) — кримськотатарський анархіст-комуніст, бойовик. Активний учасник махновщини: командир кавалерійського полку, командир загону на Ізюмщині. Загинув у бою з червоними.

² Волох (Винник) (?–1921) — повстанський отаман на Луганщині. Підтримував зв'язки з махновцями, але орієнтувався на С. Петлюру. Загинув у бою з червоними.

³ Троян Г. (?–1921) — член Гуляйпільської групи анархістів з 1917 р. Активний учасник махновщини: ад'ютант Н. Махна, командир Чорної сотні та Особливого кавалерійського полку. Загинув у бою з червоними.

**Махновська гвардія —
Чорна сотня.**
*Вочевидь
друга половина 1920.
Запорізький обласний
краєзнавчий музей*

разів перетинали залізничні лінії, успішно форсували такі річки, як Камишна, Деркул, Айдар, Сіверський Донець. У боях загинув командир Особливої групи РПАУ(м) Троян, від армії від'єдналися зі своїми бійцями Сировацький і Колесніченко, натомість приєднався із загоном отаман Пархоменко.

9 лютого РПАУ(м) досягає Ізюмщини і поблизу ст. Шидловської перетинає залізничну лінію Слов'янськ — Барвінкове, прямуючи в цілому на південний захід, на Гуляйпільщину. Кількома групами, пробиваючи загороджувальні заслони червоних, махновці вже 10 лютого вийшли за межі нещодавно створеної Донецької губернії і досягли станції Межева.

Перетнувши залізничну колію, повстанці зупинились у Новопавлівці, завершивши свій грандіозний рейд. Того дня до них приєдналися загоны Каленика і павлоградської «сімки» (близько 200 бійців разом). Пізніше з півночі прибули 700 вершників повсталого проти більшовиків комбрига 1-ї кінної армії Маслакова¹, який встиг об'єднатися з махновським отаманом

¹ Маслаков Г. С. (1877–1921) — артилерист царської армії, учасник Першої світової війни. З 1917 р. у кавалерійських

Бровою. Маслаков і Брова просили штаб армії видати їм мандат на самостійні дії на Північному Кавказі. Махновське командування, з огляду на значні втрати під час рейду, ледь погодилося з вимогами Маслакова.

Цього ж чи наступного дня Новопавлівка була атакована силами 3-го кавкорпусу червоних, а також спеціальними загонами «червоних» махновців, повстанців-ренегатів, які, вислужуючи милість влади, погодилися збройно боротися проти колишніх своїх бойових товаришів. До зими 1920–1921 рр. ренегатство махновців не було поширеним явищем, а ось тепер прагматичні більшовики намагались витиснути з нього максимально можливу користь. Бій у Новопавлівці, можливо, був першим випадком, коли ренегати атакували безпосередньо основні сили РПАУ(м).

До 13 лютого махновці як могли відбивалися від 3-го кавкорпусу спочатку в Новопавлівці, потім у Дібрівці, але натиск був надто сильним, тому Махно вирішив відступити. Під Федірівкою повстанці полонили піхотний полк червоних, але коли почали його роззброювати, червоноармійці раптом схаменились, похапали гвинтівки, швидко вишикувалися у каре і почали відстрілюватись. Махновці відійшли у напрямку Царекостянтинівки. 15 лютого під Гайчулом (суч. Новоукраїнка) відбувся ще один бій, після якого махновці вирушили на Берестове. РПАУ(м) нараховувала лише 1,5 тис. шабель і 50 кулеметів. У Берестовому 16 лютого повстанська армія ледь не зазнала остаточного розгрому, коли у черговий раз була атакована 3-м кавкорпусом червоних. Повстанці не змогли організувати правильну оборону і тому рятувалися виключно втечею, залишивши червоним обоз і лазарет. Під час втечі розійшлися дороги Маслакова, який відійшов у бік Маріуполя, і штабу РПАУ(м), що панічно втікав у бік Новоспасівки, по дорозі втрачаючи бійців. До Новоспасівки прибуло тільки 200 чоловік, усе ще переслідуваних 3-м кавкорпусом. Тут махновські командири нашвидкуруч провели нараду і вирішили тимчасово відмовитися

частинах Червоної гвардії та РСЧА на Північному Кавказі: комполку, комбриг. Після переходу у лютому 1921 р. на бік Н. Махна очолив Кавказьку повстанську армію махновців. Загинув на Кавказі у бою з червоними.

Жертви махновських репресій — радянські активісти або повстанці-ренегати.

Запорізький обласний краєзнавчий музей

від активної партизанської боротьби, перейшовши у підпілля.

Але спочатку треба було відірватися від Нестеровича. Махно повів загін на схід, з-під Урзуфа повернув на північ, у бік Розівки. Дорога супроводжувалася постійними сутичками з урядовими частинами, а в колонії Фрідрихсталь (суч. Федорівка Володарського району) махновці полонили кавдивізіон 3-го кавкорпусу, зокрема до 30 повстанців-ренегатів, яких Махно особисто рубав шаблею, вигукуючи: «Всі наші зрадники отримають по заслугах».

У Розівці до Махна приєдналися повстанці, що відстали від Маслакова. Йдучи через села, загін обростав бійцями. У ніч на 19-те махновці перейшли залізничну колію між станціями Гуляйполе і Гайчур і на світанку дійшли до Заливного. Туди Н. І. прибув з трьома сотнями бійців і 20 кулеметами. Маючи таку силу, він передумав йти у підпілля і вирішив продовжити збройну боротьбу. 19 лютого під Заливним махновці двічі відбивали атаки червоних, але, зазнавши втрат, відступили на південь, до Жеребця (суч. Кірове). Тут оточення Махна вирішило розпочати 2-й зимовий рейд, тепер уже теренами Північної Таврії, з метою пошуку залишків Кримської групи і загонів Павловського.

Низка командирів-організаторів — Куриленко, Москалевський, Філь — була відряджена в регіони для формування нових повстанських загонів.

Сам Махно вирушив у напрямку Великої Лепетихи, де з'явився вже 25 лютого. По дорозі до РПАУ(м) приєдналося чимало місцевих повстанців і полонених червоноармійців. Після переправи через Дніпро 25 лютого до Махна із сотнею бійців приєднався колишній комкор РПАУ(м) Павловський, який до цього часу переховувався у плавнях. Від Дніпра махновці вирушили на захід, у напрямку Малої та Великої Олександрівок (басейн Інгульця). РПАУ(м) тоді нараховувала вже близько тисячі шабель, 8 гармат, понад 100 кулеметів. Уздовж Інгульця махновці просунулися на північ, не уникаючи боїв з червоними. Після 27 лютого було вирішено повертатися на лівий берег.

Ріку було перейдено на південь від Нововоронцовки вдень по кризі, що почала репатися, на початку березня. Під Верхнім Рогачиком Махно полонив окрему бригаду 6-ї армії. Звідти на Велику Лепетиху було відправлено загін Павловського (300 багнетів) для формування нової Таврійської групи РПАУ(м). Махно ж пішов на Нові Сірогози, де стався бій з 3-ю піхотною дивізією і кавдивізією 1-ї кінної армії. У червоних

**Нікопольські чопівці,
борці з махновщиною.**

*1921–1923. Нікопольський
державний краєзнавчий музей*

Штаб окремого Запорізького батальйону ЧОП.

Весна 1921. Запорізький обласний краєзнавчий музей

були також дві автомашини і три аероплани. Махновці зазнали втрат і відступили на південний захід, до села Скадовка, звідки повернули назад. 6 березня від армії відкололись Кожин і Тарановський, які на чолі двох сотень бійців з 45 кулеметами повернули у бік Дніпра. В Айгамані (суч. Фрунзе Нижньосірогозького району) махновці були обстріляні з кулеметів, а на хуторах на південь від Іванівки їх бомбардували з літака, що спричинило паніку і підштовхнуло деяких слабкодушних до дезертирства. При Н. І. залишилось близько 300 бійців і 10 кулеметів. Попри всі загрози, Махно вирішив пробиватися на схід, до свого традиційного району. Отож, залишивши поблизу Іванівки сибіряка Глазунова на чолі сотні бійців з кулеметом, Н. І. вирушив на схід.

У ніч на 7 березня махновці перетнули залізничну лінію Джанкою — Мелітополь на південь від ст. Якимівка і зробили невдалий напад на концтабір у Новопавлівці (суч. Партизани). Після цього досягли Охримівки на Молочному лимані, форсувати який можливості не було. Махновці опинилися фактично у пастці, затиснуті між Утлюкським і Молочним лиманами та

Азовським морем. Шлях на північ був швидко перекритий урядовими військами. Тож було вирішено йти на південь у бік села Горілого (суч. Азовське) на узбережжі. На світанку 8 березня махновці по косі Пересип вийшли на східний берег Молочного лиману. Їх намагалися зупинити бомбами з літака, але невдало.

9–12 березня махновці з боями просувалися приазовськими повітами у бік Гуляйпільщини. 12 березня від полонених у Федірівці бійців ескадрону 9-ї кавдивізії повстанці дізналися, що Гуляйполе охороняється лише одним кавполком. Коли ж наступного дня махновці атакували рідне село свого отамана, там їх чекав увесь 3-й кавалерійський корпус. Сили явно були нерівними, тому махновці, уникаючи серйозного бою, відступили на схід. Відступ перетворився на панічну втечу, по дорозі було кинуте чимало зброї та спорядження. З рештками загону Махно дістався Великомихайлівки, прикривши міст через Вовчу кулеметами. На світанку 14 березня повстанці пішли на Комар, де знову були атаковані 3-м корпусом. Очоливши кавалерійську контратаку, Н. І. у черговий раз був поранений. Повстанці поспіхом відступили далі на схід. Цим відходом Білаш завершує Таврійський рейд, який тривав від 20 лютого і протягнувся на 950 верст.

14 березня відбулася нарада командування РПАУ(м), на якій було прийнято важливе рішення розпустити основну армію, виділивши з неї декілька оперативно-бойових груп, що мали розійтися по районах Приазов'я і продовжити боротьбу. Так, група Забудька (начштабу Щусь) мала повернутися у Дібрівський ліс; група Ганжі¹ повинна була йти в Юзівський район на з'єднання з Москалевським і чекати тут приходу групи Кожина — Тарановського, яка продовжувала рейд по Таврії; група Лисенка², що склада-

¹ Ганжа К. (?–?) — громадський і військовий діяч махновського руху: помічник голови 1-го повстанського з'їзду 1919 р., командир групи. Доля невідома.

² Лисенко В. С. (1889–після 1928) — учасник Першої світової війни, артилерист. У 1918 р. обраний голова Гуляйпільської сільради, член гуляйпільської групи анархістів. Активний учасник махновщини: командир артбатареї, артилерійського резерву армії, командир групи. Здався червоним, був амністований. Після війни займався кооперацією. Вочевидь, репресований.

лася переважно з гуляйпільців, поверталася на батьківщину; група Петренка мала охороняти керівний склад повстанської армії, включаючи й Н. І. Бійцям дозволялося добровільно вибрати собі групу. Таким чином, до Забудька пішло 200 повстанців, до Ганжі — 300, до Лисенка — 50 і до Петренка — 100 (здебільшого їздові, писарі та штабна охорона). 15 березня групи розійшлися.

Наступного дня група Петренка досягла Павлівки. Тут на світанку 17 березня її атакувала 9-та кавдивізія червоних, і сотня повстанців змушена була тікати на південний захід. З ходу перетнувши залізничну колію і проскочивши Білоцерківку, ввечері 17 березня махновці досягли Стародубівки. Але одразу ж були атаковані іншою кавалерійською частиною червоних, тому, не зупиняючись, відійшли на Мангуш. Звідси Петренко і Махно повернули на південний захід. Повстанці мали крайню потребу змінити втомлених коней, але це ніяк не вдавалося. Сотня, як могла, дісталася Новоспасівки, сподіваючись у надійному селі нарешті знайти свіжих коней. Однак на підході до Новоспасівки махновці були в лоб атаковані кавалерією червоних і побігли на Стародубівку. По дорозі, під Миколаївкою, повстанців (їх залишалось 70 чол.) наздогнали 700 червоних вершників. Через перевтому коней зупинялися повстанські тачанки, і пораненого Махна посадили верхи. Ситуацію врятували хоробрі повстанці-льюїсти і кмітливий Білаш. Перші (п'ять бійців) добровільно викликались ціною власного життя прикрити відхід своїх товаришів і командирів, а Білаш розкидав на шляху переслідувачів дзвінку монету з армійської скарбниці, що істотно затримало охочих до дармовини червоноармійців. Того ж дня Петренко у Темрюку (суч. Старченкове) напав на роту червоних і роззброїв її. Тут нарешті вдалося замінити коней. 20 березня група командирів РПАУ(м) досягла німецьких колоній поблизу Заливного, звідки місяць тому починався Таврійський рейд. Саме тут було вирішено схоронитися, перекидавши тягар боротьби з більшовиками на територіальні загони. Крім того, Махну і деяким іншим командирам було потрібне лікування.

Дані про дії махновських формувань у другій половині березня — першій половині травня 1921 р. є доволі суперечливими. Білаш, зокрема, повідомляє, що частина членів РРПУ(м) і штабу армії, включаючи

Махна, самого Білаша, Петренка, очевидно Дерменжі, Клейна, Данилова¹, Серьогіна² та ін., всього до 30 осіб, увесь цей час переховувались у німецьких колоніях і хуторах поблизу села Заливне на Верхній Терсі. Водночас у різних районах Лівобережжя, Приазов'я, Таврії, на Слобожанщині активно оперували бойові групи повстанців, дії яких з підпілля координував штаб армії. Деякі з цих територіальних загонів діяли виключно у певних районах, інші ж практикували метод рейдування.

На роль основних отаманів, командирів найбільших і найактивніших махновських формувань у цей час висунулись Щусь, Кожин і Куриленко, що визнається і Білашем, і більшовиками. Однак Білаш у своїх спогадах, подаючи доволі узагальнені дані про дії територіальних повстанських загонів, наводить декілька суперечливих фактів, які ускладнюють реконструкцію махновського руху кінця березня — середини травня 1921 р. Наприклад, він переконує, що сам Махно з 30 членами штабу і РРПУ(м) з 20 березня до 25 квітня перебував у підпіллі, таємно переміщуючись з однієї німецької колонії до іншої на кордоні Олександрівської та Катеринославської губерній. Причому Білаш натякає, що сам він увесь цей час перебував поруч з Махном. Але більшовицькі військово-оперативні документи свідчать дещо про інше. Зокрема про те, що Махно не пізніше 18 квітня особисто очолював окремий повстанський загін, який рейдував територією Гуляйпільського, Павлоградського, Новомосковського, Кобеляцького районів. За тими ж даними, Білаш принаймні з початку квітня перебував у загоні Куриленка, зоною діяльності якого до кінця квітня була територія,

¹ Данилов В. А. (1893–1960) — анархіст з 1917 р. Активний учасник махновщини: член штабу дивізії, інспектор артпостачання при штабі армії, начальник артпостачання і член штабу армії. Емігрант.

² Серьогін Г. І. (1884–1938) — анархо-комуніст з 1906 р. У 1917–1919 рр. голова Гуляйпільської промислової комуни, голова Гуляйпільської продовольчої управи, член волосного земства. Активний учасник махновщини: помічник начальника постачання дивізії, інспектор і начальник продпостачання армії. Емігрував разом з Н. Махном. У 1924 р. повернувся, був амністований, працював слюсарем на заводі. Був заарештований і розстріляний.

обмежена Бердянськом, Юзівкою, Таганрогом. Причому Білаш то перебуває у групі Куриленка, то очолює власний загін. Крім того, серед другорядних територіальних махновських отаманів Білаш називає якогось Громова, не зазначаючи району діяльності останнього, але більшовицькі інформатори повідомляли, що «Громов» — це псевдо самого Білаша.

Ще одна суперечність стосується Чернігівського рейду, здійсненого, як свідчить Білаш, спільно групами Кожина — Тарановського, Щуся і Куриленка наприкінці квітня — у першій половині травня. У книзі экс-начальника штабу РПАУ(м), зокрема, говориться, що приблизно в середині квітня названі повстанські групи об'єдналися на кордоні Харківської і Полтавської губерній. 18 квітня вони пройшли Костянтинград, пройшли повітами Харківщини на Сумщину і повернули на північний захід, у південні райони Чернігівщини. 28 квітня махновці розгромили Ніжинський загін червоних і зайняли село Дорогинку на південний схід від Ніжина. Після цього повстанці пішли у напрямку на Київ і 30 квітня захопили станцію Заворичі. Тут вони перехопили спеціальний потяг з українсько-російською радянською урядовою комісією по демаркації радянсько-польського державного кордону. Махновці розгромили цей потяг, вбивши трьох членів комісії. Від Заворичів повстанці попрямували на північний схід, імітуючи наступ на Ніжин, причому просувалися вони вздовж залізничної лінії Київ — Ніжин, фактично унеможливаючи будь-який рух по цій лінії. 1 травня махновці атакували містечко Носівка. Через деякий час після цього махновські отамани повели своїх бійців на південь на з'єднання з групою Махна, що вже вийшов з підпілля.

Однак з більшовицьких документів випливає, що група Куриленка 30 квітня перебувала ще на території Донецької губернії, хоча поспішала на з'єднання із Щусем, який нібито також ще був на північно-західному кордоні цієї губернії. Отже, або Куриленко не брав участі у спільному поході Щуся і Кожина, або цей рейд треба датувати дещо іншим часом. Принаймні зрозуміло, що сам Білаш участі в Чернігівському рейді не брав, інакше, очевидно, він дав би більш детальну інформацію про нього.

Не зовсім також ясно, що впродовж другої половини березня — початку травня робив Забудько.

Група махновців.

Очевидно зима 1920–1921

Відомо, що штаб направив його разом із Щусем командувати окремою групою повстанців на території Гришинського, Павлоградського і Гуляйпільського районів. Причому Забудько призначався командиром групи, а Щусь лише начальником її штабу. У подальшому, як свідчать документи, цю групу очолював уже Щусь. Враховуючи, що після об'єднання у травні всіх основних повстанських груп Забудько став

Махновські скарби

Так склалося, що тема махновських скарбів привертає увагу не стільки професійних дослідників, скільки любителів сенсацій, гарячих фактів, шукачів пригод. Утім, ця проблема має й серйозний науковий характер, адже через її дослідження можна зрозуміти систему матеріально-фінансового забезпечення махновської армії. Махновсько-повстанські формування воювали фактично з 1918 до 1921 р., а деякі загони продовжували боротьбу з більшовиками щонайменше до середини 1920 років.

Через ці формування пройшли десятки тисяч осіб, і всіх їх треба було нагодувати, обмундирувати, забезпечити тютюном, зброєю, боеприпасами. А воювали махновці інтенсивно, з рідкими перервами. Їхня армія складалася з основних на той час родів військ: піхоти, кавалерії, кулеметних тачанок, артилерії, мала навіть бронепотяги, аероплани та морські катери. Все це мало рухатись, стріляти, працювати. Якщо з продовольством, спиртними напоями та тютюном у повстанців, враховуючи, що вони

представляли переважно селян, особливих проблем не виникало, то з ліками і медичними інструментами, кавалерійським спорядженням і набоями, снарядами і військово-технічними засобами та іншими виробами військової промисловості у махновців, як правило, проблеми були.

Партизани, як відомо, тилів не мають. Махновці, якщо і мали якісь майстерні, то виключно пересувні. Отже, поновлювати запаси того, що їм було необхідне, могли винятково за рахунок трофеїв, військової здобичі, обкладання

Лев Задов у радянський час.

контрибуціями певних верств населення, а також купуючи це необхідне, якщо була така можливість. Відомий факт, як у вересні 1919 р., уклавши з петлюрівцями військову угоду, махновці отримали від них як допомогу 125 тисяч набоїв, а ще 575 тисяч викупили за 50 тис. карбованців, очевидно золотих. Відомо також, що махновці, на відміну від інших воюючих сторін, обережніше ставилися до сільського населення, накладаючи контрибуції виключно на заможну його частину, а з іншими розплачувалися грошима, цукром чи трофейними промисловими товарами. Крім того, в махновській армії існувала практика виплати бійцям та командирам зарплатні. Великих витрат потребувала ефективна махновська розвідка. Неодноразово махновське командування

виділяло значні суми грошей на підпільну діяльність анархістських організацій у червоному та білому тилах. Отож, махновці мали куди витратити значні фінансові суми.

Будучи, по суті, партизанськими, махновські формування були надзвичайно рухливими, здатними долати великі відстані під час своїх бойових рейдів. Рейдуючі загони, як правило, мали обози, в складі яких селянськими возами, фурами, тачанками перевозили поранених бійців, боєприпаси, продовольство, а також армійські каси. Обози часто втрачалися під час боїв, відступів, інколи ними жертвували навмисно, аби відвернути увагу переслідувачів, тому раз по раз перед махновським командуванням поставало питання про їх поновлення.

Але за рахунок одних пересувних обозів махновці постачатися не могли. Велика кількість

документальних і наративних джерел свідчать про облаштування повстанцями в тих чи інших надійних місцях нелегальних складів, схованок, схронів, з яких вони періодично поповнювалися під час рейдування.

Не могли вони постійно перевозити із собою золоті, срібні та грошові запаси. Під час революції населення України користувалося валютою кількох політичних режимів, гроші надзвичайно знецінювалися, особливо паперові асигнації. Проте золото, срібло, платина і коштовності завжди були в ціні. Перевозити ж купи золота і коштовностей було важко і ризиковано, повстанці не могли постійно ризикувати своїм золотим запасом. Звідси виникала раціональна ідея облаштування спеціальних таємних золотосховищ, які й отримали від населення легендарної назви махновських скарбів.

Очевидно, є сенс казати про армійські схованки-склади та скарбниці. Крім того, треба думати, були індивідуальні схованки, облаштовані окремими повстанцями. Крім офіційної зарплатні, махновці не гребували військовими трофеями і часто займалися несанкціонованим мародерством, так би мовити, індивідуальними експропріаціями. Махновське вище командування, звісно, намагалось тримати відповідні процеси під контролем, інколи надзвичайно жорстким, але за всіма бійцями численних повстанських загонів устежити було важко. Існувала категорія махновських отаманів, які навіть заохочували повстанців щодо індивідуальної експропріації буржуазії тощо. Отже, махновцям у разі небезпеки було що закопувати в землю.

У викривальній махновщині історіографії обов'язково підкреслювалася бандитська суть цього явища, як аксіома, проводилася думка про те, що махновці — це переважно кримінальні злочинці, бандити, розбійники. Безглуздо заперечувати відомі і достовірні факти про небездоганну, так би мовити, поведінку махновців у захоплених ними містах чи щодо нелояльного до них сільського населення (німецькі колоністи, наприклад), але, по-перше, цим вони абсолютно нічим не відрізнялися від білих, червоних і т. д.; по-друге, махновське командування, щоб про нього не вигадували, не сповідувало принцип «три дні на розграбування», тобто не допускало надмірно кривавих вакханалій у захоплених повстанцями населених пунктах.

Крім збирання трофеїв і контрибуцій, що час від часу накладалися на буржуазію того чи іншого захопленого ними міста, махновцям інколи випадало зірвати дійсно серйозний куш, хоча багато чого в історіях про «махновське щастя» є зі сфери легенд і пліток. Як приклад, переказували, що чималу суму грошей на боротьбу з німецько-австрійськими окупантами

безпосередньо Махну у червні 1918 р. дав особисто Ленін.

До більш-менш достовірної інформації можна зачислити таку. На початку 1918 р. південно-українські загони Чорної гвардії, і серед них гуляйпільський, привласнили вміст Олександрівського банку. Навесні 1919 р., коли махновці відбили у військ Антанти і білих Маріуполь, вони спустошили місцевий банк, привласнивши, за деякими даними, 4 млн карбованців. Влітку того ж року повстанці зірвали подвійний джекпот. Після вбивства отамана Н. Григор'єва махновцям у спадок від покійного дістався один цікавий ешелон, який нібито стояв на станції Олександрії. Цей ешелон був завантажений золотом, сріблом і коштовностями, які Григор'єв у квітні 1919 р. вилучив в Одеському державному банку. Всього нараховують 124 кг золота і золотих виробів, 238 пудів срібла та 1285185 царських золотих карбованців. Незабаром, 30 серпня на станції Помічна махновці з боєм взяли ешелон червоних, у якому перевозили велику суму грошей, виданих у липні Раковським для фінансування оборони Одеси від білих і петлюрівців (так звані бесарабські коштовності).

Непогано повстанці поживилися і восени 1919 р. Приблизно 19–20 жовтня, прориваючись по лівому березі Дніпра на Катеринослав, бійці комкора Калашникова на станції Синельникове, крім численних трофеїв, перехопили денікінський обоз, який перевозив коштовності і гроші, призначені для сплати антантівської допомоги білим. Незабаром махновці здобули Катеринослав і привласнили вміст місцевого ломбарду. Крім того, на катеринославську буржуазію було накладено значну грошову контрибуцію.

Неодноразово махновці як трофеї захоплювали армійські каси своїх ворогів. Наприклад, зненацька захопивши 21 лютого 1920 р. Гуляйполе, повстанці, крім інших військових трофеїв,

Лев Зінківський-Задов

взяли 2 млн армійських грошей червоних.

Володіння великими обсягами трофейних і конфіскованих коштовностей змушувало махновське командування думати, як раціонально розпорядитися таким багатством. Здати на зберігання в банки під відсотки, ясна річ, було неможливо, тому й реалізовувалася ідея схованок.

На сьогодні ніхто достовірно не знає, скільки таких схованок було облаштовано за наказами вищого армійського командування чи безпосередньо Махна, скільки з ініціативи командирів окремих повстанських загонів. До нашого часу дійшла інформація, звісно переважно легендарного характеру, про деякі з них, можливо найважливіші.

Насамперед, звичайно, махновські скарби розміщують

**Лев Зінківський-Задов
з братом Данилом (сидять).**

Середина 1920-х

у Гуляйполі. А як же, повстанська столиця, Махноград, батько завжди прагнув повернутися сюди, тут жили його рідні, родичі його найближчого оточення. Сюди звозили значні трофеї, не виключено й коштовності. Гуляйпільська версія підтверджується достовірними даними про існування в цьому районі численних схованок-складів з боеприпасами, спорядженням тощо. Приховували, можливо, в Гуляйполі свої скарби й окремі бійці та їх рідні. Не виключено, що в радянський час щось із цього знаходили, але ж тема махновщини було табуїрована, тому жителі села, чиї родичі колись були махновцями, в такому разі навряд чи розголошували відповідну інформацію.

Чимало сподівань шукачі махновських скарбів пов'язують з Дібрівським лісом (сучасний Покровський район Дніпропетровської області). У сусідній Великомихайлівці до нашого часу збереглися легенди, за якими у Дібрівському лісі, у печері поблизу так званої Щусевої криниці (Щусь — відомий повстанський отаман, соратник Махна. — Авт.) була значна схованка зброї, боеприпасів, а також повстанська скарбниця. Краєзнавці повідомляють, що в лютому 1921 р., перед черговим довгим рейдом, Махно направив до лісу дві групи повстанців із завданням забрати зі схронів зброю, набої та частину армійської каси, яку пізніше з метою відвернути увагу від повстанців розкидає під ноги червоним переслідувачам начштабу повстанської армії В. Білаш. У ніч з 10 на 11 липня 1921 р. Махно востаннє побував у Дібрівському лісі, аби поповнити свою армійську касу з одного зі схронів, який, за переказами, містився за

півсотні метрів на північ від знаменитого Дуба смерті, Дуба Махна. 15 серпня від гирла Ворскли батько, за переказами краєзнавців, направив до Дібрівського лісу трьох бійців, які мали взяти із схованки золото, необхідне для прориву за кордон. Повстанці взяли золото і, повертаючись назад, заїхали у Великомихайлівку попрощатися з родиною одного з них. Як наслідок, дружина махновця відмовила їх вирушати за кордон. Поділивши скарб, вони розійшлися: один залишився у Великомихайлівці, другий рушив на Чаплине, третій — до Гуляйполя. Що сталося з ними і їхнім золотом в подальшому, краєзнавці не повідомляють.

Вважається, що одну з дібрівських схованок видав ніхто інший, як Лев Задов, начальник контррозвідки одного

з корпусів махновської армії. Задов у 1921 р. разом з Махном потрапив в еміграцію, але через три роки повернувся назад, його довго перевіряли чекісти, зокрема відомий Дмитро Медведєв, і, за спогадами останнього, нібито видав властям дібрівський скарб. Це мало статися, вочевидь, у 1925 р., коли Задов був не просто звільнений з-під варти, а прийнятий на службу до Одеської ДПУ. За одними даними, цей скарб був незначним, мовляв, більш важливі схованки Задов чекістам все ж не видав. За іншими ж даними, виданий Задовим скарб являв собою закопаний в землю величезний казан, повністю заповнений золотими, срібними виробами та коштовностями.

У біографії Лева Задова взагалі було дуже багато легендарного

і таємничого. За однією з версій, повернувшись до України, він насправді, виконував дуже таємну місію з гуртування вцілілих від репресій махновців, а служба в ДПУ стало несподіваним та ефективним прикриттям. Тобто Задову самому були потрібні приховані золоті запаси. За іншою версією, він мав, за наказом Махна, знайти дібрівський скарб і переправити його за кордон. Переправити не зміг, але й чекістам не видав, виказавши винятково дрібні схрони. Зрештою, саме зв'язки з колишніми соратниками стали підставою для розстрілу Задова у 1938 р.

Іншими емісарами Махна називають Пантелія Каретника та Івана Лепетченка. Перший був направлений 28 серпня 1921 р. з переправи через Дністер. Інший — пізніше і вже з-за кордону. Обидва з'явилися спочатку в околицях Гуляйполя, і це дає підставу вважати, що націлені вони були на якийсь гуляйпільський чи, імовірно, дібрівський скарб. Утім, обидва були гуляйпільцями і цим можна пояснити, чому вони з'явилися насамперед в Гуляйполі. Одним із джерел інформації про місії Каретника та Лепетченка був згаданий вище Білаш, який в 1921 р. був арештований чекістами і завербований ними в агенти, завданням котрого було викриття підпільних махновських та анархістських осередків. У своїх показаннях співробітникам НКВС у грудні 1937 р. він заявляв, що це Каретник разом з іншим колишнім махновцем Воробйовим ще на початку 1920-х викопав дібрівські скарби для продовження антирадянської діяльності. Викривав Білаш і Задова, і Лепетченка.

Іван Лепетченко, як емісар Махна, присланий з метою переправити приховане золото за кордон, за роки незалежності України, коли були розсекречені деякі архівні матеріали, встиг стати героєм маріупольської театральної вистави «Чорне та червоне, або Маріупольський скарб Нестора Махна» та невігядливого роману

О. Скрипника «За золотом Нестора Махна». Інформаційною підставою для цих мистецьких творів стала персональна справа Лепетченка, заведена на нього чекістами ще в 1924 р., після його повернення з Польщі. За матеріалами цієї справи, зокрема за особистим зізнанням фігуранта, він дійсно був присланий до України самим Махном і дійсно з метою переправи прихованих скарбів на потреби махновської еміграції. Якщо вірити цим матеріалам, Лепетченко, хоч і змушений був співпрацювати з чекістами (і не дивно, адже на кону стояло його життя), золоті запаси повстанської армії їм так і не видав. Нічим не зашкодив він і самому Махну.

Ще один скарб (кілька відер із золотом) нібито заховав в селі Гаврилівка (також Покровський район Дніпропетровської області) махновський скарбник Чередник. Утім він загинув, не повідомивши про місце схованки командування. Дивним чином ця легенда перегукується з відомим радянським кінофільмом «Олександр Пархоменко», в якому, до речі, розкривається, звичайно в карикатурному вигляді, тема махновських скарбів. Хто пригадує, у фільмі введена роль махновського скарбника Чередняка, який, за завданням батька Махна, заховав скарбницю у якомусь Друсському (явний перегук з Дібрівським) лісі. Кінцівкою стрічки стала сцена, в якій осканженілий Махно, дізнавшись про дезертирство Чередняка, за будь-яку ціну намагається пробитися через заслони червоних до свого скарбу. Скарб, звісно ж, дістається трудящому народу.

За переказами, золото Чередника було катеринославського походження, тобто дію скарбника доречно датувати приблизно січнем 1920 р. Але навряд чи Чередник заховав усі катеринославські трофейні коштовності. Відомо, що значна сума грошей (4,5 млн карбованців) була передана махновським командуванням на зберігання махновському

екс-коменданту Катеринослава Лашкевичу, який, перебуваючи у підпіллі в селі Великий Янісоль (сучасна Велика Новоселка, районний центр Донецької області), примудрився прогуляти майже всю суму, за що і був пізніше розстріляний своїми. Але хто знає, можливо якусь частину свого скарбу Лашкевич прикопав десь на берегах річки Мокрі Яли.

За переказами, кілька скарбів ще у першій половині 1920-х випадково виявили селяни. Один значний махновський скарб був виявлений, наприклад, у 1923 р. десь під містом Запоріжжя. Ще один скарб (близько 150 кг золотих монет і виробів) виявили, щоправда, невідомо де саме, селяни і передали добровільно чекістам. Можливо, це й був запорізький скарб, можливо, його ототожнюють із дібрівським.

Шукають махновські скарби і в Донецькій області. Подейкують, що один з таких скарбів було заховано на території майбутнього заповідника Кам'яні Могили (сучасний Володарський район). Коли облаштовано було там схованку, що і скільки там заховано, невідомо. Імовірно, це був значний скарб, адже Махну, мов відомому піратському капітану Флінту, приписують знищення всіх тих бійців, які його закопували. Про таємницю цієї схованки вже в еміграції дізнався колишній махновець Симон Федорчук, який також дізнався про це від політичного вчителя і соратника Махна Петра Аршинова. Федорчук офіційно оголосив серед американської еміграції про намір організувати справжню експедицію за цим скарбом, але незабаром кудись зник. Інформація про махновську схованку однак залишилася в родині Федорчуків, принаймні про неї знав онук Симона Григорій. Деякі шукачі скарбів вважають, що до схованки в Кам'яних Могилах першим дістався Аршинов, якому в 1934 р. було дозволено

повернутися до СРСР. Як знати, можливо, його й допитували про цей скарб в НКВС, коли заарештували в 1938 р. Незабаром Аршинов був розстріляний.

Історія про таємницю Федорчуків, потрапивши в Інтернет, дивовижним чином була інтерпретована деякими зацікавленими громадянами Росії. З'явилось, зокрема, припущення, що, коли махновці в 1921 р. «брижками» вирушали за кордон, частина з них пробивалась у... Прибалтику через південну Псковщину (!). І ось там, на берегах річки Ловать, вони заховали скарб, який асоціюється у декого із федорчуківським скарбом із Кам'яних Могили.

Ширилися чутки й про скарби, заховані махновцями чи то в Юзівці (сучасний Донецьк), чи то в Маріуполі. Від Алли Зіньківської, доньки Лева Задова, нібито комусь стало відомо про те, що десь на околиці Маріуполя Махно власноруч приховав металеву скриньку зі своїм щоденником (кажуть, писав протягом 1919 р.). А в щоденнику і фіксувалися місця прихованих на Гуляйпольщині скарбів і золотих запасів. У колах же сучасних маріупольських журналістів і театралів циркулює легенда про маріупольський скарб Махна, за яким, мовляв, і приїздив із-за кордону від батька Лепетченко. Знайшов чи не знайшов, але за кордон не повернувся, і в 1937 р., як і інші вціліли махновці, був репресований радянською владою.

В Юзівці ж, у колишніх робітничих слободках, за переказами старожилів, дійсно знаходили незначні скарби часів революції, які, вочевидь, належали окремим заповзятливим повстанцям. Проте, не виключено, що тут, на стратегічних шляхах махновських рейдів, могла бути прихована якась і армійська скарбниця.

Цікавою є історія про долю привласненої Махном військової скарбниці отамана Григор'єва.

Один з махновців, Федір Каретников (можливо, плутають із згадуваним вище Пантелієм Каретником), пережив якимось чином сталінські репресії і вже після світової війни, в середині 1950-х, притягувався владою за якусь провину до відповідальності. Згадали йому і махновську молодість. Виправдовуючись, він і повідомив, що скарб Григор'єва був закопаний у ніч з 27 на 28 серпня 1919 р. в одному з курганів під Нікополем. Каретникова нібито навіть возили в Нікопольський район, аби він на місці показав місце схованки. Екс-махновець прикинувся забудьком, а потім заявив, що той самий курган затоплено водами Каховського водосховища.

У цій історії, треба визнати, мало сумнівних моментів. Невідомо, хто такий Федір Каретников. Яке таке антимахновське слідство здійснювалося в середині 1950-х? Можливо, невідомий нікому Каретников пережив сталінські табори? Під великим сумнівом (якщо 27 серпня не переплутано, скажімо, з 27 липня, коли і було вбито отамана Григор'єва) дата організації схованки в кургані, адже 27 серпня махновське ядро готувалося відібрати у червоних станцію Помічну, в той час як Нікополь перебував вже у тилу білих. Чому з Олександрії ешелон із коштовностями взагалі треба було переводити назустріч білим під Нікополь? І нарешті, як золотий ешелон Григор'єва міг дочекатися махновців улітку 1919 р. в Олександрії, якщо остання ще 23 травня була захоплена червоними, які остаточно залишили місто тільки під тиском білих?

Ще один цикл оповідань про махновські скарби пов'язаний із Старобільськом, тодішнім повітовим центром Харківської губернії. Тут махновці відпочивали від виснажливих літніх рейдів з 29 вересня до 8 жовтня 1920 р., перебуваючи в переговорному процесі з харківським урядом Раковського. Ці переговори, як відомо, закінчилися укладанням антиврангелівської угоди червоних

з махновцями. Ось дехто і вважає, що півтора тижні перебування в Старобільську махновське командування присвятило, між іншим, й облаштуванню нових схованок і таємних складів, мовляв, не довіряючи більшовикам, готувалося до подальшої боротьби з ними. На всяк випадок. Ентузіастичні шукачі скарбів розміщують їх то в підвалах місцевого жіночого монастиря, то на дні чи берегах річки Айдар.

Існує навіть легенда про махновський скарб, захований на території сучасного Дніпропетровська. Подейкують, що Махно особисто заховав кілька горщиків золота у льоху знайомого священника з Амур-Нижньодніпровська, робітничого містечка на лівому березі Дніпра, напроти Катеринослава. Цей скарб нібито був виявлений при будівництві гаражного кооперативу у другій половині ХХ століття.

Як бачимо, історія махновських скарбів дійсно виткана почасти з правдивої інформації, яка підтверджується документально, почасти з легенд, чуток і міфів. Махно в цій історії постає то як благородний гуляйпільський Робін Гуд, то як жадібний лепреккон, який через власну жагу до золота ладен прибирати зі свого шляху усіх тих, зокрема й своїх, хто проявляє зацікавленість до прихованих скарбів, то як принциповий революціонер, якому золото потрібно виключно для продовження справедливої боротьби в ім'я ідеалів Третьої революції. Тема скарбів виявилася настільки «грячою», що їй вже присвячують театральні вистави, художні романи, кінофільми. Втім культурно-мистецькі іпостасі цієї проблеми не повинні перекреслювати реальну, об'єктивну історію. Хоча тема махновщини і має серйозну історіографію, найфундаментальніші наукові дослідження її ще попереду. Рано чи пізно чи то у вітчизняних, чи то у закордонних архівах, а може, і в наративних джерелах знайдеться правдива інформація і про махновські скарби.

**Олександр Тарановський,
Феодосій Щусь і Хома Кожин.**
Друга половина 1919

одним з провідних командирів відродженої РПАУ(м), важко припустити, що у березні — на початку травня він утратив свій авторитет. Є дані, згідно з якими штаб відкликав його з посади командира групи і направив у Гришинський район для формування нового повстанського загону. Можливо, таке переміщення зумовлювалося пораненням Забудька наприкінці березня у боях. Або ж спільна група Забудька — Щуся при відкликанні першого була розділена на два окремі підрозділи. Таким чином, у той час як загін Щуся здійснював Чернігівський рейд, формування Забудька залишалось у Гришинсько-Гуляйпільському районі, активно співпрацюючи з підпільним штабом. А може, саме Забудько під іменем Махна здійснив наприкінці квітня — на початку травня Полтавський рейд, імітуючи спробу пробитися до рейдуючих по Південній Чернігівщині Щуся і Кожина.

Поки загони Щуся, Кожина і, можливо, якась частина Азовської групи Куриленка здійснювали

Чернігівський рейд, підпільний штаб армії розробив план подальших дій, згідно з яким Колесник (Колесніченко) мав передати свій загін Сировацькому і вирушити на Кавказ для зв'язку із Маслаковим і Бровою; Пархоменко продовжував боротьбу в лісах Вороніжчини; кавполк Общего, загони Забудька та Глазунова 10 травня мали прибути в район Заливного і об'єднатися з групою Петренка і штабом; 13 травня об'єднані загони Петренка, Глазунова, Общего і Забудька вирушали у Кобеляцький повіт на з'єднання із загонами Кожина, Щуся і Куриленка; це об'єднання мало відбутися 25 травня.

Слід сказати, що план штабу в цілому було виконано, але життя внесло деякі непередбачувані корективи. Пархоменко, Колесник і Сировацький свої завдання виконали. Кавполк Общего по дорозі на Гуляйпільщину нашттовхнувся неподалік Барвінкового на заслін червоних і майже повністю був знищений. Сам Общій загинув, а рештки його полку (50 шабель, 10 кулеметів) на чолі з Херсонським 13 травня прибули у пункт призначення і об'єдналися із загоном Петренка. Не зміг вивести із Теплинського лісу свій загін Савонов, розбитий напередодні. Глазунов під час рейду був оточений у Тимошівці, де колись була розбита Кримська група махновців, і також зазнав поразки. Йому вдалося вирватися на чолі всього 30 вершників з 5 кулеметами, з якими 10 травня він прибув під Заливне. Рештки загонів Херсонського і Глазунова, поповнивши місцевими повстанцями, об'єднали в одну групу, що нараховувала 150 бійців і 20 кулеметів. Всього група Н. І. в той час нараховувала 300 шабель.

13 травня під Заливним відбувся бій з полком червоних гусарів, під час якого махновці полонили близько 200 ворожих бійців, а решту відігнали на Олександрівськ. Окрилений перемогою, Махно вирішив поповнити загін і з цією метою вирушив на Новоспасівку. Тут з'ясувалося, що залишені в селі для лікування Вдовиченко і Матросенко¹ були зненацька

¹ Матросенко А. (1888–1921) — з 1907 р. член Новоспасівської групи анархістів-комуністів, бойовик. Учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського у Північному Приазов'ї. Активний учасник махновщини: член культпросвіту бригади і армії, керівник театральної секції. Загинув під час бою з червоними карателями.

захоплені винищувальним загоном ренегата Зверева¹ і вчинили збройний опір. Під час бою Матросенко застрелився, а важкопоранений Вдовиченко був узятий у полон і перевезений до Олександрівська. Махновці вирішили йти на губернський центр і спробувати звільнити колишнього командира Азовської групи. Незважаючи на серію перемог на підступах до Олександрівська, повстанці розуміли, що повне військ місто вони не візьмуть. Тому, не доходячи до нього, Махно різко повернув на північ, вирішивши йти на з'єднання з військом Кожина — Щуся — Куриленка, яке поверталось з Чернігівщини.

Махновець Семен Панченко
у післяреволюційний час

Обходячи Синельникове з північного заходу, махновці громили по дорозі дрібні підрозділи червоних. 17 травня в селі Олександрівка група Махна об'єдналась із загоном Забудька. Об'єднане формування нараховувало до 700 шабель, 65 кулеметів і 4 гармати. У ніч на 18 травня воно, просуваючись з півночі на південь, перетнуло залізничну лінію Синельникове — Чаплине поблизу Письменної і зайняло Григорівку.

У цю ж ніч з Катеринослава на Кавказ по цій же залізниці потягом переїздили частини 1-ї кінної армії на чолі з Будьонним. Майбутній червоний маршал дізнався про перебування повстанців у Григорівці і вирішив їх атакувати. Три кавполки (до 1200 шабель) і 12 панцерників повели наступ на позиції махновців. Махно рішуче контратакував і особисто спостерігав, як Будьонний, кинувши своїх бійців, утік з поля бою на легковому авто. Махновці розпорошили ворожу кінноту, захопили два панцерники й легкове авто, які спалили, але бомбардування з літака не дозволило їм розвинути успіх. Повстанці відійшли на південь, до Новомиколаївки, де полонили цілий полк піхоти і захопили ще один панцерник, після чого перейшли до Великомихайлівки.

¹ Зверев (?–1921) — лівий есер, учасник Першої світової війни. Учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського, командир повстанського загону у Північному Приазов'ї. Активний учасник махновщини: командир загону, член оперативного штабу бригади, член штабу армії. У березні 1921 р. здався червоним і був призначений командиром урядового винищувального загону, що складався з повстанців-ренегатів. Розстріляний чекістами за кримінальні злочини.

◀ Збори піхотного підрозділу

На малюнку відображено підготовку піхотного підрозділу РПАУ(м) до рейду. Партизанське за природою махновське військо було змушене часто рейдувати, чому сприяв і степовий ландшафт Південного Лівобережжя України. Під час рейдів махновська піхота пересувалася на селянських возах і тачанках, як, власне, і все військо (лазарети, склади, штабні відділи, артилерійська обслуга і т. д.), що робило його надзвичайно рухливим, швидким та мобільним. Вози і тачанки використовувалися, таким чином, для транспортування не тільки бійців, а й перевезення їх зброї, набоїв, продовольства, військового спорядження тощо. Гужовий транспорт міг бути захоплений у ворога як трофей чи

мобілізований до війська разом із селянами-власниками (які, втім, часто були добровольцями).

Махновська піхота складалася із селян-добровольців призовного віку та тих військовоположених білогвардійців чи червоноармійців (включно рядових), що виявляли бажання приєднатися до повстанців. Формений одяг і зброя махновської піхоти ніколи уніфіковані не були, тому піхотинці-повстанці, як і кавалеристи, використовували все, що їм дісталось у спадок від часу Першої світової війни чи потрапило як трофей безпосередньо від ворогів. Часто використовувалася й цивільний одяг, що зумовлювалося дефіцитом військового обмундирування та спорядження.

Феодосій Щусь (на обкладинці)

Відомий махновський командир. Звичайно екіпірований для 1920–1921 рр.: похідний кітель, кавалерійські гусарські шаровари, хромові чоботи, офіцерська португезія, шапка-кучма. Озброєний

кавалерійською шашкою. Матроська тельняшка під кітелем видає минуле Ф. Щуса, який у повстанській армії утвердився, втім, саме як кавалерійський командир.

**Андрій Скомський,
махновський командир
середньої ланки.**

*Пішов з Махном
за кордон, повернувся
до СРСР із Задовим.
Репресований 1941 р.*

19 травня група Махна вирушила через ст. Демури-не на північ і наступного дня була вже в Миколаївці на Самарі, де до неї приєднались 200 бійців Камінюка. Перетинаючи залізничну лінію, повстанці пошкодили станції Демурино і Просяна. Тільки протягом 23 травня відбулося дев'ять боїв і сутичок із ворожими заслонами і переслідувачами. Наступного дня махновці перетнули залізничну лінію Лозова — Мерефа поблизу ст. Краснопавлівка, а 25 травня — лінію Лозова — Костянтиноград через ст. Кузьмичівка, спаливши останню.

26–30 травня формування Махна оперувало в зоні дії повстанців Іванюка. 29-го числа військо досягло села Богачка (очевидно, сучасна Багата Чернещина у басейні Орелі). Активно діяла махновська розвідка, яка доповідала, що на підході групи Кожина (йшов з Новомосковщини), Щуся (наближався з Павлоградщини), «Синів ображених батьків»¹ (пробивалися з Юзівського району), Куриленка, можливо, якісь дрібні повстанські загони.

В очікуванні їхнього прибуття штаб і РРПУ(м) провели 29 травня у Богачці нараду, на якій було реорганізовано РПАУ(м). Командармом, ясна річ, залишався Махно, його заступниками вибрали Куриленка, Щуся, Петренка і Тарановського. Останнього призначили також начальником штабу армії. Членом штабу став Данилов. Ад'ютантом командарма з оперативної роботи — Петренко. Начальником зв'язку було

¹ Гасло і назва декількох антибільшовицьких повстанських формувань Південно-Східної України у 1921–1923 рр.

призначено Серьогіна, комендантом штабу — Домашенка¹. Армія розділялася на дві кавгрупи і окремий кулеметний полк. 1-ю кавгрупою, яка складалась із загонів Петренка, Забудька і Щуся, командували відповідно Забудько (комгрупи), Щусь (начштабу) і Карпинський (помічник комгрупи). На чолі 2-ї кавгрупи, в яку вливалися загони Куриленка і Кожина, були Куриленко (командир), Дерменжі (начштабу) і Бушкін (помічник комгрупи). Командиром кулеметного полку став кубанець Шевченко². Армійську контррозвідку очолили Огарков та його помічник Тарасенко³.

Остаточне об'єднання основних махновських загонів відбулося 30 травня у Перещепиному. Тепер РПАУ(м) нараховувала близько 2 тис. шабель, 3 тис. багнетів, до 300 кулеметів і 12 гармат. Махновці негайно вирушили на Полтавщину, обходячи Полтаву з півдня.

Червоні, дізнавшись про активізацію РПАУ(м), явно запанікували. Рада народних комісарів УСРР цими днями терміново виділила 25 млн карбованців на створення і забезпечення загонів по боротьбі з бандитизмом. На Полтавщину негайно переводилася значна кількість урядових військ і бронепотягів. Боротьбу з махновцями особисто очолили командуючий військами України і Криму Фрунзе і командуючий військами Харківського військового округу Ейдеман. Окремими винищувальними загонами червоних на полтавському театрі бойових дій командували Зоммер, Бубенець⁴, Ульянов. Деякий час тут перебував Троцький.

¹ Домашенко Я. (?—після 1921) — агроном з Гуляйполя. Анархіст, у 1917–1918 рр. один з командирів Чорної гвардії. Навесні 1918 р. підтримував Центральну Раду. З часом став активним учасником махновщини: рядовий кулеметник, заступник командира бойової групи, штабіст, комендант штабу армії, ад'ютант Н. Махна. Емігрант.

² Шевченко (?—?) — кубанський козак. Очевидно, з тих козаків, які, послуживши і білим, і червоним, переходили на бік повстанців України. Учасник махновщини з 1920 чи 1921 р.: командир сотні, кулеметного полку. Дезертирував з метою повернення на Кубань. Подальша доля невідома.

³ Тарасенко І. (?—?) — активний учасник махновщини: начальник штабу особливої групи, помічник командира армійської кінної розвідки. Подальша доля невідома.

⁴ Бубенець І. (?—?) — комбриг 25-ї Чапаєвської дивізії Червоної армії, учасник боротьби з махновським рухом.

**Махновець, колишній
фронтовик. Фрагмент
фотографії. Запорізький
обласний краєзнавчий музей**

Махновці вирішили діяти кількома загонами, які б, підтримуючи між собою оперативний зв'язок, постійно маневрували, то розходячись у різні боки, то знову сходячись у задалегідь визначеному місці, робили одночасні напади на населені пункти і важливі об'єкти військового і господарського характеру. Ввечері 1 червня Махно спробував перейти залізничну лінію Ромодан — Полтава поблизу станції Матяшівка, форсувавши перед тим Псел. Але махновців від залізниці відбили. Тоді Н. І. обійшов заслін, здійснивши маневр у бік Миргорода, і перетнув колію під станцією Гоголеве. Звідси він пустив на Полтаву паровоз, який зіткнувся із зустрічним бронепотягом, пошкодивши його. Далі Махно зробив вигляд, що веде свою армію на північ. 2 червня махновці розділились:

одна група здійснила напад на Зіньків, тоді як основні сили РПАУ(м) взяли Шишаки на Пслі. Звідси Н. І. повернув на північний захід, обходячи Миргород з півночі, форсував Хорол і попрямував на захід. Північніше Ромодана повстанці перетнули залізничну лінію Ромодан — Ромни, форсували Сулу і басейном Удаю дійшли до Карпилівки.

Боковий же загін махновців, який прямував на Зіньків, ввечері 2 червня дав бій полку червоних під Ковалівкою і зайняв повітовий центр. Наступного дня загін поспішив на з'єднання з основними силами РПАУ(м).

7 червня РПАУ(м) мала бій під Карпилівкою й перемогла. На світанку 9 червня повстанці вирушили на схід, у напрямку Чернечої на Сулі. Тут їх спробував атакувати загін червоних під командою Зоммера. Махно, дещо змінивши напрям, пішов на північний схід, ще раз перетнувши колію Ромодан — Ромни. До переслідування махновців приєднався винищувальний загін Бубенця. Втікаючи від переслідувачів, повстанська армія увійшла на територію сучасного Липоводолинського району Сумщини і зробила маневр у східному напрямку поблизу Недригайлова. Вранці 10 червня під Красною (сучасна Червона Слобода) повстанці були обстріляні загоном Ульянова, що прийшов від Недригайлова, і відступили на південний схід до Василівки. Червоне командування одразу перекинуло на південь загоми Зоммера і Бубенця, аби перекрити махновцям шлях на південь і захід. Крім того, зі сходу, від Михайлівки, наступав взірцевий батальйон ХВО¹, який нараховував 270 багнетів і три кулемети. За Василівкою РПАУ(м) зустрілася з цим батальйоном і не змогла прорватися на Михайлівку. Побоюючись, що в спину ось-ось вдарять інші загоми червоних, Н. І. негайно кинувся на південь, у напрямку села Подолки, обганяючи Зоммера і Бубенця.

Вискочивши таким чином з оточення, яке ретельно готував у цьому районі особисто Фрунзе, РПАУ(м) стрімко пішла, переслідувана окремими загонами червоних, на південь: форсувала Псел, обминула зі сходу Зіньків, перетнула залізничну лінію Полтава — Миргород. Відхід на південь продовжувався з 11 до 16 червня. У ці дні махновцям двічі випадав реальний

¹ Харківський військовий округ.

шанс хоча б на деякий час призупинити тиск більшовиків на повстанський рух України: вони могли взяти в полон чи вбити своїх головних ворогів Фрунзе, Ейдемана та Троцького. Перші два ледь втекли від махновців 15 червня у Решетилівці, причому повстанці поранили Фрунзе, а наступного дня у Нових Санжарах ледь не захопили потяг із членами Комінтерну, в якому перебував Троцький.

Ввечері 16 червня у Нехворощі відбулася нарада командування РПАУ(м), на якій було вирішено дещо реорганізувати армію. Однією з двох кавгруп РПАУ(м) продовжив командувати Куриленко, другу відтепер очолив Кожин, який змінив Забудька, очевидно, через поранення останнього. Але й Кожин до того часу не зовсім вилікувався, тому його групою тимчасово командував її начштабу Москаленко (очевидно, Москалевський).

Просуваючись басейном Орелі, РПАУ(м) зустрілась із загоном Іванюка і дещо поповнилася. Далі Махно вирушив на північний захід, до хутора Заміський Кут (сучасне село Заміське), не дійшовши якихось 8 верст до Валок. Тут повстанці повернули на південь і досягли села Берестовеньки. Далі маршрут армії пролягав на захід, у напрямку Карлівки, не доходячи до якої махновці різко повернули на північ. З 22 до 26 червня бійці РПАУ(м) кружляли по території Богодухівського, Валківського і Зінківського повітів. 26 червня махновці переправились через Ворсклу в 5 верстах на південь від Охтирки. На шляху Махна, намагаючись перекрити переправи через Псел і Сулу, Ейдеман розставив чимало загороджувальних загонів.

Після переходу Ворскли махновці вирушили у північно-західному напрямку, у бік Ромен. Махновська розвідка знайшла безпечну переправу через Псел, і повстанська армія зранку перейшла без бою на інший берег. Ейдеман, незадоволений бездіяльністю 487-го полку, який мав би завадити повстанцям, того ж дня прибув у Гадяч, аби командувати остаточним розгромом Махна. Червоні перекрили Сулу у північно-західному напрямку 58-м і 60-м полками; у Ромнах перебував винищувальний загін КВО¹, яким командував Григор'єв. З півдня по слідах повстанців йшов

¹ Київський військовий округ.

**Михайло Фрунзе, головний
ліквідатор махновщини
наприкінці 1920 — у 1921 рр.**

487-й полк. Ейдеман планував відтіснити махновців на північ, під Недригайлів і Коровенці, і тут знищити.

28 червня РПАУ(м) вступила у бій під Кимличкою із загonom Григор'єва¹, що наступав від Коровинців. У цьому бою загинули нібито 56 повстанців, але й червоні втратили багатьох своїх. Після бою Н. І. змінив напрям і вирушив на північний схід, у бік Сум. Григор'єв пішов за ним. 29 червня махновці дійшли до Марківки і різко повернули на захід, намагаючись збити переслідувачів зі сліду.

¹ Григор'єв П. П. (1892–1937) — робітник-залізничник. З 1918 р. більшовик, вступив до Червоної армії: командир сотні, полку, бригади у складі 8-ї кавалерійської дивізії. Брав участь у боях з армією УНР і махновцями. Після громадянської війни на відповідальних посадах в РСЧА. Репресований.

Наступного дня повстанці, переслідувані вже 60-м полком, проминули Деркачівку, обходячи Недригайлів з півночі. Між Хоружівкою і Гринівкою РПАУ(м) з двох боків була атакована 60-м і 488-м полками червоних. Уникаючи значного бою, махновці поділилися на дві групи: менша пішла на південь, а більша, очолювана самим Махном, — на північний схід. Махна переслідували особисто Ейдеман на чолі червоних козаків і загін Григор'єва. Цього разу Н. І. не вдалося уникнути бою, червоні козаки нав'язали махновцям жорстку рубку. Зазнаючи великих втрат і відстрілюючись із кулеметів, повстанці пробилися на південь. Десять у боях під Кимличкою або Хоружівкою загинули Щусь і комполку Мурін¹. Менша ж група непомітно дісталася Малих Будок, де розпорошила червоний заслін.

Протягом 31 червня і 1 липня махновці невеличкими групами просувалися на південний схід, уникаючи зіткнень, обходячи заслони червоних і зливаючись по дорозі у підрозділи. Червоне командування вважало, що доволі злагоджені і точні дії повстанців були можливі завдяки допомозі місцевих «махновських осередків».

У Влізьках відбулася необхідна реорганізація повстанської армії, яка складалася тепер з трьох кавгруп і кулеметного полку. Комгрупи-1 став Забудько, який вилікувався після поранення, комгрупи-2 — Курilenко, третю групу очолив Фомичов, а кулеметний полк — Кожин. 2 липня махновці рухалися вже єдиною колоною, що розтяглася на 10 верст і ретельно прикривалася кінними роз'їздами. Цього дня повстанці дісталися Куземина на Ворсклі, яку форсували на південь і на північ від цього села окремими групами. Червоні встигли накрити вогнем деякі групи, відбивши два кулемети. У відповідь махновці кулеметним вогнем завадили супротивнику переправитися через Ворсклу, що дозволило основним силам РПАУ(м) відносно спокійно провести ніч у Котельві.

Енергійний Ейдеман моментально розробив новий план знищення махновського війська. Урядові

¹ Мурін М. (?–1921) — заступник ізюмського повстанського отамана Г. Савонова. У 1921 р. очолював окремий загін, активно взаємодіяв з іншими територіальними махновськими формуваннями. Загинув у бою з червоними.

загони з Охтирки мали перерізати повстанцям шлях на схід і північ; із заходу на Махна продовжував тиснути Григор'єв; південний напрямок мали перекрити збройні сили Полтавської губернії. Втім, коли Н. І. повів армію на схід, у напрямку Пархомівки, охтирський загін (300 багнетів, 4 гармати) спасував і відійшов у бік. Це був провал вже третього заслону Ейдемана (перший у Комишах, другий у Куземині).

Знаючи про надзвичайну насиченість району урядовими військами, Н. І. розпочав серію маневрів, намагаючись пробитися з оточення і водночас уникаючи серйозних сутичок із заслонами. З другої спроби 4 липня РПАУ(м) перетнула залізничну лінію Полтава — Харків у 30 верстах на північний схід від Полтави. Після цього махновці вирушили у південно-східному

Червоний загін в українському селі. В цілому такий вигляд мали і махновці

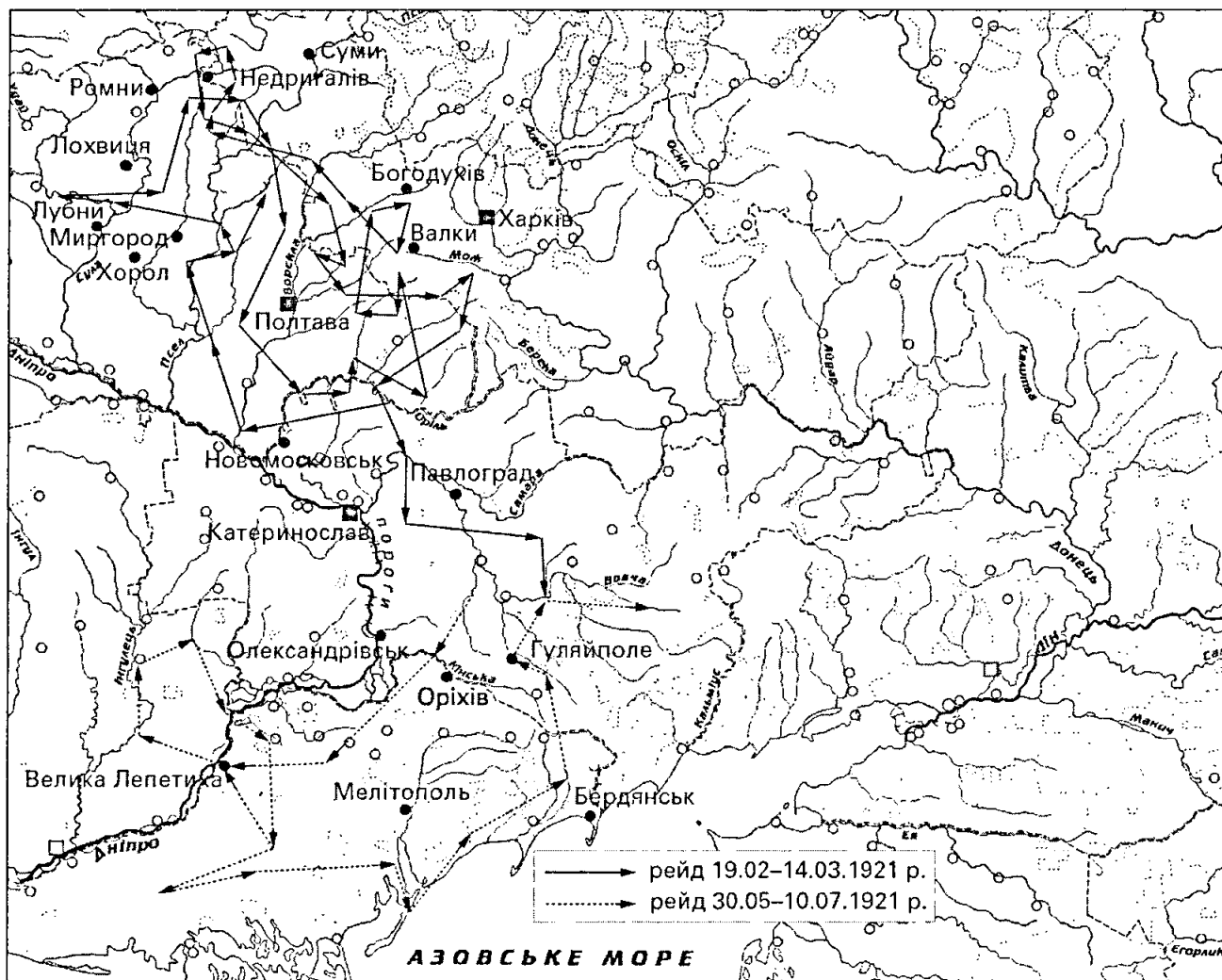
напрямку і наступного дня досягли Варварівки, під якою з армії дезертирувала сотня кубанця Шевченка.

РПАУ(м) продовжила марш на схід, на територію Зміївського повіту. 6 липня повстанці дійшли до станції Борки, не доходячи 30 км до Харкова. Тут вони наштовхнулися на заслін із бронепотягів, тому змушені були повернути на південь. В Охочому повстанцям нав'язали бій, їх бомбардували з літака. Проте РПАУ(м) трьома колонами вперто просувалася на південь, на зустріч з Іванюком. Того ж дня в районі Козачих Майданів від армії відкололися 400 сибіряків на чолі з Глазуновим, які вирішили повернутися додому.

Дезертирство повстанців, відмова деяких командирів продовжувати боротьбу спільно з РПАУ(м), оголошена більшовиками амністія і початок голоду змушували махновське командування розробляти нові концепції і методи збройного опору комуністам. Махно вважав, що повстанській армії необхідно пробиватися за кордон, на територію Галичини, і там, зв'язавшись з есерами, меншовиками і оточенням Петлюри, чекати слушного моменту. Більшовики наврог чи послаблять репресії, селянство рано чи пізно знов повстане, ось тоді з-за кордону з'являться махновці і очолять антибільшовицьку боротьбу селян. Як завжди, опонентом Махна виступив Білаш, який і досі не відмовився від ідеї союзу з комуністами на певних умовах. Він, зокрема, пропонував йти до Туреччини на допомогу Кемалю. Третя частина махновських командирів, втомлених безперспективною боротьбою, пропонувала ще один варіант — здаватися на милість більшовиків. Схоже, жодна точка зору поки що не перемагала: махновці продовжували відбиватися, огризатися і на щось сподіватися.

4–7 липня повстанська армія трьома колонами просувалася районами своїх рейдів літа 1920 р. Ліву колону очолював Куриленко, праву Кожин, з центральною йшов штаб армії. Колони то сходились, то розходились, повстанські підрозділи, залежно від ситуації, переходили з однієї колони до іншої. У ніч на 7 липня колони спокійно перейшли залізничну лінію Лозова — Костянтиноград поблизу Сахновщини, попри присутність на цій ділянці п'яти урядових бронепотягів. Після переходу Н. І. різко повернув на захід і досяг Костянтинівки, де відбувся бій. Махновці перемогли і досягли Орелі між Сомівкою і Перещепином.

ОСНОВНІ ЕТАПИ МАХНОВЩИНИ

7 липня права колона Кожина, перейшовши колію, мала взяти зі складів Іванюка боеприпаси, але на підході до них, у селі Чернолози, наварлася на заслін червоних і втратила у бою до 70 % свого складу. Наступного дня колона Куриленка, форсувавши Оріль, також потрапила у засідку в селі Мар'ївка і майже повністю була знищена. Загинув і сам Куриленко.

Рейди РПАУ(м) 1921 р.

Отже, уціліла лише центральна колона, керована Махном, Петренком і Тарановським (1500 шабель). Ця група також форсувала Оріль, потім Самару і на деякий час зачайлася у Новомосковському лісі, а 9 липня вирушила на південний схід. Поблизу станції Зайцеве, розбивши роту 262-го полку, махновці перетнули залізничну лінію Синельникове — Павлоград і рушили вздовж колії у напрямку Гришиного. Наступного дня вони перетнули лінію Гришине — Синельникове поблизу Просяної і дійшли до Великомихайлівки, завершуючи такий важкий рейд.

Однак відпочити їм не довелось. 11 липня під Новоуспенівкою махновці наштотувалися на піхотний

і кавалерійський полки червоних. Під Святодухівкою відбувся ще один бій. Зазнаючи значних втрат, повстанці вперто просувалися на південь, у напрямку Царекостянтинівки. Втім, дізнавшись, що там значні урядові сили, зокрема бронепотяги, махновці вирішили повернути на північний схід. Наступного дня у Павлівці вони дізналися, що напередодні через село проходила велика повстанська група Каменева (Камінюка) — до 2,5 тис. бійців, яку переслідували панцерники і кавалерія червоних. Камінюк нібито рухався у напрямку Таганрога, і командування РПАУ(м) вирішило йти на з'єднання з ним. Махновське військо на той час, очевидно, нараховувало до 1 тис. бійців і все ще поділялося на три групи. Після загибелі Куриленка і Забудька відбулася ротація командного складу. Однією з груп, зокрема, тепер командував Москалевський.

У ніч на 13 липня в районі Велико-Анадоля — Ольгінки повстанська армія перейшла залізничну лінію Волноваха — Юзівка. Під Ольгінкою махновців атакував загін панцерників. Утративши два кулемети і кількох бійців, Махно, переслідуваний ворожою кіннотою і панцерниками, почав стрімко маневрувати, постійно змінюючи напрям руху.

14 липня РПАУ(м) перейшла залізничну лінію Таганрог — Іловайськ через станцію Кутейникове, пошкодивши будівлю станції. Перебуваючи у Кутейниковому, махновці дізналися, що Камінюк вже на Сіверському Дінці, поблизу Камінської (сучасний Камінськ-Шахтинськ). Його загін був добре пошарпаний і поспішав на Середній Дон, очевидно, не здогадуючись про наміри командування РПАУ(м). Отже, об'єднання Махна з Камінюком ставало нереальним. Тому від Кутейникового махновці вирушили на Тернове і далі зигзагами — на північний схід, до Голодаївки, де відбувся бій з військами ХВО, потім на південь, до станції Успенська.

16 липня в селі Ісаївка відбулась остання нарада вищого командування єдиної РПАУ(м). Махновські командири повернулися до обговорення питання про подальшу долю повстанської армії. Білаш стояв на своєму: треба домовлятися з комуністами і вирушати до Туреччини на допомогу турецьким революціонерам-націоналістам. Махно агітував за галицький варіант. Розв'язання проблеми було запропоноване всьому війську: бійці мали самі вибрати один з двох варіантів

і відповідно вступати до загону Білаша чи Махна.

17 липня групи Білаша і Махна розійшлися назавжди, що, по суті, означало розпад єдиної РПАУ(м). У подальшому повстанці-махновці діяли лише окремими загонами. З Білашем зостався поранений Кожин, більшість командирів, що залишалися ще живими, погодилися йти за Махном до Галичини. Але спочатку Н. І. вирішив відшукати Камінюка, Пархоменка і Фоміна¹ та вмовити їх йти за кордон.

17–18 липня Махно, зазнаючи великих втрат від вогню панцерників, вперто просувався у бік Сіверського Дінця, який форсував у районі Гундорівської (сучасний Північно-Гундорівський). Тут залишки його групи (150 шабель при трьох кулеметах) дізналися про те, що Камінюк і Пархоменко діють у районі станиць Вьошенської й Урюпинської (сучасний Урюпинськ), тобто в басейні Нижнього Хопра, і вирішили йти до них. 23 липня махновці перетнули залізничну лінію Чорткове — Мілерове поблизу станції Зоріківка. Далі шлях повстанців пролягав через станицю Мешковську, між Казанською і Вьошенською вони форсували Дон. І тут з'ясувалося, що Пархоменко насправді діє десь на Тамбовщині, а Фомін встиг розпустити свій загін за амністією, а сам перейшов у підпілля. Не зустрівшись із Фоміним, Махно повернувся до реалізації плану, пов'язаного з відходом у Галичину. Але спочатку треба було повернутися до України.

Форсувавши Дон, знову-таки з боями, махновці просувались у бік станції Чорткове. Здійснивши серію маневрів на підході до залізничної лінії, повстанці перетнули її 3 серпня. Вже на українській території вони наштотхнулися на Богучарську бригаду ВНК і кавалерійський загін Гороха. Поступаючись силами, Махно

¹ Фомін Я. Ю. (1885–1922) — донський козак, учасник Першої світової війни. Наприкінці 1918 р. брав участь у повстанні на Верхньому Доні проти влади верховного отамана Війська Донського, комісар повсталого району. Став на бік більшовиків, служив командиром полку в дивізії і корпусі Ф. Миронова. За участь у заколоті останнього був засуджений до розстрілу, але помилуваний. Продовжив службу в РСЧА як командир ескадрону. Навесні 1921 р. повстав і очолив антиурядовий повстанський загін на Верхньому Доні. Підтримував зв'язки з махновцями. Загинув у бою з червоними.

не міг прийняти бій, тому різко звернув у бік і знову почав маневрувати, прямуючи у бік Воронежської губернії. 6–7 серпня Махно оперував на території Олексіївського повіту. Червоні думали, що Махно збирається перейти залізничну лінію Валуйки — Олексіївка, але, уникаючи боїв, він спочатку повернув на південь, а потім на південний схід і 8 серпня зайняв Простаків і Новоолександрівку Старобільського повіту.

Махно розраховував знайти в Україні загони Іванюка, Чорного Ворона¹, Свища², Марусі³, Іванова⁴, можливо, інших територіальних отаманів і умовити їх йти разом з ним за кордон. 10 серпня його група з'явилась у Куп'янському повіті, а наступного дня ввійшла в Ізюмський ліс, в якому, вочевидь, розраховувала знайти Савонова. З Ізюмського повіту Махно пройшов через Конградщину на територію Сахновщини, де до нього приєдналися 100 бійців Іванюка разом з отаманом та його заступником Лосем⁵. Далі махновці пройшли у напрямку Кобеляцького повіту.

Увечері 15 серпня 1921 р. загін Н. І. (300 бійців при чотирьох кулеметах), форсувавши Ворсклу близько її гирла, досяг села Переволочне (сучасне Світлогорське) і на світанку наступного дня, залишивши тачанки і частину майна, на 17 рибальських човнах переправився на правий берег Дніпра і висадився у селі Мишурин Ріг.

¹ Чорний Ворон (Черненко П. П.) (?–1923) — повстанський отаман на Херсонщині. Учасник повстання Н. Григор'єва. Учасник махновщини з 1919 р.: сотник, комполку, помічник комкора, командир загону. Мав зв'язки з холодноярськими повстанцями. Загинув у бою з червоними.

² Свищ (? — бл. 1923) — лівий есер, повстанський отаман на Херсонщині. Учасник повстання Н. Григор'єва. Учасник махновщини з 1919 р.: командир піхотного полку, командир загону. Продовжував антибільшовицьку партизанську боротьбу принаймні до 1923 р. Подальша доля невідома.

³ Маруся (Чорна М.) (?–1921) — учасниця махновського руху: командир кавалерійського полку. Загинула у бою з червоними.

⁴ Іванов Г. (?–1921) — брат криворізького повстанського отамана Ф. Іванова. Після загибелі брата і до кінця 1921 р. очолював його загін. Загинув у бою з червоними.

⁵ Лось (?–1921) — учасник махновщини: заступник сахновського отамана Іванюка. Загинув у бою з червоними.

Весь день 16 серпня, користаючи з відсутності поблизу урядових військ, махновці провели у цьому селі, активно займаючись розвідкою і підготовкою до подальшого рейду. Махновська розвідка, немає сумніву, змогла дізнатися про те, що у Верхньодніпровському повіті оперують повстанські загони Левченка і Марусі (Марії Чорної), на підтримку яких міг розраховувати Махно. Зважаючи на те, що тачанки залишились на лівому березі Дніпра, махновці мали потурбуватися про розв'язання транспортної проблеми, для чого треба було домовлятися з місцевими селянами. Але в Мишуриному Розі вже діяв комітет незаможних селян, який намагався саботувати вимоги махновців. Вночі загін місцевої самооборони взагалі відважився напасти на повстанців, що відпочивали перед маршем. Внаслідок чого махновці втратили до 30 бійців полоненими і близько 20 пораненими. Шість разів, але легко, був поранений і сам Махно.

17 серпня загін Махна зигзагами вирушив загальним напрямком на південний захід. Неподалік Жовтого махновці перетнули залізничну лінію П'ятихатки — Олександрія і ввійшли до району дії колишніх григор'євців. Махно розрахував на зустріч у цій окрузі з низкою правобережних отаманів. Шлях загону пролягав через Петрове на Інгульці і Верблюжку. В Петровому відбулася перестрілка з червоними, і це означало, що Махна виявлено. Повстанцям тепер необхідно було остерігатися заслонів і засідок і притому продовжувати пошук місцевих отаманів. Тому у Верблюжці загін розділився на дві частини. Зранку 18 серпня одна група перетнула залізничну лінію Долинська — Знам'янка через станцію Куцівка, дійшла до Інгуло-Кам'янки і вздовж Інгулу попрямувала на південь, у напрямку Нового Бугу.

Іншу групу Махно повів на південний схід, розшукуючи повстанців отамана Іванова. Зустріч загонів Іванова і Махна відбулась, очевидно, 18–19 серпня в одному із сіл на схід чи південний схід від Кривого Рогу. Звідти Н. І. пішов на схід, а потім на південь, загальним напрямком на Нікопольщину. 19 серпня, очевидно, вже після об'єднання Махна та Іванова, десь у трикутнику Софіївка — Нікополь — Апостолове група була атакована 7-ю кавдивізією 3-го кавкорпусу, перекинутою аж із Новоспасівки. Йти на відверту рубку з переважаючою кіннотою червоних

Н. І. дозволити собі не міг, тому повстанці кинулись тікати у південно-західному напрямку.

Махно, хоча і переслідований червоними, розрахував свій маршрут таким чином, аби пройти через зону дії повстанців Свища і Чорного Ворона. Втім на ретельну розвідку часу явно не вистачало. Десь на південь від Апостолового, вочевидь, на підході до Інгульця чи на переправі через нього, того ж 19 серпня червоні наздогнали махновців і нав'язали бій. Бій був запеклий, і Н. І. втратив визначних і близьких безпосередньо до нього повстанських командирів — Дерменжі, Клейна, братів Коростильових¹. Однак група прорвалась і вздовж Інгульця попрямувала на Снігурівку.

По дорозі туди повстанці ще раз були атаковані своїми переслідувачами. Махновці зазнали чергових утрат: за деякими даними, саме в цій сутичці загинули такі легендарні махновські командири, як Іванюк і Петренко. Натомість Н. І. зустрів загін Марії Чорної, яка приєдналася до нього зі своїми бійцями. Об'єднана група Махна, за даними червоних, нараховувала близько 50 чоловік з одним ручним кулеметом.

Повернувши під Снігурівкою на північ, повстанці попрямували до Нового Бугу, маючи намір об'єднатися зі своєю першою групою. По дорозі махновці зненацька наскочили на відпочиваючу бригаду 7-ї кавдивізії (до 600 шабель) що відпочивала, захопили 25 ворожих тачанок з кулеметами і відійшли на Новий Буг, розчищаючи шлях вогнем з трофейних кулеметів. Однак на недбалість червоних махновці відповіли власною. Знаючи про близькість 7-ї кавдивізії, вони, проте, затягли свій вихід з району Нового Бугу і були за це покарані. Вранці 21 серпня червоні атакували повстанців, і ті фактично в паніці кинулися на південь, загубивши по дорозі свого начальника штабу Тарановського, що був схоплений місцевими активістами і, за переказами, спалений живцем. Намагаючись вискочити з-під удару ворожої кавалерії, загін Махна протягом дня постійно маневрував: спочатку вирушив на південь, потім — на захід з наміром форсувати Інгул і вийти з блокованого району.

¹ Коростильови (?–1921) — брати, з 1917 р. члени Гуляйпільської групи анархістів, учасники махновщини, ймовірно входили до складу Чорної сотні Н. Махна.

Переправа через Інгул поблизу Малої Ганнівки стала ледь не найдраматичнішою подією останнього рейду Махна. Винищувальний загін червоних підійшов до місця переправи у той момент, коли повстанці були разом з конями ще у воді, і відкрив по них прицільний вогонь. Загибло до 40 махновців, включаючи Чорну і Лося. Тяжко поранений був і сам Н. І. Куля увійшла йому нижче потилиці і вийшла крізь праву щоку, не зачепивши, очевидно, кісток черепа. За підрахунками дослідників, це було дванадцятье взагалі і друге важке поранення Махна.

Знекровлений загін поволі рушив на північний захід, у напрямку Костянтинівки на Південному Бугу. Нові плани махновців, очевидно, передбачали переправу через цю річку, що давало повстанцям можливість наблизитись до румунського кордону. Втім переправи через Буг, ясна річ, ретельно охороняли урядові війська. Не вступаючи до бою, махновці відступили на північ, до Тишківки, Тернівки і Покотилового (район злиття Ятрані і Синюхи). Тут остаточно було вирішено відмовитися від плану потрапити до Галичини і йти до Румунії. На всі боки по окрузі розійшлися махновські агенти і вербувальники, переконуючи місцеве юнацтво пристати до Махна і йти з ним за кордон.

25 серпня група вирушила лівим берегом Південного Бугу на північний захід. По дорозі, поблизу села Вільхове, відбувся останній бій махновців з підрозділами 7-ї кавдивізії, під час якого повстанці нібито втратили 67 бійців і 20 коней, однак Н. І. зумів відірватися. Бій остаточно переконав його у неможливості пробитися через польський кордон і необхідності йти до румунського. Очевидно, що Махно навмисно вів свій загін у зону схрещення польського і румунського кордонів, аби вже на місці було легше вибрати кращий варіант переходу.

Ввечері 25 серпня загін зупинився у селі Чорна Гребля (суч. М'якохід) на південь від Теплика. До румунського кордону залишалося 90 верст. У Чорну Греблю махновці ввійшли під виглядом червоного підрозділу і зайняли західну частину села, виставивши охорону. Очевидці з-поміж місцевих селян пізніше повідомляли, що загін увійшов правильною колоною, бійці були у червоноармійській формі нового крою, багато хто у будьонівських шоломах

Портрет Н. Махна зі шрамом від поранення на Інгулі

Василь Данилов з дружиною.
*Бухарест, 1954. Був серед
 тих повстанців, які разом
 з Махном емігрували
 до Румунії*

і червоних шароварах, комсклад мав відповідні нашивки РСЧА. Попереду колони несли згорнутий червоний прапор. Бійців нараховувалося від 100 до 140, на трьох з п'яти наявних у загоні тачанок були кулемети. Майже кожен вершник мав по одному-два запасних коні. Махно з дружиною їхав окремою тачанкою, запряженою четвіркою коней. Він був у чорному командирському френчі, чорному ж кашкеті, з планшетом через плече. Н. І. шкутильгав на ліву ногу і був поранений у лівий бік. Рани на голові очевидці чомусь не помітили. Багато хто з бійців також були поранені. Вночі пролунала хибна тривога, і загін через п'ять хвилин вже був готовий до бою чи маршу.

На світанку 26 серпня махновці виступили на південний захід, у напрямку кордону. Непомічені, вони форсували Буг на ділянці Кошаринці — Сумівка. Вдень повстанці перепочили у Демидівці, а далі перейшли у Буди. По дорозі розвідка активно розпитувала селян про ситуацію у прикордонній зоні. З Буд махновці перейшли до Верхівки, а далі до Цибулівки, де зупинилися на ніч. Переправившись через річку Бережанку, вранці 27 серпня вони вирушили на Крикливець, поблизу якого зарубали двох радянських активістів і трьох червоноармійців. Удень загін розсипався лавою і перетнув останню залізничну лінію на своєму шляху — Вапнярка — Кодима — поблизу станції Рудниці. Повстанці продовжували рух і вночі.

Дії махновців 25–28 серпня свідчать, що їх відступ за кордон не був втечею охоплених панікою, зовсім здеморалізованих, розгублених людей. Навпаки, судячи з усього, повстанці, незважаючи на відчутні втрати і нелюдську втому, цілком зберігали дисципліну, до кінця залишаючись повноцінним військовим підрозділом.

Як окрему і доволі блискучу військову операцію слід розглядати перехід махновцями Дністра, яким проходив державний кордон. На світанку 28 серпня близько сотні повстанців наблизились до річки на південь від містечка Кам'янка, приблизно на ділянці Подойма — Рашків. Видавши себе за винищувальний загін червоних, махновці роззброїли патруль прикордонників і почали переправлятися на правий берег разом з конями, кинувши на лівому всі п'ять тачанок, кулемети, спорядження. З Махном та його дружиною на румунський берег переправилося 76 бійців. Коли повстанці майже досягли іншого берега Дністра, на радянському березі з'явилася кіннота 24-го полку і обстріляла махновців, але невдало.

Переходом Дністра вранці 28 серпня 1921 р. завершилася бойова діяльність Н. Махна на теренах батьківщини. Слід підкреслити, що відходом за кордон групи Махна антибільшовицька боротьба повстанців-махновців не завершилася. Тільки у вересні 1921 р. припинились активні бойові дії групи Білаша, командир якої потрапив у полон. У 1922 р. на території України була виявлена група розвідників, яку з-за кордону прислав Махно. У першій половині 1920-х продовжували свої дії такі махновські отамани, як

Н. Махно. Румунсько-польський період еміграції

Н. Махно, Г. Кузьменко серед групи інтернованих махновців у Польщі. 1922

Сировацький, Камінюк, Колесніченко, Буданов¹, Чорний Ворон, Свищ, Москалевський, загони Іванова і «Сімки»... Поступово одні з них гинули, інші здавалися самі чи потрапляли у полон, треті зникали хтозна-куди. Більше ніколи не зберуть вони своїх бійців у лавах єдиної могутньої Революційної повстанської армії України (махновців).

¹ Буданов А. (?–1928 чи 1929) — робітник, анархо-комуніст з 1905 р. Учасник революції 1905–1907 рр. у Донбасі. В 1917–1918 рр. активний організатор анархістських груп і профспілок у Донбасі. З осені 1918 р. член КАУ «Набат». Активний учасник махновщини: член культпросвіту, начштабу корпусу, член РВР армії, начальник культпросвіту РРПУ(м), військовий організатор, командир загону, представник РРПУ(м) при штабі Південного фронту червоних. У листопаді 1920 р. був заарештований, але втік і очолив повстанський загін у Північному Приазов'ї. У 1922 р. припинив боротьбу, був амністований. Після амністії організатор анархістського підпілля у Північному Приазов'ї. Був заарештований і розстріляний.

НАЙВАЖЛИВІШІ БОЙОВІ ОПЕРАЦІЇ МАХНОВСЬКИХ ВІЙСЬК

1. «Катеринославська експедиція» (27 грудня 1918 р. — 1 січня 1919 р.)

У середині грудня 1918 р. у Катеринославі на владу претендували три сили: більшовики, які контролювали міську раду робітничих депутатів; 8-й корпус гетьманської армії, який в цілому тяжів до білих; війська Директорії УНР. Також у Катеринославі залишались деякі німецько-австрійські частини, які тримали нейтралітет.

Після відставки гетьмана місцеві більшовики спробували перехопити ініціативу у прихильників Директорії і скликали на 21 грудня у Зимовому театрі засідання ради депутатів. Українська влада заборонила це зібрання, більшовики відповіли закликами до страйку. Сприймавши це як спробу заколоту, українці розгромили всі комуністичні осередки, штаби, комітети тощо, арештувавши чи вигнавши геть з міста їхніх активістів. Натомість більшовики залишили за собою контроль Амур-Нижньодніпровська, Кам'янського і Новомосковська.

До 26 грудня власті УНР спромоглися також розброїти залишки німецько-австрійської залоги і вигнати з міста 8-й корпус, який пішов на південь на з'єднання з Добровольчою армією.

Більшовики у контрольованій ними зоні нараховували максимум до 500 бійців, щоправда, у самому

**Н. Махно. Нібито в Польщі
або ж в Румунії.**

*Запорізький обласний
краєзнавчий музей*

Махно з донькою
у Франції

Катеринославі вони залишили організоване підпілля. Українських же вояків у губернському місті було близько 3–4 тисяч. Бажаючи встановити свою владу у Катеринославі і не маючи для цього достатніх сил, більшовики вирішили домовитися з махновцями. 26 грудня у Нижньодніпровську зібралось союзне військо, у складі якого було до 400 більшовиків, 200 есерівських повстанців і близько тисячі махновців. Більшовицький губревком запропонував загальне військове командування Махну, але явно претендував на роль вищої політичної інстанції.

Немає підстав думати, що Махно спокусився на посаду чи його штабісти не мали власних розроблених планів. Махновці не були сліпим знаряддям політики

місцевих більшовиків. Ще під час переговорів у Катеринославі з отаманом УНР Горобцем вони переконались у наявності в місті значних арсеналів, складів, великої кількості гармат тощо. На оволодіння цими скарбами завжди голодні на зброю махновці і розраховували, адже селянським повстанцям влада над містом як таким була ні до чого. Представник Махна у більшовицькому губревкомі Марченко вважав, що, захопивши Катеринослав на декілька днів, повстанці встигнуть виконати свій план і переправити на лівий берег Дніпра всю наявну в місті зброю. Вони мали поспішати ще й тому, що розвідка доносила про просування на Катеринослав залізницею від Кременчука численного корпусу січових стрільців.

О п'ятій годині ранку 27 грудня по залізничному мосту з Нижньодніпровська (лівий берег Дніпра) до Катеринослава (правий берег) рушив черговий робочий потяг. Але під виглядом робітників у ньому їхав махновський авангард, перед яким було поставлено завдання захопити залізничний вокзал і річкову пристань поблизу мосту. В авангарді був гуляйпільський загін на чолі з самим Н. І. За ним двома ешелонами просувався загін С. Каретникова. Дві роти більшовиків перетнули міст пішки одночасно з ешелонами. На правому березі вони мали повернути праворуч і вздовж Дніпра наступати на робітниче передмістя Кайдаки.

Завдання наступаючим полегшило те, що українські вояки почувалися безпечно після попередніх перемог і через різдвяні свята. Тому застава на мосту була захоплена зненацька і мовчки роззброєна. Перший махновський потяг підійшов до вокзалу, і авангард, зчинивши стрілянину, узявся до діла. Вокзал, привокзальна площа, найближчі вулиці були захоплені за лічені хвилини. Вояки-українці розбігалися фактично без бою, і махновці вже на вокзалі захопили перші трофеї — 20 кулеметів і 4 гармати. Підійшли ешелони Каретникова, і за сигнальною ракетною повстанці почали атаку на центр міста вздовж центрального проспекту. Більшовицькі роти, згідно з планом, повели наступ в інший бік.

Цей бій тривав протягом двадцяти годин, тобто до глибокої ночі 28 грудня. Після недовгої паніки українські вояки організували серйозний опір у будинку № 10 на вулиці Провіантській, неподалік від вокзалу,

ПЛАНЪ

ГОРОДА

ЕКАТЕРИНОСЛАВА

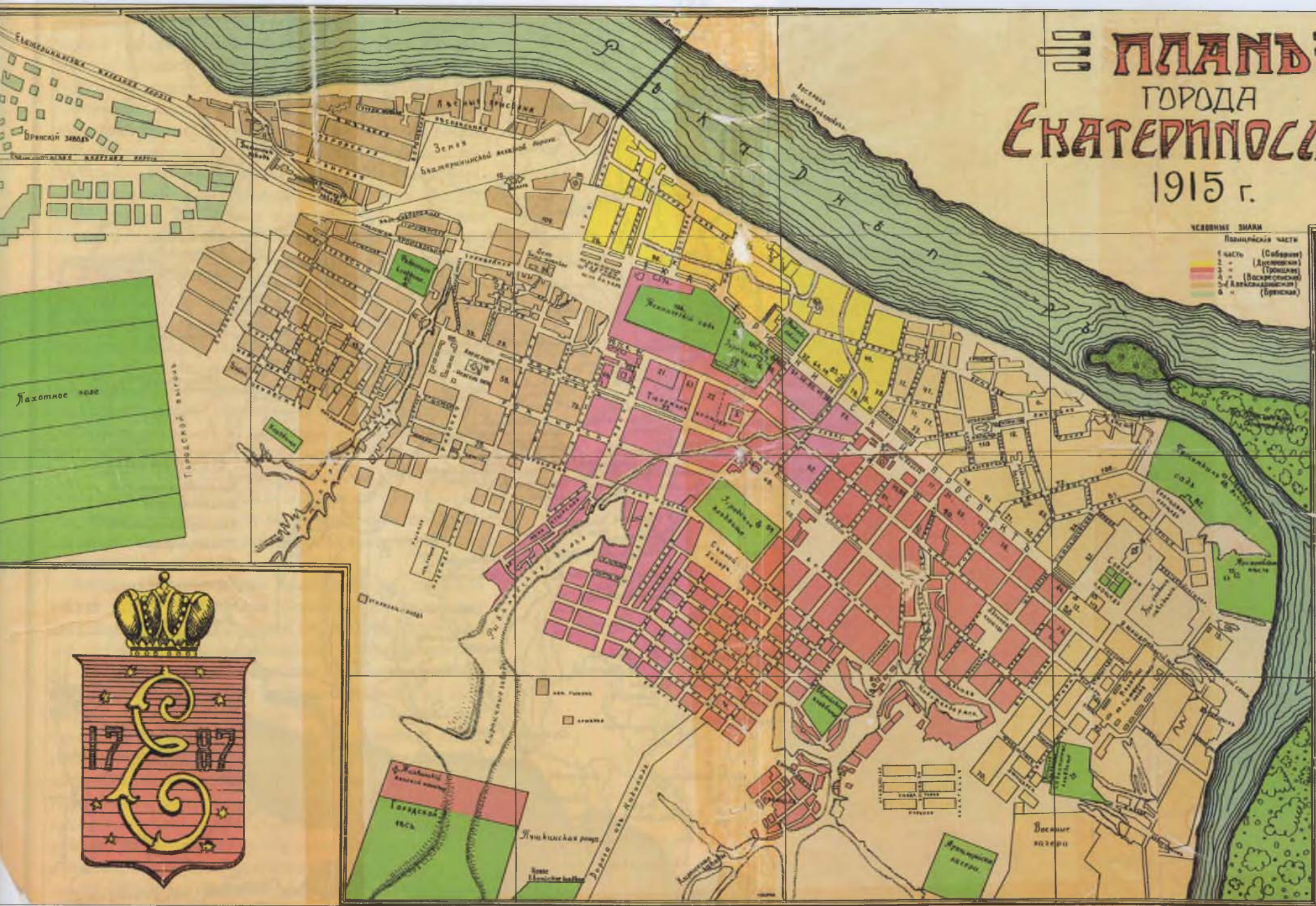
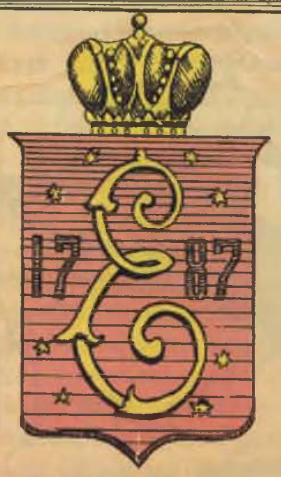
1915 г.

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ

- Политическая часть**
- 1 часть (Сибирский)
 - 2 - (Дальневосточный)
 - 3 - (Троицкий)
 - 4 - (Восточный)
 - 5 - (Александровский)
 - 6 - (Брянский)

Горы, учебн. завед., здания, земск., город. и част. усадьб. г. Екатеринбург. Изображен и план усадьб. обозначены на плане. Цифры и буквы по краям карты означают отсчеты на плане при употреблении масштаба.

- 1 Александровский садик 15
- 2 Александровский парк 16
- 3 Александровский садик 17
- 4 Александровский садик 18
- 5 Александровский садик 19
- 6 Александровский садик 20
- 7 Александровский садик 21
- 8 Александровский садик 22
- 9 Александровский садик 23
- 10 Александровский садик 24
- 11 Александровский садик 25
- 12 Александровский садик 26
- 13 Александровский садик 27
- 14 Александровский садик 28
- 15 Александровский садик 29
- 16 Александровский садик 30
- 17 Александровский садик 31
- 18 Александровский садик 32
- 19 Александровский садик 33
- 20 Александровский садик 34
- 21 Александровский садик 35
- 22 Александровский садик 36
- 23 Александровский садик 37
- 24 Александровский садик 38
- 25 Александровский садик 39
- 26 Александровский садик 40
- 27 Александровский садик 41
- 28 Александровский садик 42
- 29 Александровский садик 43
- 30 Александровский садик 44
- 31 Александровский садик 45
- 32 Александровский садик 46
- 33 Александровский садик 47
- 34 Александровский садик 48
- 35 Александровский садик 49
- 36 Александровский садик 50
- 37 Александровский садик 51
- 38 Александровский садик 52
- 39 Александровский садик 53
- 40 Александровский садик 54
- 41 Александровский садик 55
- 42 Александровский садик 56
- 43 Александровский садик 57
- 44 Александровский садик 58
- 45 Александровский садик 59
- 46 Александровский садик 60
- 47 Александровский садик 61
- 48 Александровский садик 62
- 49 Александровский садик 63
- 50 Александровский садик 64
- 51 Александровский садик 65
- 52 Александровский садик 66
- 53 Александровский садик 67
- 54 Александровский садик 68
- 55 Александровский садик 69
- 56 Александровский садик 70
- 57 Александровский садик 71
- 58 Александровский садик 72
- 59 Александровский садик 73
- 60 Александровский садик 74
- 61 Александровский садик 75
- 62 Александровский садик 76
- 63 Александровский садик 77
- 64 Александровский садик 78
- 65 Александровский садик 79
- 66 Александровский садик 80
- 67 Александровский садик 81
- 68 Александровский садик 82
- 69 Александровский садик 83
- 70 Александровский садик 84
- 71 Александровский садик 85
- 72 Александровский садик 86
- 73 Александровский садик 87
- 74 Александровский садик 88
- 75 Александровский садик 89
- 76 Александровский садик 90
- 77 Александровский садик 91
- 78 Александровский садик 92
- 79 Александровский садик 93
- 80 Александровский садик 94
- 81 Александровский садик 95
- 82 Александровский садик 96
- 83 Александровский садик 97
- 84 Александровский садик 98
- 85 Александровский садик 99
- 86 Александровский садик 100

**Залізничний міст через
Дніпро в сучасному
Дніпропетровську**

де розміщувався один з їхніх штабів. Махно наказав вибити їх звідти гарматним вогнем і сам взяв участь у цьому. Впродовж 27 грудня українці повільно відходили вздовж центрального проспекту в нагірну частину міста, перестрілюючись з махновцями, що наступали. Надвечір місто було поділене: союзники контролювали центральну підгірну його частину, українські вояки — елітарну нагірну. Тоді Махно поділив своє військо: гуляйпільський загін було відправлено на допомогу ротам більшовиків (можливо, Н. І. не хотів, аби більшовики контролювали бодай один район міста), хлопці Каретникова протистояли воякам Директорії і контролювали центр з вокзалом.

Протягом дня в місті відбувалися доволі цікаві події. Махновці звільнили з в'язниць усіх арештантів, зокрема кримінальних злочинців, як жертв режимів. Одразу почалися грабунки, які у народній пам'яті надовго були пов'язані саме з махновцями, хоча Махно офіційно забороняв своїм бійцям грабувати катеринославців і навіть розстрілював спійманих крадіїв. У відповідь були підпалені торговельні ряди Озерного базару, що, звичайно, ще більше дестабілізувало ситуацію. Н. І., недовго думаючи, конфіскував решту краму, зробивши базар своєю «продовольчою базою».

Здобиччю махновців також стали міські банки, державні установи, склади, арсенали. Поки тривав бій, вони не могли організувати правильний і безперервний вивіз трофеїв, але безперечно, що перші вантажні роботи почалися ще 27 грудня.

Під вечір першого дня українські вояки спробували контратакувати, розпочавши гарматний обстріл центру. Махновці втяглися у перестрілку, водночас повівши наступ на гарматні позиції супротивника. І тут сталося диво — значна артбатарея (16 гармат) добровільно перейшла на бік повстанців, відкривши вогонь по своїх. Українські стрільці відступили на західну окраїну Катеринослава, намагаючись залишити під контролем станцію Діївка. Пізно вночі 28 грудня бій нарешті вщух.

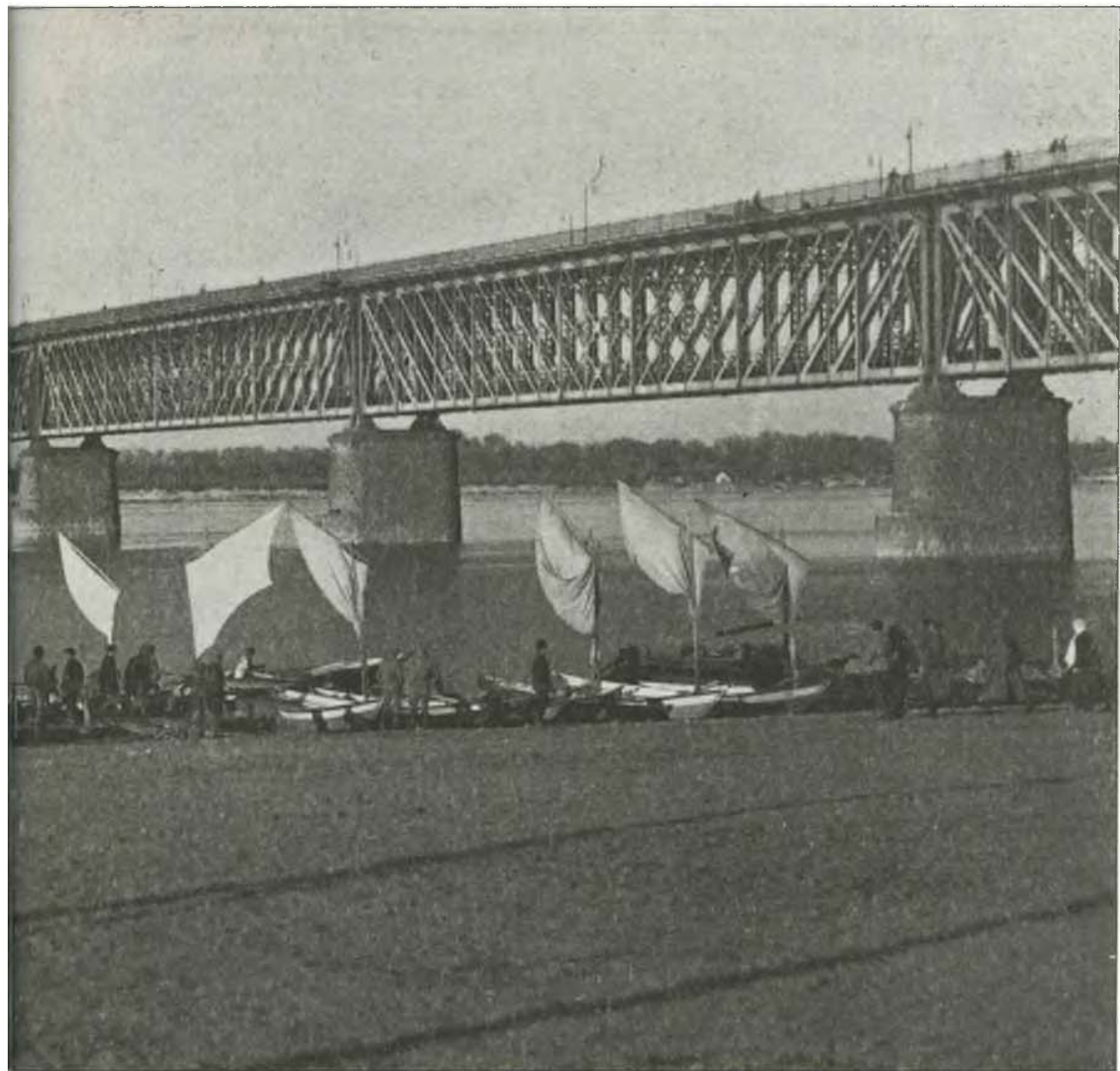
Наступного дня союзники займалися кожен своїм. Махновці, виставивши заслони на західному напрямку, продовжували звозити трофеї на вокзал, завантажуючи потяг. Більшовики, потихеньку перезатвердивши губревком так, щоб у його складі не було ані махновців, ані есерів, почали озброювати заводські робочі дружини. Слід сказати, що тривалий час історики від компартії переконували, що ці дружини катеринославського пролетаріату створювали саме

Катерининський проспект у Катеринославі (проспект К. Маркса в сучасному Дніпропетровську) **неодноразово ставав полем бою між махновцями та петлюрівцями або слащовцями**

**Залізничний міст через
Дніпро, який поєднував
правобережний
Катеринослав і лівобережний
Нижньодніпровськ.
Початок ХХ ст.**

більшовики, отже, вони їх контролювали і використовували. Але проти кого? Якщо проти махновців, то невже комуністи вважали можливим перемогти спочатку Махна, а потім успішно захистити місто від військ УНР? Якщо разом з махновцями проти січових стрільців, то хіба вони не бачили, що Махно не збирається захищати місто? Якщо розраховували умовити Махна захищатись від стрільців, то чому так нерозумно ігнорували махновців і есерів при формуванні ревкому? Правда, очевидно, полягає у тому, що ініціаторами створення робочих дружин були не більшовики, а самі робітники. Робили вони це для

того, аби захистити свої заводи і житлові квартали від можливого мародерства і грабунків. Большевики приписали цю заслугу, і то заднім числом, собі, аби не ставилось під сумнів їхнє право «першої ночі» відносно катеринославського пролетаріату. Про те, що робочі дружини були не об'єктом, а суб'єктом місцевої політики, переконливо свідчать подальші події.

30 грудня взаємна нещирість союзників нарешті дала свої сумні результати. На прохання есерів Махно почав вимагати, аби большевики реорганізували губревком на більш справедливих представницьких умовах. Большевики відмовилися, продовжуючи

Катеринослав початку ХХ ст.
Катерининський проспект —
центральна частина міста ►

МАХНОВСЬКА ВЕРЕМІЯ

Катеринослав початку ХХ ст.
Катерининський проспект —
узвіз із нагірної частини міста

озброювати заводські дружини. Махно, сконцентрувавши увагу на виконанні власного плану, особливо і не наполягав, але, як пізніше він був змушений визнати, такий розлад негативно вплинув на бойовий дух бійців на позиціях. Одним влада, а інші мають за це кров проливати?

Катастрофа сталася 1 січня, коли з боку Діївки увійшли Українські Січові Стрільці. Махновські і більшовицькі заслони фактично не чинили опору, хутко відступаючи у центральну частину міста. Махно спробував організувати відступ через міст на лівий берег, але несподівано у спину вдарили робочі дружини, намагаючись взяти під контроль міст і відрізати махновцям шлях до відступу. Виявилось, що самопризначений більшовицький ревком фактично не мав над робітниками контролю: пролетарі стріляли у спину як махновцям, так і бійцям-більшовикам. Катеринославський пролетаріат, як видно, на цьому етапі волів домовлятися з Директорією.

Махно особисто очолив прорив до мосту. В результаті на лівий берег змогли перейти нечисленна повстанська кавалерія, тачанки і два ешелони

з піхотою. Вдалося також провести потяг із трофейною зброєю. Але більша частина махновців була відрізана від переправи, притиснута до Дніпра і змушена форсувати річку по кризі, розбитій вибухами снарядів. Січові стрільці, а можливо, й бійці робочих дружин розстрілювали їхні темні силуети, чудово помітні на білому тлі. Таким чином, у самому місті і на кризі Дніпра в цілому загинуло тільки махновців 600 душ.

Але невдачі на цьому не закінчилися. Залізничники, солідарні з робочими дружинами, загнали махновський ешелон зі зброєю у тупик, повстанці, що відступали, цього не помітили. Стрільці миттєво захопили міст і загрожували Нижньодніпровську. Тут Н. І. залишив більшовиків і повів рештки свого війська на Синельникове, думаючи зупинити січових стрільців саме там. Тепер велика надія покладалася на швидкий прихід на Лівобережжя з боку Харкова Червоної армії.

Начальник махновського штабу В. Білаш згадував, як через деякий час Махна проклинали селянські матері: «Сучий син, загубив дітей, готопив нещасних, а сам неушкодженим повернувся».

2. Перегонівський прорив (23–27 вересня 1919 р.)

Двадцять першого вересня 1919 р., після укладання махновцями угоди з командуванням Дієвої армії УНР, Махно віддав наказ про перегруповання частин РПАУ(м). Повстанська армія зайняла територію, з трьох боків — західного, північного і східного — оточену Ятранню, з півдня — річкою Циганкою. Територія являла собою майже правильний чотирикутник, витягнутий на 25 км з півдня на північ і на 15 км зі сходу на захід; тут знаходилося близько 20 сіл. Штаб армії вирішив розташувати війська таким чином: східну сторону чотирикутника прикривали 1-й (від Коржового Кута до Перегонівки) і 2-й (від Перегонівки до Краснопілля) армійські корпуси; 4-й корпус зайняв південну ділянку — від Краснопілля до Клинового; 3-й корпус — з опорою на село Текуча — прикривав західний бік (21 вересня це ще був тил армії); вся корпусна

кавалерія була зведена в одне формування, яке обороняло північний сектор. Східна ділянка визнавалася найнебезпечнішою. На лівому її фланзі розташовувалися позиції 1-ї бригади Українських Січових Стрільців (тисяча багнетів, 2 бронепотяги).

Присутність значного угруповання махновців у цьому районі і укладена ними з армією УНР угода викликали занепокоєння генерала Я. Слащова, якому А. Денікін доручив командувати білогвардійськими формуваннями на фронті від Бірзули до Тального. Тут білим протистояли і українські, і махновські війська. Слащов вважав, що махновців недооцінювати не можна, тому не міг розпочати активні бойові дії проти українців, розуміючи, що Махно може вдарити з флангу. 22 вересня він наказав командирі 5-ї піхотної дивізії П. Оссовському (близько 3 тис. багнетів) і командирі зведеної козацької кавалерійської бригади М. Скляріву (до 700 шабель), що займали фронт від Тального до Новоархангельська, наступати на махновців і 1-шу бригаду УСС, відтиснути останню за Умань, відрізавши таким чином її від махновців. З півдня, з боку Голованівська, повстанців блокували зведені бригади 4-ї піхотної дивізії самого Слащова, які водночас протистояли українським військам на Гайворонському напрямку. Друга фаза операції передбачала повне оточення і знищення махновських формувань.

23 вересня Оссовський і Склярів розпочали наступ. Протягом доби січові стрільці відступили під Умань. Махновці втримали позиції, можливо, тому, що білі тиснули на них менш активно, ніж на січовиків, або ж тому, що мали глибоко ешеловану оборону і достатні людські ресурси.

Наступного дня, використовуючи бронепотяги, білі завдали січовикам поразки під Уманню. Місто було захоплене 42-м Донським полком. Бригада УСС відійшла за Умань, на лінію Паланка — Верхнячка, втративши будь-який зв'язок з махновцями. Багато хто із січових стрільців потрапив у полон, і махновці пізніше твердили, що дехто з них перейшов на бік білих і брав участь у боях проти повстанців. Цього дня Махно на допомогу своїм сусідам не прийшов, очевидно, тому, що сам змушений був вести важкі оборонні бої, а так швидко відступати і маневрувати, як січовики, махновці, маючи величезний обоз,

ТОВАРИЦІ ПОВСТАНЦЬ!

С каждым днем расширяется район действий революционной повстанческой армии. Недалек, вероятно, день, когда повстанцы победят от власти Денкина тот или другой город.

Это будет город, освобожденный повстанцами-махновцами от всякой власти. Это будет город, в котором, под знаменем революционных повстанцев, должна будет закипеть новая жизнь, должна будет начать строиться свободная организация рабочих, в единении с крестьянами и повстанцами.

Товарищи повстанцы!

Понимайте твердо: вся дальнейшая судьба нашего маховского движения будет зависеть от вашего поведения в занимаемых вами местностях.

Если, при занятии города или села, вы не позволите себе никаких самочинных действий, грабежей, убийств и погромов, то маховское движение и вся армия приобретут громадную силу и станут непобедимыми. Далеко по России и по всему миру пойдет слава о том, что маховская армия была единственной в истории славной армией, не допустившей грабежей в насилии и невинными жителями.

Наоборот, если повстанцы, заняв город, позволят себе, подобно григорьевским и другим бандам, грабить, убивать, насиловать, то это будет гибелью всего маховского движения и повстанчества.

Осознание в маховские всего населения—сельского и городского—величайшая наша выгода. Наоборот, озлобление против нас со стороны населения нанесет нам непоправимый и непоправимый удар.

Понимайте твердо, товарищи повстанцы: вопрос нашего поведения в занимаемых местностях есть вопрос жизни и смерти для всего нашего движения.

Пусть же каждый из нас скажет себе твердо и ясно: ни одного убийства, ни одного грабежа, ни одного насилия, ни одного самочинного действия! Порядок и организованность в занимаемом городе.

Товарищи! Ведите себя честно. От этого зависит вся наша и вся судьба революции.

Храните свято честь повстанцев-революционеров.

Звернення
махновського командування до повстанців

не могли. Крім того, є підстави вважати, що на той час штаб РПАУ(м) мав власні плани, ніяк не пов'язані з планами українського командування. З іншого боку, білі, реалізуючи задум Слащова, отримали можливість оточити маховців не тільки з півночі, з боку Умані, але і з заходу, де оборона повстанців була слабкішою.

Отже, 25 вересня маховці були оточені абсолютно з усіх боків. Перед повстанцями постала дуже проста, але водночас жорстка дилема: бути повністю знищеними або розбити білих і вирватися з оточення.

Кавалерійська атака махновців

Різноманітність форменого одягу махновських кавалеристів підкреслює недержавний і переважно партизанський, отже, нерегулярний характер РПАУ(м). Основу повстанської кінноти, як і піхоти, складали селяни Південної України, яким у принципі не важко було ставати кавалеристами, враховуючи їх навички поводження з конем, що в селі прищеплювалися фактично з дитинства. Крім того, багато хто з них проходив строкову військову службу під час Першої світової війни саме у кавалерійських підрозділах. Певну частину махновської кавалерії становили також кубанські та донські козаки, професійні, по суті, вершники, які з'являлися в Україні у складі білих та червоних військ і часто переходили на бік повстанців.

На малюнку відображено всі основні типи форми, що використовувалися махновцями від осені 1918 р. до кінця літа 1921 р. (що робить сюжет малюнка дещо умовним). На початку діяльності махновсько-повстанських загонів нерідкістю було побачити верхи матроса (відомо, що в 1918–1919 рр. таким чином своїм матроським минулим хизувався відомий махновський командир Ф. Щусь). Багато хто з повстанців екіпірувався елементами форменого одягу різних родів військ або використовував цивільний одяг. Тобто можна було побачити повстанського командира у червоних гусарських чакчирах (брюках), кітелі піхотного офіцера царської армії, чоботях німецького чи австрійського вояка та селянській шапці. У

зовнішньому вигляді повстанців, особливо командного складу, домінував «революційний» стиль: довге волосся, найекзотичніший і різнокольоровий одяг, переобтяженість холодною та вогнепальною, подекуди церемоніальною, зброєю.

Під кінець же війни всі махновці були переважно у військових одностроях. Вибір і форми, і зброї був суто раціональним. Повстанські кавалеристи одягали похідні кітелі, шкіряні куртки, кавалерійські шаровари чи галіфе, хромові або юфтеві чоботи, використовували російські офіцерські португелі взірця 1912 р. (поясний ремінь з двома наплечними ремнями). Взимку використовували овечі кожухи, козацькі бурки, рідше військові шинелі. Серед головних уборів у махновській кавалерії переважали офіцерські польові кашкети з ремінцями під підборіддя, військові та козацькі папахи, взимку могли вживатися селянські овечі шапки, кучми, інколи башлики. Зачіски були по-військовому акуратними, хіба що кавалеристи відрізнялися чубами. Таким чином, добір форменого одягу у повстанців визначався потребами війни та можливістю їх реалізації, переважно індивідуальної.

Махновська кавалерія озброювалася типовою для того часу зброєю, яка, по змозі, була зручною, функціональною, ефективною. Холодну зброю представляли переважно шашки, хоча використовувалися й шаблі та, рідше, кавалерійські палаші. Холодна зброя була представлена кавалерійськими карабінами,

револьверами та пістолетами різних систем, ручними кулеметами. Т. зв. обрізи (гвинтівки, обрізані по прикладу та дулу), що їх приписувала махновцям радянська пропаганда, були придатні для індивідуального терору, але не для фронтової війни, де вони були малоефективними. Отже, махновська кавалерія їх фактично ігнорувала.

Воюючи проти козацьких формувань у складі білих чи червоних армій, махновці брали до своїх лав тих козаків, які бажали долучитися до повстанців. Чисельність козаків-махновців була подекуди такою, що з них формували окремі підрозділи до полку включно, причому як піхотні, так і кавалерійські.

Власних військових відзнак на форменому одязі махновці не мали, проте активно використовували прапори — і з ідеологічними цілями, і для відзнаки окремих підрозділів. Основним кольором махновських прапорів був чорний (як символ анархії, але й як символ землі, адже РПАУ(м) була переважно селянською). На полотнищах, як правило, робилися відповідні написи — або ідеологічні (типу «Мир хижинам, війна дворцям!», «Свобода или смерть!» тощо), або позначення певного підрозділу (полку, групи і т. п.). Використовувалися прапори й червоного, загальнореволюційного кольору. Проте, чим запеклішою ставала боротьба між більшовиками та махновцями, тим частіше останні використовували червоні прапори для маскування під ворога.

Almura
2013

201

◀ Кулеметна тачанка у бою

Можливо, махновці не першими додумалися ставити станковий кулемет на тачанку, перетворивши таким чином цей цивільний транспортний засіб на грізну та ефективну зброю польової війни. Але вони першими почали зводити кулеметні тачанки в окремі підрозділи (до полку включно), що давало їм цілковиту перевагу в боях абсолютно над усіма ворогами, які таких підрозділів довго не мали. Махновські кулеметні полки здатні були вирішувати долі окремих битв. Наприкінці війни тачанки махновців поступилися тільки панцерним частинам Червоної армії більшовиків.

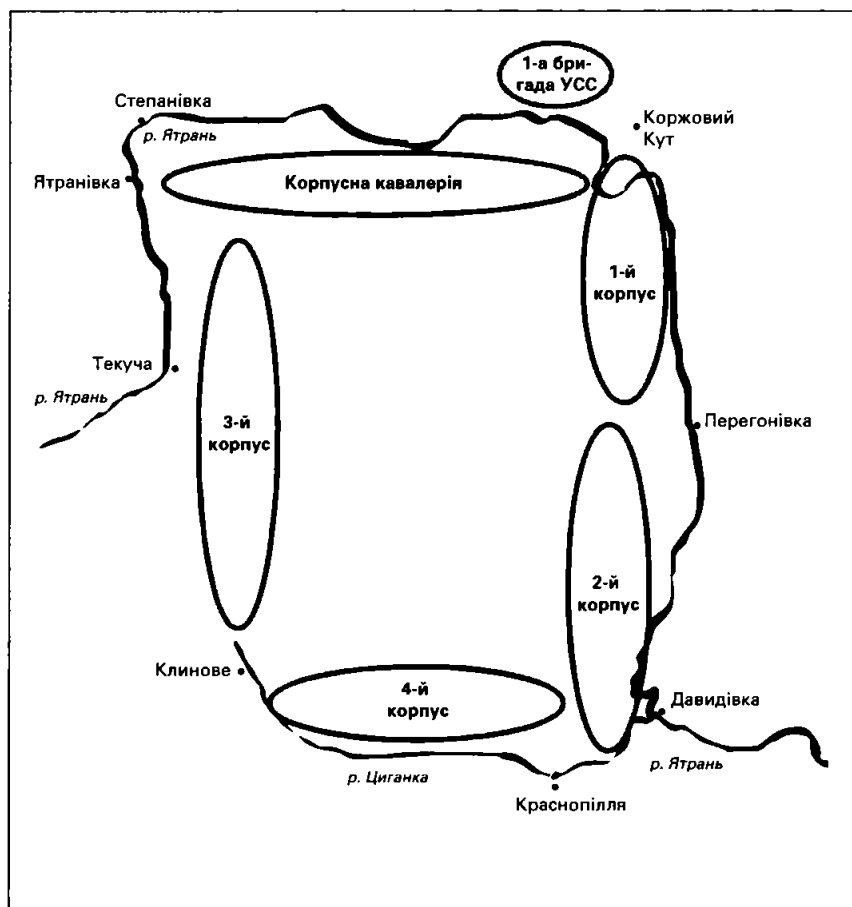
Вважається, що тачанки були виключно сільським транспортним засобом, який використовували у повсякденному житті німці-колоністи Південної України. Це й обумовило основний ареал використання кулеметних тачанок, які з'являються, як мінімум, у 1918 р. Перевагами тачанки були: кріплення колісних осей на спеціальних ресорах, що давало їй додаткову стійкість, амортизацію, маневреність; комплектація залізними деталями, що давало міцність і можливість швидкого полагодження у стаціонарних чи пересувних майстернях; конструкція, що робила тачанку, з одного боку, компактною,

з іншого, — зручною і місткою; простота у догляді та керуванні. У тачанку запрягали від двійки до четвірки коней, що давало їй швидкість і можливість пересуватися по пересіченій місцевості. Тачанки перевозили як станкові, так і ручні кулемети на тринogaх. Перевага останніх була у можливості стріляти на всі боки.

Кулеметники вважалися елітою махновської армії. Екіпаж (команда) тачанки із станковим кулеметом складався з трьох бійців: візник і кулеметний розрахунок (стрілок і 2-й номер). Практикувалася взаємозамінюваність бійців команди, до якої кулеметні командири добирали найдосвідченіших візників і кулеметників. Кулеметні тачанки, як правило, супроводжувалися кавалерійським прикриттям. Кулеметники полюбляли зручний і практичний військовий одяг: шкіряні куртки, френчі, офіцерські кітелі та кашкети, чоботи, галіфе чи кавалерійські шаровари. На озброєнні мали персональну зброю ближнього бою: гранати, револьвери і пістолети різних систем, холодну зброю. Візники озброювалися карабінами чи гвинтівками.

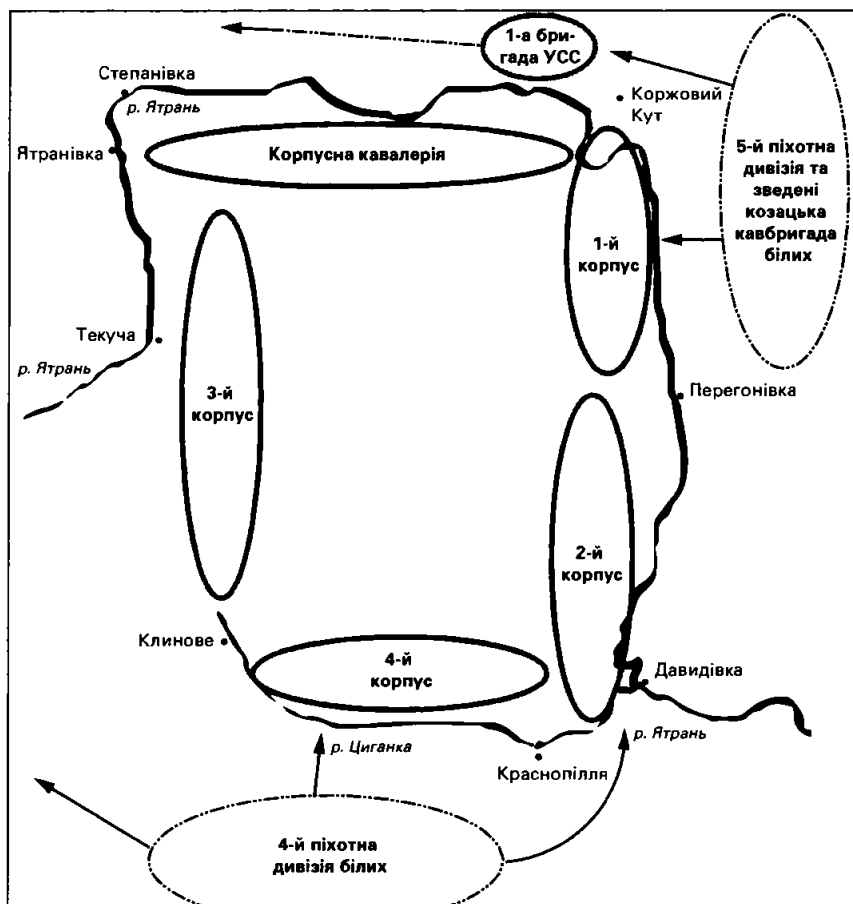
Любов махновців до вірних тачанок проявлялася у «тюнінгуванні» останніх: на бортах тачанок робили грізні та жартівливі написи, наносили малюнки.

**Розташування підрозділів
РПАУ(м) та її союзників на пе-
ріод 21–22 вересня 1919 р.**

На сьогодні дослідники не мають одностайної думки щодо чисельності РПАУ(м) саме на період 23–28 вересня 1919 р., коли було здійснено відомий пролив денікінського фронту, а отже, важко порівняти кількість бійців по обидві сторони фронту. Як відомо, на початку вересня Білаш налічував 50 тисяч бійців Повстанської армії (40 тис. багнетів і 10 тис. шабель). Однак у вересневих боях з білими армія зазнала значних втрат, що підтверджують учасники та очевидці подій. Скільки ж махновців було на Ятрані, сказати точно ніхто не може, ймовірно, усього близько 10 тисяч боєдатних вояків. Чисельність же білих, які у 20-х числах вересня оточили махновців, той же Білаш визначає у 30 тисяч: 20 тис. багнетів і 10 тис. шабель. Але очевидно, це також є перебільшенням, адже, за підрахунками сучасних дослідників, 4-та дивізія Слащова, 5-та Осовського і бригада Складорова разом нараховували до 10 тисяч бійців. Отже, чисельність махновців у цьому районі дорівнювала чисельності білих, ось тільки останні змушені були битися ще й проти частин УНР.

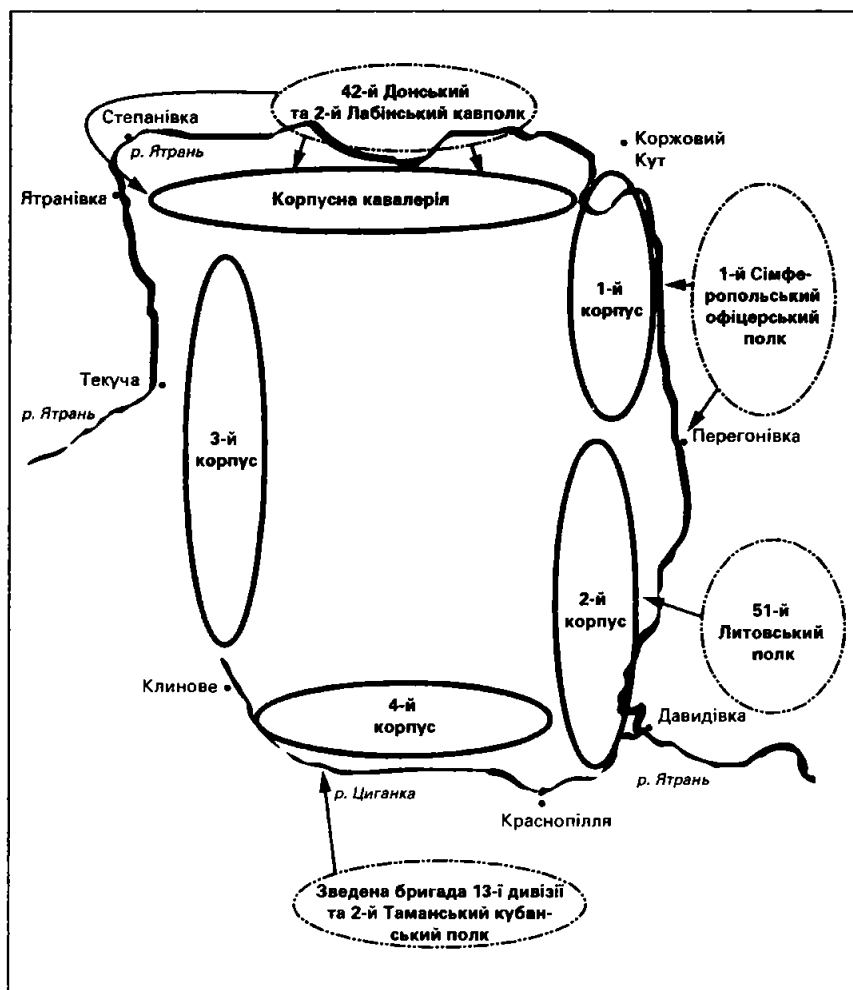
25 вересня білі продовжили наступ на позиції РПАУ(м). Щоправда, 5-та дивізія Осовського тепер

Атака частин генерала Я. Слащова 23 вересня

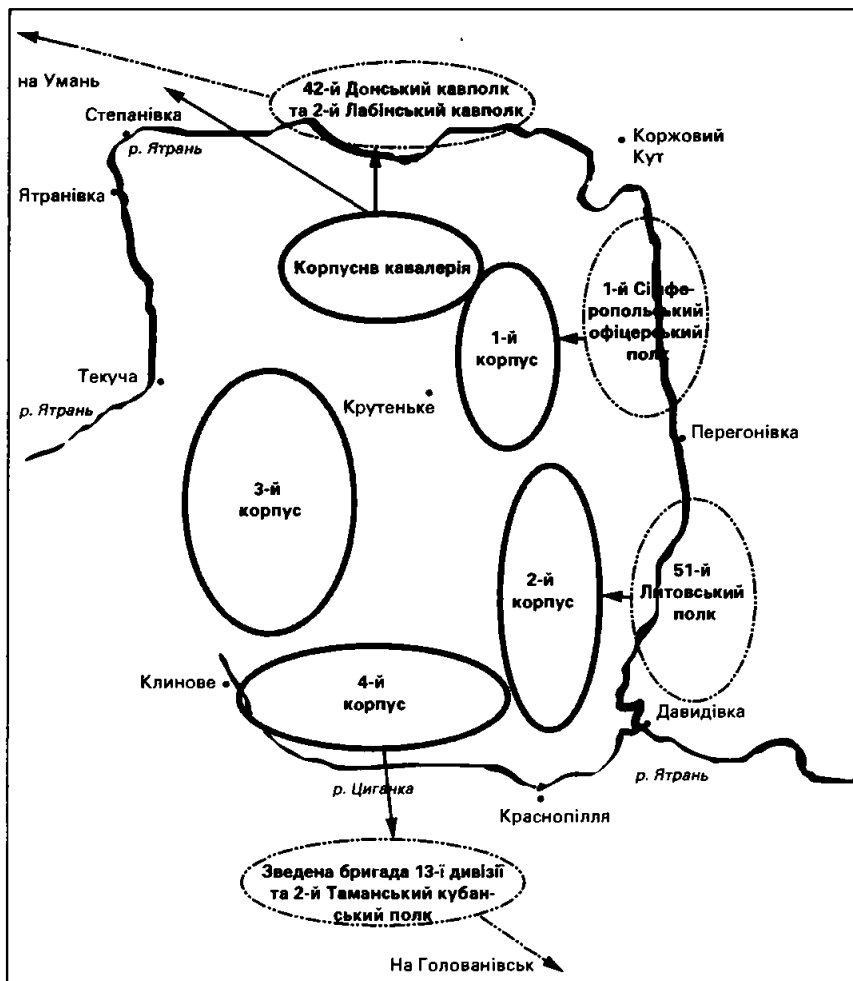
діяла виключно проти бригади УСС, намагаючись взяти станцію Христинівка на захід від Умані. Але 42-й Донський і 2-й Лабінський кубанські кінні полки атакували махновців з півночі і навіть із західного напрямку. Зі сходу проти махновців стояли тепер полки 4-ї дивізії Слащова: проти 1-го корпусу РПАУ(м) — 1-й Сімферопольський офіцерський і, якщо вірити Білашу, 2-й Феодосійський і Керч-Єнікальський полки; проти 2-го корпусу — 51-й Литовський і, як зазначає Білаш, 1-й і 2-й Лабінські пластунські полки (явне непорозуміння, адже, за іншими даними, 2-й Лабінський полк був кінним і наступав на махновців з протилежного боку). Резерв Слащова (зведена бригада 13-ї дивізії генерал-майора Ангуладзе і частина 2-го Таманського кубанського полку, хоча Білаш твердить, що це були нашвидкуруч сформовані загони херсонських та одеських добровольців-гімназистів і студентів) наступав від Голованівська.

Картина бою 26 і 27 вересня в цілому має такий вигляд. 26-го числа махновцям вдалось відкинути Ангуладзе на півдні назад до Голованівська, утримати позиції на заході і півночі. Однак на східному напрямку офіцери чинили неабиякий опір, захищаючи

Продовження наступу білих
25 вересня 1919 р.

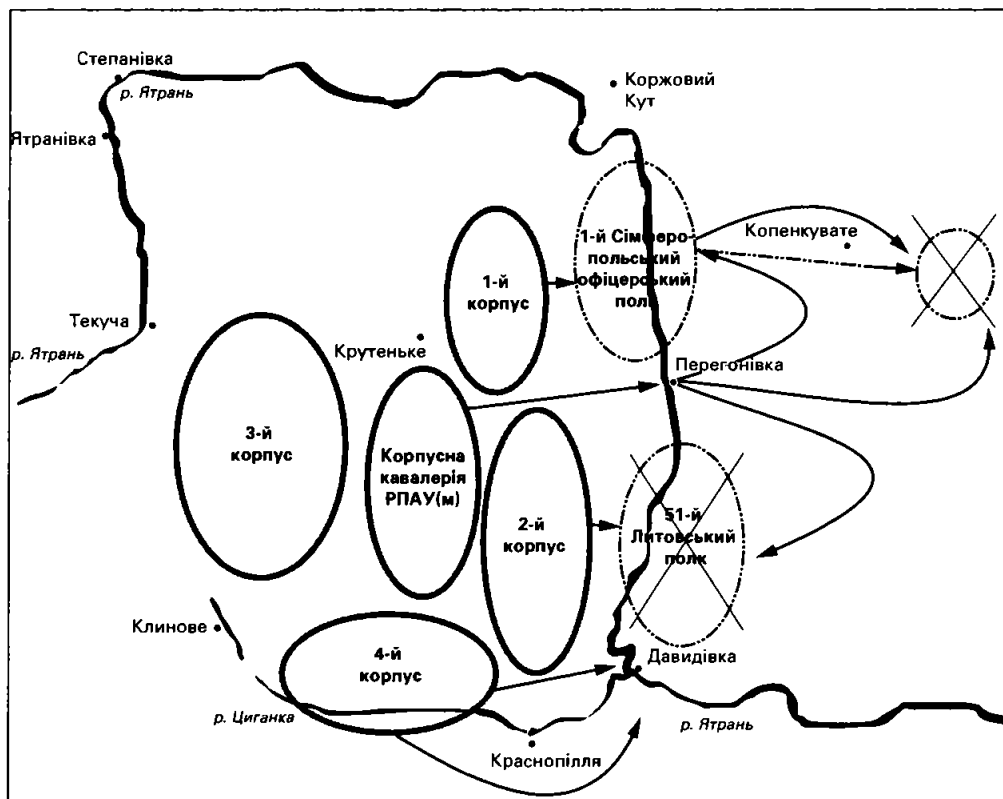
переправу через Ятрань у Перегонівці. Рано-вранці 27 вересня махновці підірвали дві тисячі морських мін з обозу, що стало сигналом для контратаки. На північній ділянці повстанська кавалерія зламала опір менш численної кубанської кінноти і захопила Умань, розсіявши її гарнізон. Цей короткий рейд мав принаймні три мети: по-перше, відвернути увагу білого командування від запланованого місця прориву на східному напрямку, по-друге, підживитися в Умані якимись трофеями, адже махновцям постійно бракувало набоїв, і, по-третє, знищити найбільш мобільні війська білих, тобто кінноту, аби позбавити їх можливості швидко переслідувати махновців після прориву. Білаш твердить, що під час рейду махновців на Умань білі втратили до 6 тис. вояків, але цю цифру слід визнати сумнівною, адже підрозділи Осовського і Склярєва й разом не нарахували 4 тисяч бійців, а інших білих частин в Умані не було. Очевидно тільки, що махновська кавалерія знищила або розсіяла 42-й Донський і 2-й Лабінський полки та вирубала незначну залогу білих у самій Умані.

Контратака махновців у північному та південному напрямках 26 вересня

Вдалими були дії махновців і на південній ділянці фронту, де діяв 4-й корпус РПАУ(м). Білаш повідомляє, що повстанці лише у полон тут взяли до 3 тис. білих, що, найімовірніше, також є перебільшенням.

А ось на східному напрямку відбірні офіцерські формування продовжували чинити запеклий опір. Атаки змінювалися контратаками, неодноразово доходило до бою багнетами. Є підстави вважати, що білим вдалося перейти Ятрань і відтіснити махновців до села Крутеньке. Але раптом з Умані повернулися махновська кіннота і кулеметні тачанки. Очолена самим Махном повстанська кавалерія на ділянці 2-го корпусу прорвала позиції білогвардійців і розійшлася двома крилами — наліво, на Перегонівку, і направо, на Краснопілля, атакуючи супротивника з тилу. Розуміючи, що позиції не втримати, офіцерські полки вишикувались у каре і почали відходити від Перегонівки на схід, у напрямку села Копенкувате. Не зачепившись й за це село, білі мали надію врятуватись у лісі за Копенкуватим, але махновська кіннота встигла відрізати їх від нього, змусивши відступати

**Остаточний прорив РПАУ(м)
27 вересня 1919 р.**

далі на схід, у напрямку Синюхи. Махновці то розстрілювали каре гарматами, то пробували атакувати кавалерією. Офіцери відстрілювалися залпами, але коли у них закінчилися набої, кіннота остаточно розпорошила їхнє каре. Поки маневрові кінні загони підганяли тих, хто відступав, шаблями, махновські кулеметні тачанки заїхали наперед, до Синюхи, і зустріли там рештки офіцерських полків кулеметним вогнем. Ліченим особам пощастило переправитися на інший берег річки.

На іншому фланзі, під Краснопіллям, серйозний опір махновцям вчинив тільки 51-й Литовський полк, за що був повністю порубаний. Інші полки вирішили здатися у полон. Рядових полонених махновці відпустили під обіцянку не воювати проти них, офіцерів, як завжди, розстріляли.

Поки повстанська кавалерія і кулеметні тачанки прочищали для армії шлях на схід, зрушили з місця піхота і обоз. Під вечір 27 вересня всі частини РПАУ(м) досягли Синюхи, де й отаборилися (десь на південь від Новоархангельського). Тут відбулася нарада РВР, штабу і командного складу армії, на якій було вирішено форсованим маршем просуватися на Катеринославщину задля продовження боротьби з денікінцями у рідних краях. Наступного дня, 28 вересня, о 12-й

годині дня, РПАУ(м) вирушила у похід. Для переслідування махновців Слащов виділив 136-й Таганрозький полк (зі станції Тальне) і батальйон Сімферопольського офіцерського полку (з петлюрівського фронту). Ці підрозділи білих не змогли зупинити повстанців, і тут можна зробити деякі припущення. Не наздогнати махновців погоня не могла, адже ті стояли табором на Синюсі мінімум півдобі. Отже, або виділені Слащовим частини проявили нерішучість, вражені тим, що відбулося під Перегонівкою, і тільки імітували переслідування, пояснивши свою невдачу наявністю у повстанців швидкого транспорту; або добре спрацював махновський ар'єргард, не дозволивши переслідувачам наблизитися до основного ядра РПАУ(м).

Як оцінювати бій під Перегонівкою?

Білаш, як завжди перебільшуючи, зазначав, що впродовж 27 вересня білі у боях з махновцями втратили близько 6 тисяч кінноти і до 12 тисяч піхоти. Враховуючи, що самі махновці цього дня втратили лише тисячу бійців убитими і полоненими, втрати білих (без полонених, яким після відходу повстанців з району ніхто не міг завадити повернутися до лав ЗСПР) навряд чи були більш як 3–5 тисяч вояків.

За кількістю військ і втрат бій під Перегонівкою (насправді кількаденна серія боїв) аж ніяк не витягує на статус битви. Однак за значенням може рівнятися з найважливішими військовими операціями громадянської війни. Адже після прориву фронту повстанці незабаром у глибокому денікінському тилу, по суті, відновлять «махновську» республіку, їхня армія зросте у кілька разів і значно активізує свої дії, руйнуючи тиллові комунікації білих, загрожуючи ставці Денікіна у Таганрозі і змушуючи командування ЗСПР знімати для боротьби з махновцями фронтові частини. Сучасні дослідники вважають, що боротьба РПАУ(м) проти білих у жовтні — грудні 1919 р. значною мірою допомогла червоним переломити хід громадянської війни на свою користь.

У боях під Перегонівкою блискучим стратегом і тактиком виявив себе Н. Махно. Хоча бойові дії почалися за ініціативою Слащова і на першій фазі плану останнього був фактично виконаний, Махно не дозволив реалізувати другу частину цього плану. Зараз можна твердити, що Н. І. в цілому передбачав саме

такий розвиток подій, отже, ворожий план він заздалегідь і свідомо зробив стратегічною частиною свого. Причому це був план саме Махна, а не штабу РПАУ(м), адже спогади начштабу Білаша не містять детальної інформації ані про замисли махновського командування, ані про нюанси операції під Перегонівкою, хоча щодо інших боїв і кампаній махновців Білаш залишив достатньо точні і послідовні дані. Віддавши ініціативу білим, Махно змусив Слащова воювати одночасно проти двох ворогів на значній ділянці фронту. Повстанці ж розташувалися компактною масою, виставивши на передову лінію найбоездатніші піхотні підрозділи, заховавши обози всередині розташування своєї армії і звівши всю кінноту в один могутній кулак, який і вдарив як слід у потрібному місці у потрібний час. Змусивши білих атакувати свою армію з чотирьох боків, Махно ще більше розтяг у просторі їхні бойові порядки, послабивши тим самим силу атаки. Думається, Слащов здогадувався, що махновці прориватимуться саме у східному напрямку, адже у найближчому тилу, до Єлисаветграда і Кривого Рогу, білі не мали ніяких військ, що цілком влаштувало повстанців. Здогадувався, тому і поставив у вирішальний момент на цьому напрямку найнадійніші полки офіцерів-добровольців. Але, маючи незначні за чисельністю війська на фронті і зовсім не маючи резервів, Слащов більш нічого вдіяти не міг.

3. Олександрівська операція

7–9 листопада 1919 р.

Потужний наступ білогвардійських формувань проти махновців кінця жовтня — початку листопада 1919 р. у лівобережній Катеринославщині змусив штаб РПАУ(м) розробити план виведення повстанських частин на правий берег Дніпра. Було вирішено організовано стягувати війська до Кічкаської переправи, не дозволяючи супротивнику прорвати фронт і захопити цей важливий об'єкт. Як зазначав Білаш, «за своїм стратегічним значенням це мала бути колосальна операція, яка переслідувала мету — нанести супротивнику якомога більше втрати, аби позбавити його ініціативи і наступального прориву».

Білі генерали не гірше за махновців розуміли значення Кічкаської переправи. Тому 7 листопада здійснили спробу прорватися до Олександрівська з північного сходу вздовж залізниці силами 1-ї Туземної дивізії Шкура. В районі станції Софіївка шкурівців (переважно це були чеченці) зустріли частини 1-го Донецького корпусу РПАУ(м) і кулеметний полк Кожина. Кожин втратив у бою 45 кулеметів, але і білі не дорахувались, за даними Білаша, двох полків. Запеклий бій уможливив вивести з-під Синельникового і Славгорода підрозділи 1-го корпусу у напрямку Олександрівська. За планом штабу армії корпус залишив і Софіївку, відійшовши на позиції безпосередньо перед Олександрівськом і Кічкаським мостом.

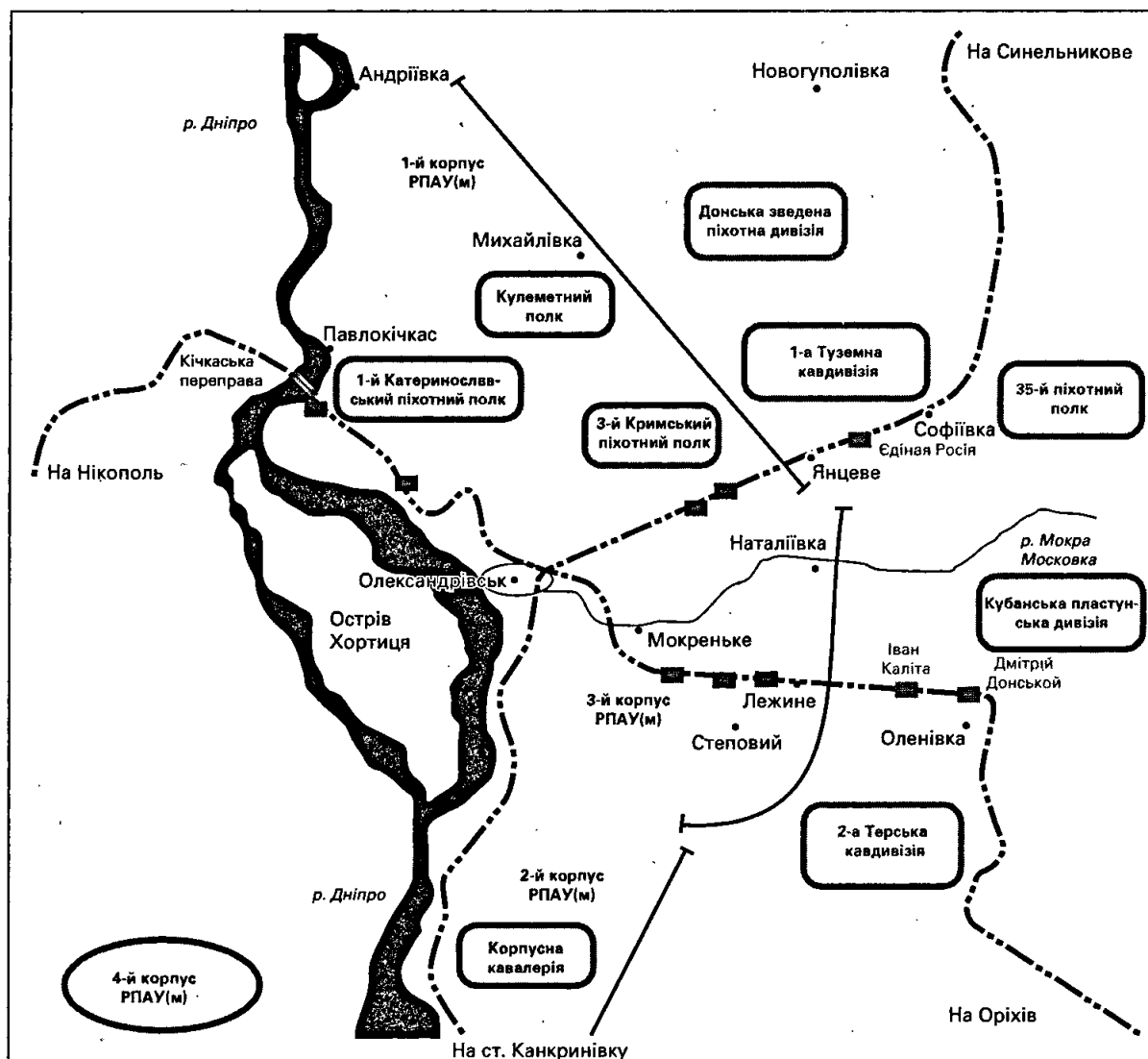
Полки 3-го Катеринославського корпусу махновців у той час відходили також вздовж залізниці з-під Оріхова і Комишевахи, зосереджуючись на правому фланзі 1-го корпусу по лінії Наталівка — станція Лежине.

2-й Азовський корпус, відірвавшись від супротивника під Великим Токмаком і прикрившись мобільними ар'єргардами, на повній швидкості рухався до Олександрівська з південного сходу, аби зайняти позиції між Дніпром і 3-м корпусом.

Таким чином, під кінець 7 листопада РПАУ(м) займала позиції майже правильним напівколом від Андріївки на півночі до Канкринівки на півдні, маючи на обох флангах Дніпро. Центром цього напівкола був Кічкаський міст.

Білаш дає таку інформацію про сили білих і махновців, що протистояли тут один одному. Північну ділянку займали частини 1-го корпусу РПАУ(м) — 3-й Кримський полк Полонського (5 тис. багнетів, 32 кулемети), 2-га кінна батарея Білочуба¹, кулеметний полк Кожина (до 750 станкових кулеметів на тачанках). 1-й Катеринославський полк Клейна охороняв Кічкаську переправу. Проти 1-го корпусу, спираючись на Софіївку,

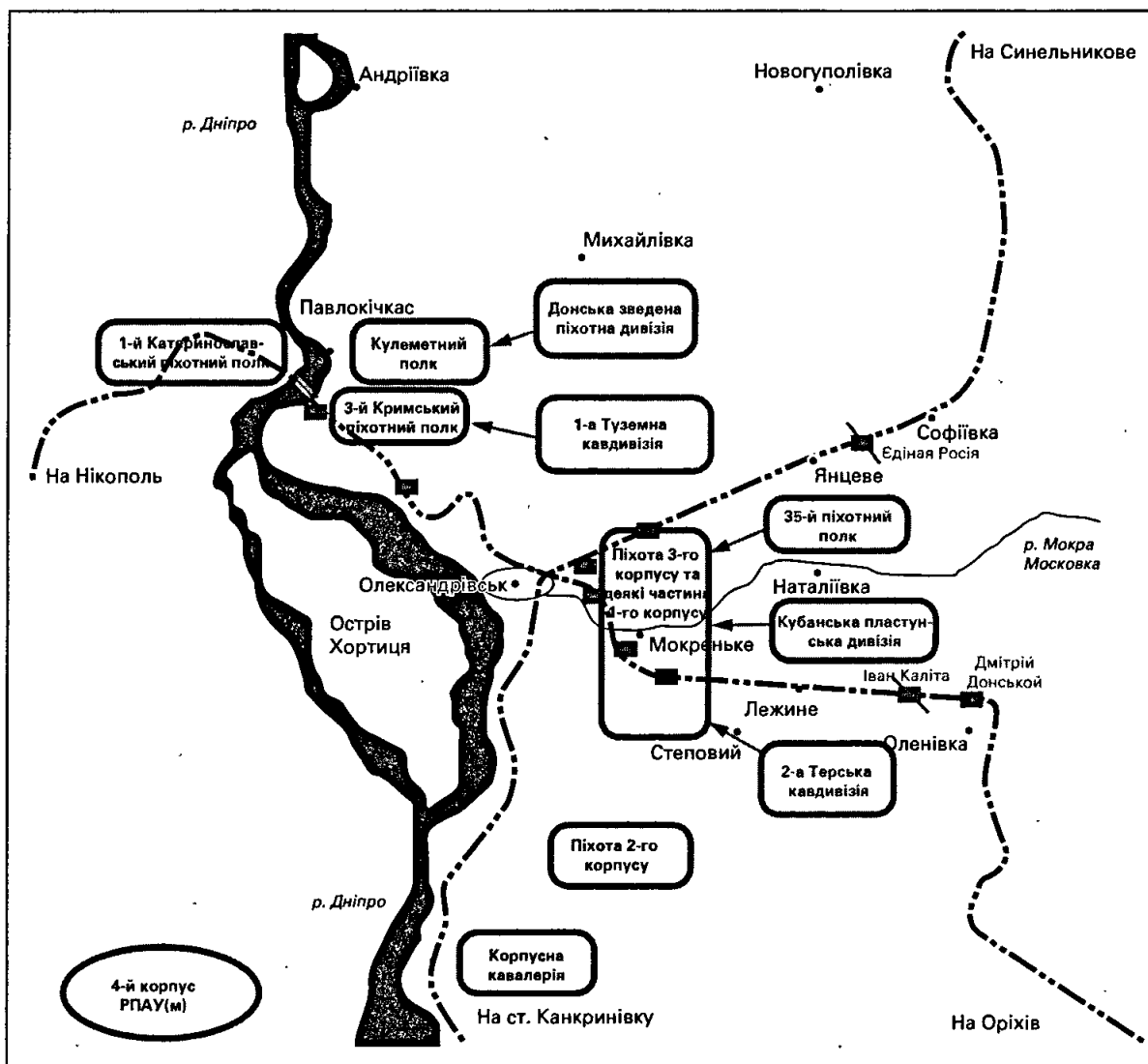
¹ Білочуб П. Ф. (? — після 1928) — учасник Першої світової війни, артилерист. Анархіст з 1917 р. Учасник махновщини: командир артбатареї. На початку 1921 р. разом з іншими артилерійськими командирами дезертирував з махновської армії, здався у полон і був амністований. У 1928 р. був заарештований за підпільну діяльність Конфедерації анархістів України. Очевидно, був репресований.

Початок Олександрівської операції. Розташування підрозділів у ніч на 7 листопада 1919 р.

стояли вісім полків 1-ї Туземної кавалерійської дивізії (4 тис. шабель, 12 гармат, 64 кулемети), шість полків Донської зведеної піхотної дивізії (9,6 тис. багнетів, 12 гармат, 96 кулеметів), 35-й піхотний полк 4-ї зведеної дивізії (1,5 тис. багнетів, 20 кулеметів, 4 гармати) і бронепотяг «Единая Россия» (2 морські гармати).

Центральну, східну, ділянку фронту займав 3-й корпус РПАУ(м): 7-й і 9-й піхотний полки (8 тис. багнетів, 50 кулеметів), три бронепотяги (6 гармат, 48 кулеметів) прикривали станцію Лежине, ще два бронепотяги діяли у напрямку станції Софіївки, один бронепотяг діяв між Олександрівськом і Кічкасом, нарешті, сьомий бронепотяг Лонцова (2 гармати, 20 кулеметів) стояв на Кічкаському мосту. Проти 3-го корпусу махновців оперували 2-га Терська кавалерійська дивізія шкурівців (такої ж сили, що й 1-ша Туземна дивізія), Кубанська пластунська дивізія (бл. 13 тис. багнетів, 128 кулеметів, 24 гармати), бронепотяги «Иван

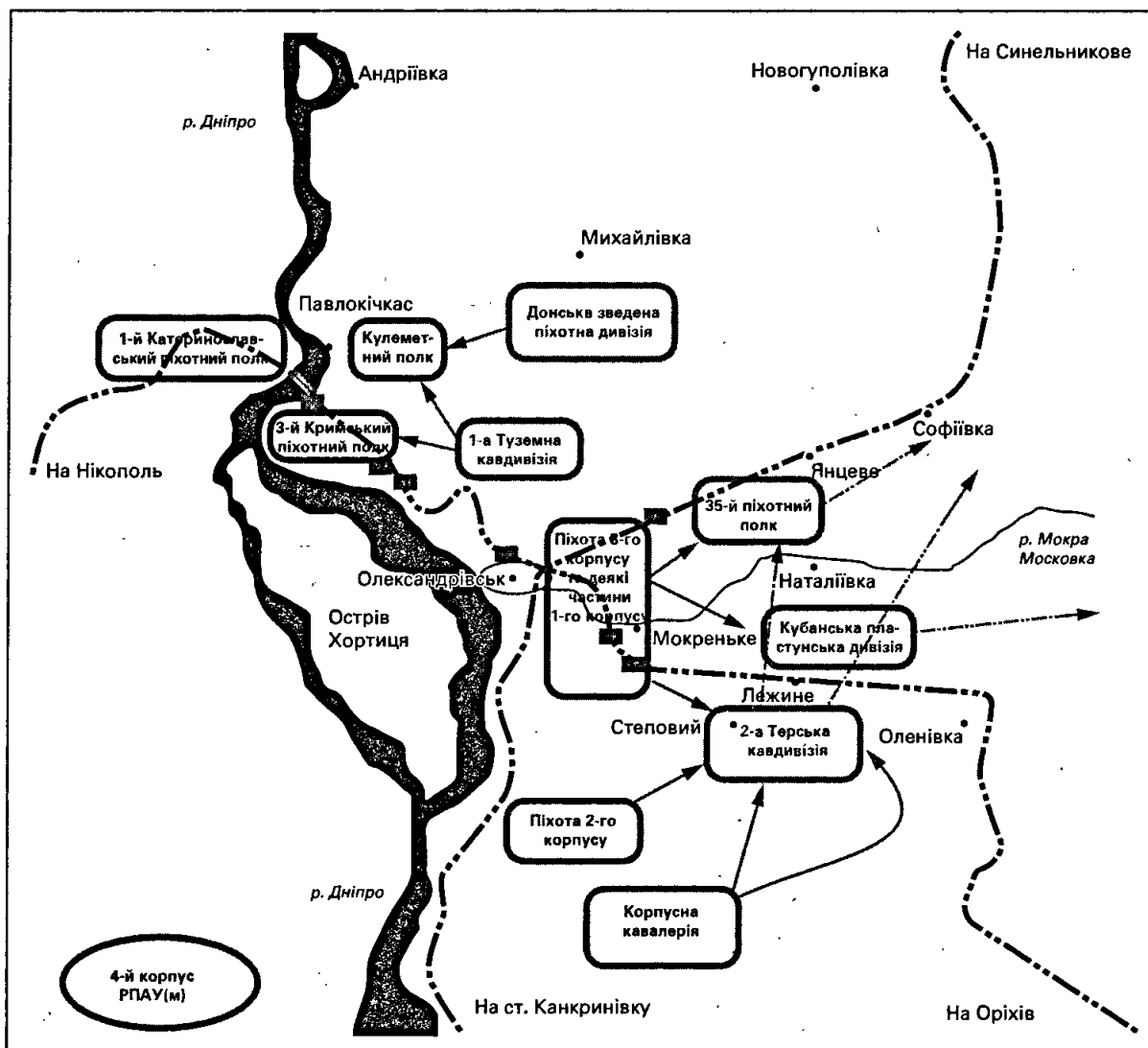

Калита» і «Дмитрій Донской» (4 морські гармати, 1 гаубиця, 70 кулеметів).

2-й корпус РПАУ(м), що займав південну ділянку фронту, за планом штабу мав діяти у фланг угрупованню білих, яке оперувало проти 3-го корпусу. У складі 2-го корпусу були 2-га махновська кавбригада (3 тис. шабель, 30 кулеметів, 4 гірські гармати), 4-й Новоспасівський і 6-й Маріупольський піхотні полки (1 тис. багнетів, 70 кулеметів, 8 гармат). Крім того, за 2-м корпусом були закріплені 1-ша і 3-тя кавбригади (6 тис. шабель, 60 кулеметів, 8 гірських гармат) для дії у ворожому тилу.

У цілому сили білих, за даними Білаша, нараховували 24 тис. піхоти, 8 тис. кавалерії, близько 500 кулеметів, 3 бронепотяги, 71 гармату; махновці мали 28 тис. піхоти, 9 тис. кінноти, близько 1100 кулеметів, 30 гармат і 7 бронепотягів, які, втім, були гірше озброєні і захищені, ніж бронепотяги білих. Таким чином,

Атака білих і ситуація опівдні
8 листопада 1919 р.

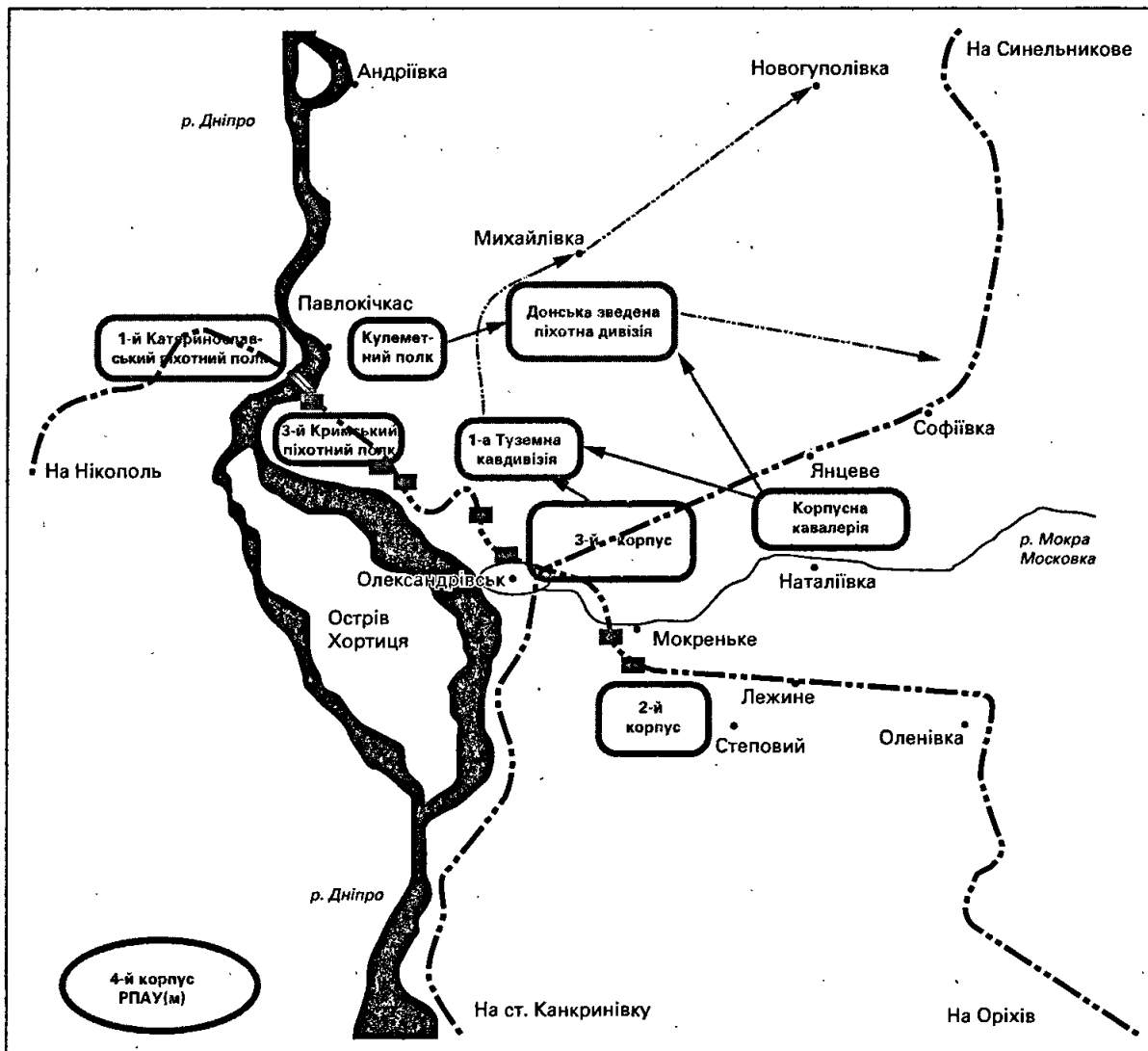

Контратака махновців у другій половині 8 листопада 1919 р.

протидіючі сили були приблизно рівними. Махновці програвали за кількістю і потужністю гармат, але мали явну перевагу в кулеметах. Білі наступали вздовж двох залізничних ліній, тобто по центру махновської оборони, намагаючись за допомогою гармат проломити, протаранити її. Зосередження основної маси кулеметів на лівому фланзі і всієї армійської кінноти на правому уможлиблювало повстанцям збивати наступальні пориви білих ударами з флангів і тилу.

Ніч з 7-го на 8-ме листопада обидві сторони присвятили розвідувальним та контррозвідувальним діям. Махновці, зокрема, старанно намагались приховати свої опорні пункти, розташування основних сил і резервів.

Генеральна баталія розпочалася рано-вранці 8 листопада з артобстрілу білими бронепотягами станції Лежине на одній залізничній лінії, роз'їзду Янцево — на іншій і села Наталівка між ними. Махновці не

відповідали. О 6-й годині ранку білі атакували позиції 3-го корпусу РПАУ(м) біля Наталівки, Лежиного і хутора Степового (зараз с. Степове). Штаб наказав корпусу відійти до села Мокренське (на притоку Дніпра Мокра Московка, зараз у межах Запоріжжя). Витягуючи на Олександрівськ 2-гу Терську і Кубанську дивізії білих, махновці розраховували ударити їм у лівий фланг і тил силами кавалерії трьох бригад і двох піхотних полків 2-го корпусу.

3-й Кримський і кулеметний полки 1-го корпусу РПАУ(м) намагались утримати позиції по лінії Михайлівка — Янцеве. Активно перестрілювалися бронепотяги, але махновські явно програвали. Аби загальмувати наступ білих, махновці пустили назустріч ворожим бронепотягам два паровози. Диверсія виявилася вдалою: «Иван Калита» і «Единая Россия» вийшли з ладу, заблокувавши обидві залізничні колії. Однак білих це не зупинило. 1-й корпус був змушений

Завершальна фаза операції

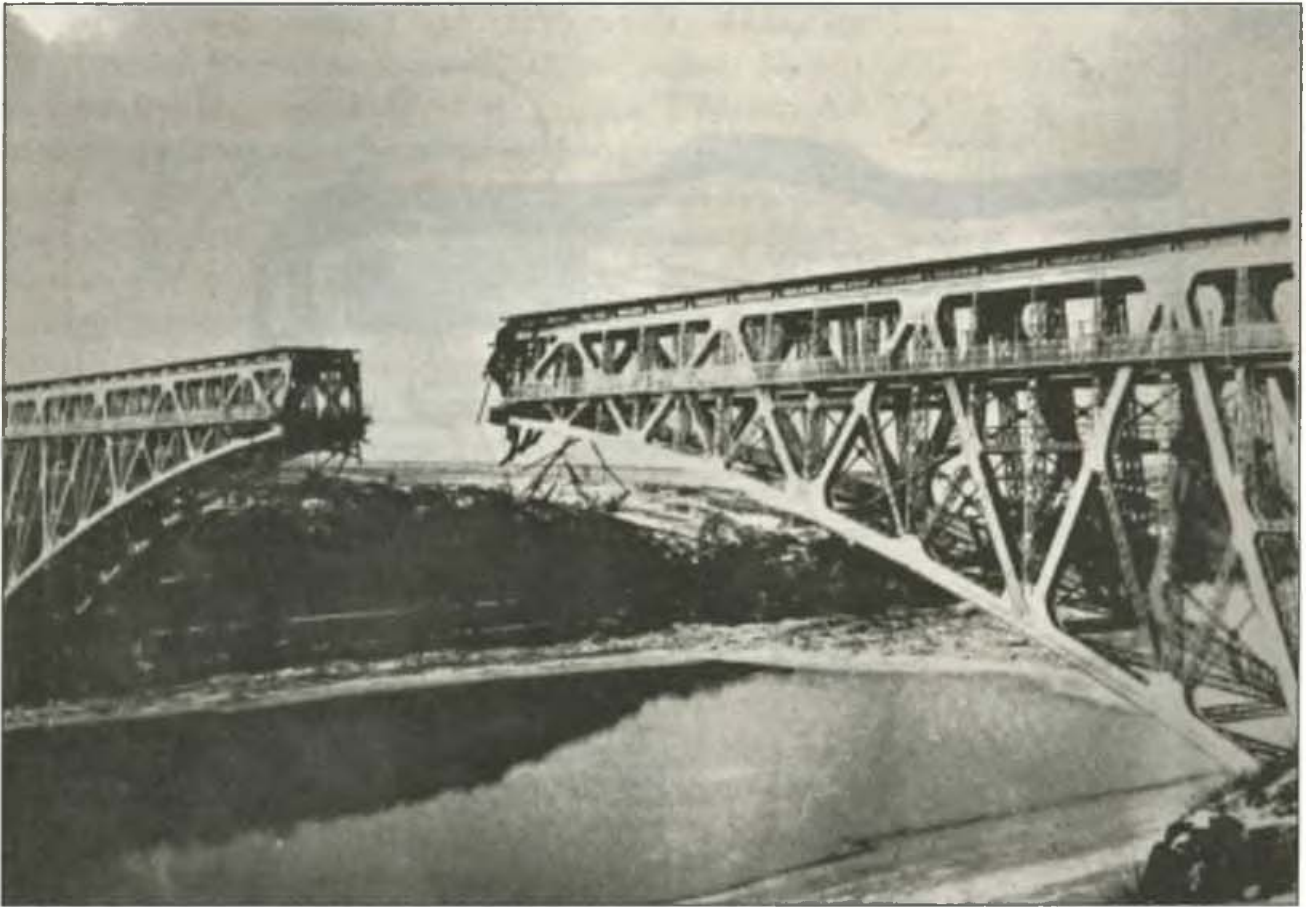
залишити Михайлівку і Янцеве, відступивши на Мокреньке і Кічкас.

На жаль, Білаш не повідомляє, що під час бою робив Махно, проте головна ставка повстанської армії розташовувалася на правому березі Дніпра, поблизу в'їзду на Кічкаський міст. Очевидно, що Махно під час бою перебував саме тут. Сам Білаш залишив штаб армії і завітав до 2-го корпусу, аби приєднатися до махновської кавалерії, яка отримала наказ атакувати з тилу 2-гу Терську дивізію білих, що займала позицію поблизу Степового хутору. Вже у другій половині дня глибокою балкою повстанська кіннота підійшла до супротивника впритул і зненацька атакувала. Не витримавши натиску, терці почали відступати через порядки власної піхоти, посилюючи паніку. Цим скористалася махновська піхота, яка здійснила вдалу контратаку. Як свідчить Білаш, у бою під Степовим білі втратили до 7 тис. бійців, включно з 2,5 тис. кавалеристів.

На північній ділянці фронту поки що переважали білі. В якийсь момент Кожин і Полонський не знайшли спільної мови, і 3-й Кримський полк, на який тиснула 1-ша Туземна дивізія, почав відходити на Кічкаський міст, кинувши напризволяще кулеметників Кожина. Ті притиснулися до Павлокічкаса, відбиваючись від Донської дивізії супротивника. Однак коли їм у фланг вдарили і туземці, ситуація стала справді критичною. Знищивши полк Кожина, білі могли б або захопити переправу, або принаймні відрізати від неї частини 3-го і 2-го корпусів РПАУ(м).

Розуміючи серйозність моменту, 7-й і 9-й полки корпусу припинили переслідування терців і накиннулися з флангу на Донську дивізію. Те саме зробила й махновська кавалерія, оточуючи донців зі сходу. Біла піхота не витримала бою у майже повному оточенні і, зазнаючи великих втрат, відступила на Софіївку. Туземна кавалерійська дивізія взагалі не виявила бажання мати справу з повстанською кіннотою, тому також вийшла з бою і відступила на Михайлівку і Новогупалівку, звідки її перекинули на Нижньодніпровськ (навпроти Катеринослава).

Отже, на основних напрямках махновцям вдалося не тільки зупинити, а й розгромити угруповання ворожих військ. Ця операція, за задумом штабу РПАУ(м), мала забезпечити безперешкодний відхід армії на правий берег, тому повстанці не переслідували

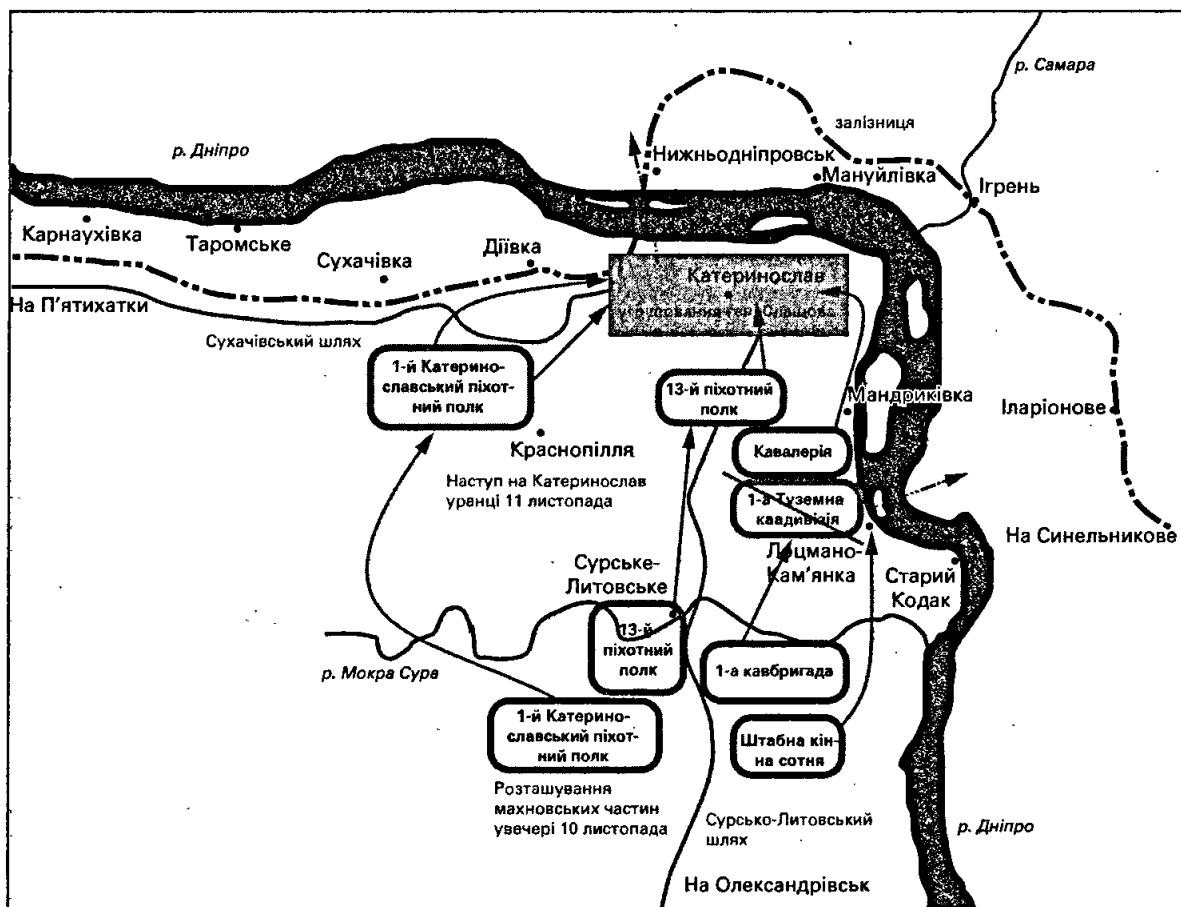
відступаючих білих. Отже, хоча махновці і залишили Лівобережжя і Північне Приазов'я, саме їх слід вважати переможцями битви під Олександрівськом.

Кінець дня 8 листопада махновці провели у зборі військових трофеїв. Хоча вони і готувалися перейти на інший берег Дніпра, командування армії посилило заслони у напрямках на Великий Токмак і Бердянськ та Оріхове. У ніч на 9 листопада всі три корпуси у повному порядку перейшли Кічкаський міст. Але ще два дні околиці Олександрівська контролювали махновські ар'єргарди. Тільки у ніч на 11 листопада повстанці повністю залишили лівий берег і пошкодили за собою Кічкаський міст. Махновська флотилія, яка тут базувалася, відійшла до Нікополя.

**Підірваний махновцями
Кічкаський міст**

4. Катеринославська операція 10–11 листопада 1919 р.

Втрата махновцями 8 листопада 1919 р. Катеринослава створила для повстанців серйозну загрозу, тому махновське командування прийняло рішення

**Катеринославська операція
10–11 листопада 1919 р.**

негаймо повернути місто. З-під Олександрівська на Катеринослав було перекинуто 1-шу кавбригаду Петренка, 1-й Катеринославський піхотний полк Клейна, штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича, який утримував і втратив Катеринослав, у Сурсько-Литовський виїхали Махно, Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава зосереджувалося 9 тис. махновської піхоти, близько 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка (тепер найпівденніший мікрорайон Дніпропетровська, прилеглий до Дніпра) займали позиції кавалерійські підрозділи Слацова, зокрема 1-ша Туземна дивізія чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами. Очевидно, у місті стояли і слацовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити.

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашем розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота — до Лоцманської Кам'янки. Отже, 1-й полк Клейна мав

обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район; 13-й — Лашкевича — мав атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху, наступаючи на центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити з гри ворожу кінноту. Загальний штурм мав розпочатись о 2-й годині ночі 11 листопада.

Перехід махновських частин на позицію атаки супроводжувався туманом, дощем і багнюкою під ногами. Як згадує Білаш, кавбригада, знявши ворожу заставу, опівночі зупинилася на якомусь хуторі за версту від Лоцманської Кам'янки. Тут вирішили зачекати встановленого часу загального наступу. Махно залишився з бригадою, виславши розвідку на південну околицю зайнятого ворогом села. Білаш із штабною сотнею і сімома «льюїсами» вирішив розвідати північно-західний край села.

Село лежало у низині понад Дніпром, оточене високими пагорбами й схилами балок. Залишивши сотню на крутому схилі, Білаш із десятком розвідників при трьох кулеметах спустився у село. Від місцевого жителя махновці дізналися про ситуацію у селі, зокрема про те, що тут дійсно чимало чеченців, але вони шикуються в похідну колону на центральному майдані села. Незабаром Білаш наштовхнувся на ворожу колону, що сунула просто на розвідників. Відступати було пізно, бо їх помітили, тому Білаш, перехоплюючи ініціативу, гучно запитав, яка це частина і хто дав наказ про відступ. Голова колони зупинилась, хтось почав відповідати, задні тиснули на передніх і, нарешті, хтось натиснув на гачок. У повній темряві листопадової ночі три махновські кулемети впритул розстрілювали чеченців. З пагорба відкрила вогонь вся штабна сотня. Спантеличені чеченці, які спочатку прийняли махновців за своїх, явно розгубились, їх охопила паніка, вони почали відступати углиб села, залишаючи вози і гармати.

Інший махновський роз'їзд у той час відкрив кулеметний вогонь по тих чеченцях, які намагались вийти з Лоцманської Кам'янки на Сурсько-Литовське. Повернувшись до бригади, Білаш про все доповів, і махновська кавалерія виступила на Лоцманську Кам'янку, аби біла кіннота не оговталась і не відійшла на Катеринослав. Однак чеченці так і не змогли організувати правильну оборону. Дивізія розпалася на жалюгідні

купки, хтось із чеченців ховався в очереті біля Дніпра, інші намагались на човнах або навіть і так переплисти річку. Білаш переконує, що насправді ворожа дивізія нараховувала 25 тис. бійців (просто неймовірна цифра) і втратила вона на світанку 11 листопада до 85 % особового складу, причому основна частина вояків була полонена. За наказом Махна розстріляно всіх ворожих офіцерів, а з рядовими протягом 10 днів проводили «виховну» роботу і потім звільнили, пропустивши на Нижньодніпровськ. Ці чеченці нібито відмовилися воювати проти махновців у подальшому, а в грудні взагалі вирушили додому на Кавказ.

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли стратегічне значення останнього. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік вокзалу. Близько 6-ї години ранку свої справи у Лоцмано-Кам'янці нарешті завершила махновська кіннота, яка, залишивши ескадрон збирати трофеї і охороняти численних полонених, через слободу Мандриківка піднялася на пагорб, з якого починався Катеринослав. Підсиливши Лашкевича, Махно і Білаш поставили таким чином останню крапку у битві за місто. Білаш повідомляє, що у боях на вулицях Катеринослава білі втратили півтори тисячі вбитими і полоненими, ще до двох тисяч оборонців розбіглися по місту і тільки 3 тис. змогли переправитися на лівий берег.

Таким чином, близько 7-ї ранку 11 листопада 1919 р. махновці повернули Катеринослав під свій контроль.

5. Великомихайлівські бої 13–15 червня 1920 р.

Махновська армія (до 7 тис. бійців, 6 гармат, до 200 кулеметів), повернувшись 11 червня 1920 р. до Гуляйполя зі свого 1-го в цьому році рейду, дуже швидко переконалася, що червоні війська готували тут їй пастку. По залізничних лініях Чаплине — Гришине

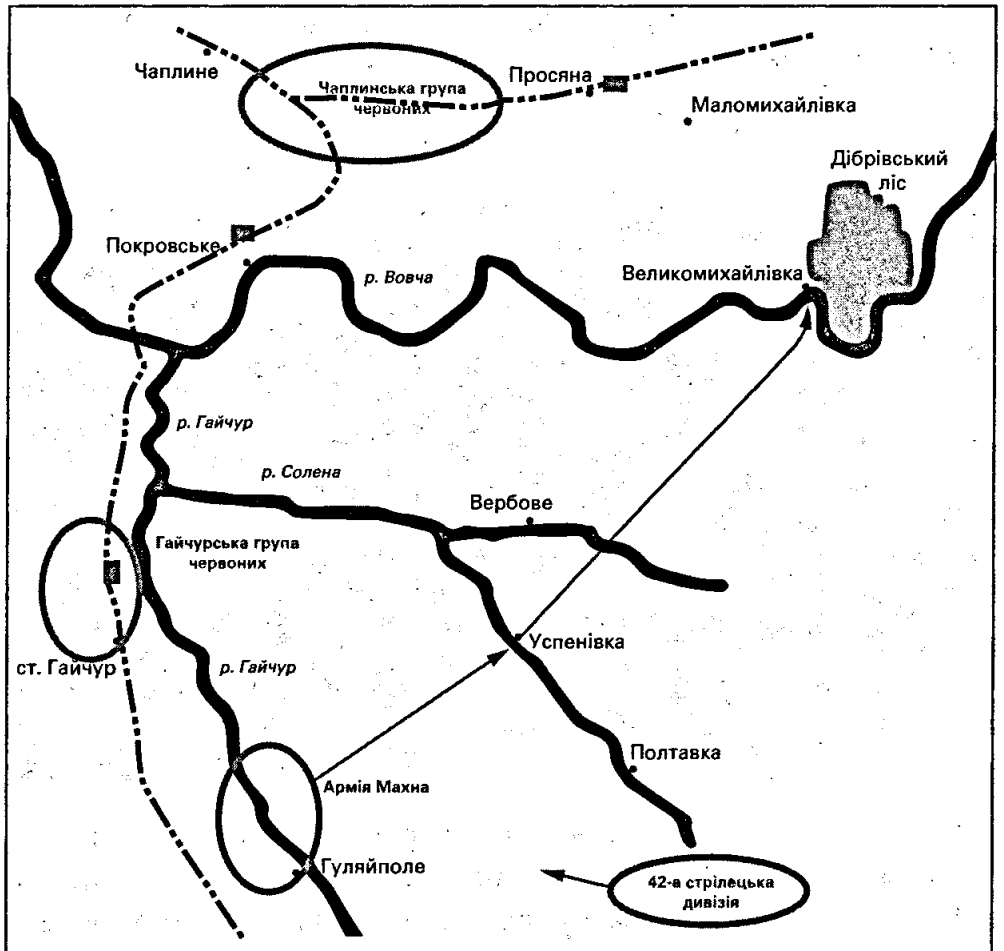

і Чаплине — Пологи постійно пересувалися ворожі бронепотяги. В районі станцій Чаплине і Просяна (північний напрям) завершувала формування Чаплинська група червоних (1200 багнетів, 80 шабель, дві гармати, панцерники). З боку станцій Гайчур і Мечетна (західний напрям) махновцям загрожував Гайчурський загін (1500 багнетів, 70 шабель, гармати), з яким повстанці вже мали бої 10–11 червня.

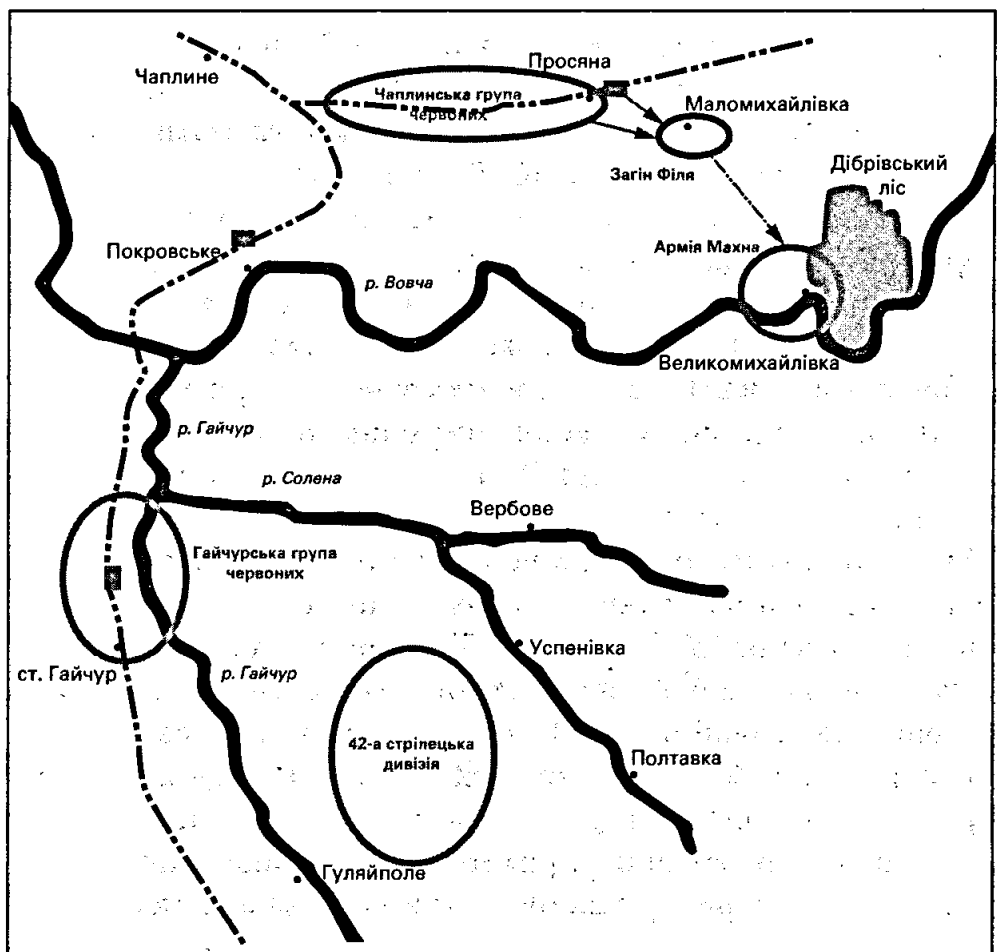
За таких умов залишатися у Гуляйполі у безпосередній близькості від залізниці було вкрай небезпечно, тому 12 червня було прийнято рішення передислокуватися до Великомихайлівки під захист Дібрівського лісу. По дорозі туди махновська розвідка дізналася про наближення з південного сходу ще однієї дивізії супротивника (42-ї).

Отже, стало остаточно зрозуміло, що концентрація значних військових сил червоних навколо Гуляйпільського району були заздалегідь підготовленою операцією червоного командування, спрямованою на остаточне знищення повстанської армії. Втім, як засвідчили подальші події, Махно адекватно оцінював потенціал ворожих сил, тому одразу відступати не став. Очевидно, він розраховував на неузгодженість дій різних груп червоних. Крім того, після здійснення 560-верстового рейду слід було дати перепочити людям і коням.

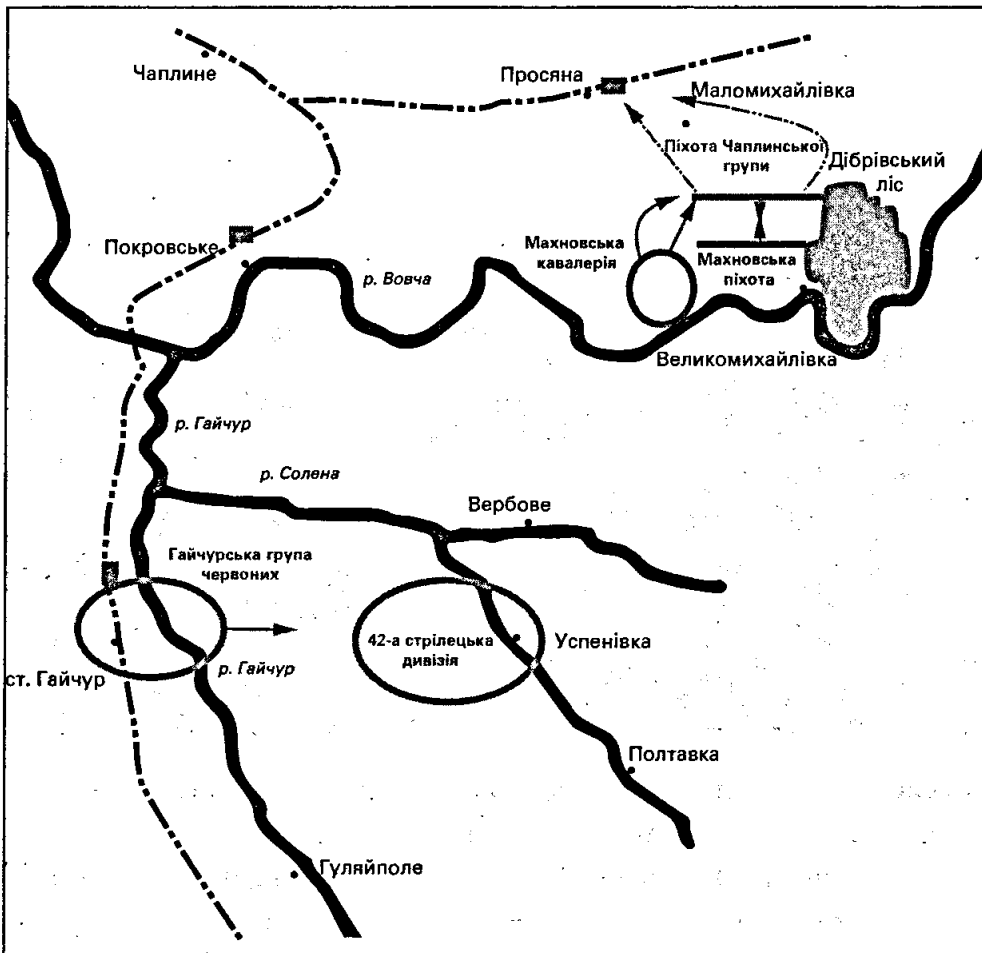
**Катерининський проспект —
центральна магістраль
Катеринослава**

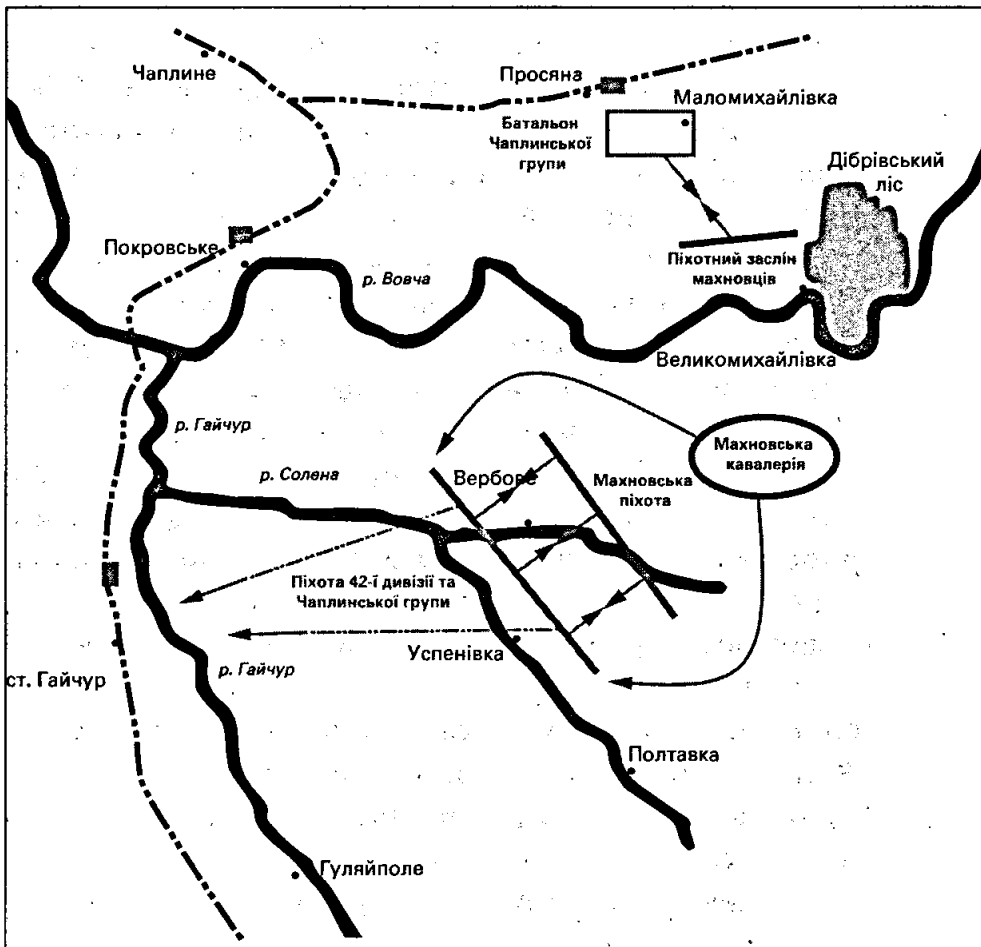
Передислокація махновської армії 12 червня 1920 р. з Гуляйполя до Великомихайлівки

Наступ Чаплинської групи червоних на Маломихайлівку вдень 13 червня 1920 р.

Наступ і відступ
Чаплинської групи
червоних увечері
13 червня 1920 р.
під Великоми-
хайлівкою

Подвійний наступ
червоних на Велико-
михайлівку 15 черв-
ня 1920 р. Пере-
можна контратака
махновців

**Річка Гайчур в Гуляйполі
сьогодні**

У Великомихайлівці 13 червня армія Махна зустрілась із місцевим повстанським загonom Філя невідомої чисельності, який виступив до села Маломихайлівка, аби прикрити армію, що відпочивала, з найбільш небезпечного напрямку — північного. І розрахунок командування виправдавсь. Саме Чаплинська група першою атакувала повстанців. Філб зустрів її у Маломихайлівці, але під сильним вогнем панцерників і, очевидно, бронепотягів (від станції Просяна до центру Маломихайлівки 3–4 км по прямій) змушений був відступити до своїх основних сил.

Близько 18-ї години піхотні шеренги чаплинців, що наступали, наблизилися до околиць Великомихайлівки з півночі. Наступ супроводжувався гарматним обстрілом села. Махновці застосували свій найулюбленіший прийом: повстанська піхота посунула назустріч ворожій, а численна махновська кіннота, користаючи з відсутності кавалерії червоних, обійшла наступаючі лави з лівого флангу. Одночасного удару з двох боків група червоних не витримала і кинулася навтьоки. Тільки ніч врятувала червону піхоту від повного знищення. Але й без того махновці захопили до 40 полонених, обидві гармати, до 400 снарядів тощо. Втім Чаплинська група повністю знищена не була, отже, загроза з півночі, хоча й послабшала, все ж таки залишалася. Крім того, слід було очікувати наступу з двох інших напрямків.

Поле бою

Наступного дня бойових дій не було, але обидві сторони до них активно готувалися. Чаплинська група намагалась отямитися. 42-га дивізія зайняла Гуляйполе і Успенівку (між Гуляйполем і Великомихайлівкою), встановивши оперативний зв'язок з Гайчурською групою. Звичайно, довелось активно попрацювати і махновській розвідці.

О 5-й годині 15 червня червона піхота чисельністю до 4 тис. багнетів розпочала наступ єдиним фронтом у 10 верст по лінії Гайчур — Успенівка з Гуляйполем у тилу. Її просування супроводжувалось інтенсивним артилерійським вогнем з 4 тридюймових гармат. Махновська артилерія (5 гармат) негайно відповіла. Махновці використали ту ж тактику, що і 13 червня на північному напрямку. Назустріч ворожій піхоті виступила половина повстанської (до 3 тис. багнетів). Інша половина залишалася захищати Великомихайлівку з півночі, звідки загрожували чаплинці. Махновська кавалерія, знову користуючись своєю перевагою, здійснила флангові обхвати, що змусило червоне командування дати наказ про відступ. Гайчурська група і 42-га дивізія відійшли на Гайчур, залишивши махновцям деякі трофеї.

У цілому бій на південно-західному напрямку тривав 6–7 годин. Махновці втратили, якщо вірити їхнім джерелам, чотирьох бійців убитими (щоправда, серед них командир кавполку і командир роти) та десятьох

пораненими, взявши у полон до 50 червоних і кулет. Дефіцит снарядів змусив повстанців відповідати одним гарматним пострілом на п'ять ворожих (махновці випустили 100 снарядів).

Поки тривав бій на південній ділянці, чаплинці силами одного батальйону спробували знову прорватися до Великомихайлівки. Протистояння тут завершилося перестрілкою без будь-яких наслідків.

Отже, за результатами боїв за Великомихайлівку махновці захистили свої позиції, але не змогли розбити жодне угруповання червоних. Це означало збереження загрози і подальше перебування повстанської армії у напівоточенні. Очевидно, саме з цієї причини махновське командування прийняло рішення відвести військо у більш спокійний район у єдиному вільному напрямку для відступу — східному.

Уже наступного дня повстанська армія перебазувалася до села Комар.

6. Кураховсько-Гришинська операція

13–15 липня 1920 р.

Одинадцятого липня 1920 р., вийшовши із сіл Времіївка і Великий Янісоль (Великоновоселківський район Донецької області), Особлива група військ революційних повстанців України — махновців (ОГ(м)), розпочала свій 2-й рейд 1920 р. по радянських тилах. Спочатку в планах махновського командування був прорив на схід, на Донщину.

Початок рейду дійсно мав стати проривом, адже червоні зосередили у повстанському районі чимало своїх військ. Так, навколо Гуляйполя розміщувалися 67-ма, 125-та і 185-та бригади ВОХР, 377-й і 36-й полки, Чаплинська група, особлива група Куличенка, частини начальника 7-ї ділянки тилу. В районі ст. Гришине знаходились 82-га і 174-та бригади ВОХР, особливий загін Мусатова, окремий зведений загін, маршовий батальйон начальника тилу Катеринославської губернії, бронелетючка № 207, бронепотяг № 24 «Радянська Україна» і бронеплатформа. У районі Маріуполя — Волновахи перебували 9-й особливий загін, 80-й залізничний батальйон, 42-га дивізія, 375-й полк, а також 164-та бригада ВОХР. Червоним

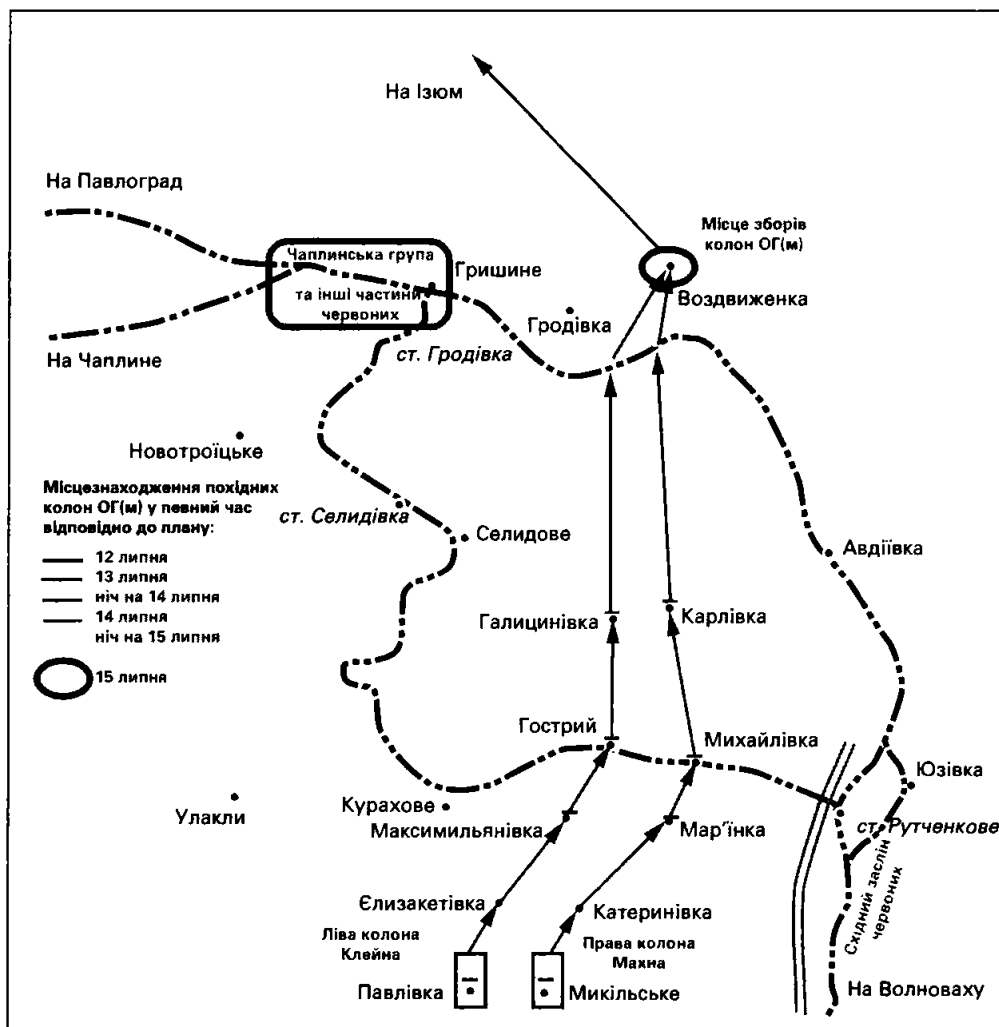

Радянські активісти, вбиті махновцями. Запорізький обласний краєзнавчий музей

залишалося лише затягнути зашморг навколо повстанської армії, але Махно виявився спритнішим.

ОГ(м) йшла двома колонами. Першу становили: кавполк, кулеметний полк, піхотний полк Агаркова, артсклад на тачанках, 5 гармат, РРПУ(м) і штаб ОГ(м), штабний взвод. Друга колона складалася з полку Клейна і двох гармат. Червона розвідка достатньо точно оцінювала сили махновців, вважаючи, що у них три піхотні полки, кавалерія, 8 гармат, 60 кулеметів, 85 тачанок і 35 лазаретних двоколок. Крім того, червоні вважали, що Махно зі свого району буде прориватися або на з'єднання з Врангелем, або на північ, як під час 1-го рейду. Однак вони не знали про плани Махна стосовно Донщини.

Досягнувши 12 липня сіл Павлівка і Микільське, махновці, згідно з планом, мали підготуватися до переходу залізничної колії на лінії Волноваха — Велико-Анадоль — Оленівка, коли дізналися про появу в селах навколо станції Анадоль численної червоної кавалерії корпусу Жлоби. Серйозні сутички з регулярними кавалерійськими частинами поблизу фронту в плани штабу ОГ(м) не входили, тому на ходу був змінений подальший маршрут війська. Замість Донщини було вирішено йти на Ізюмщину, але червоне

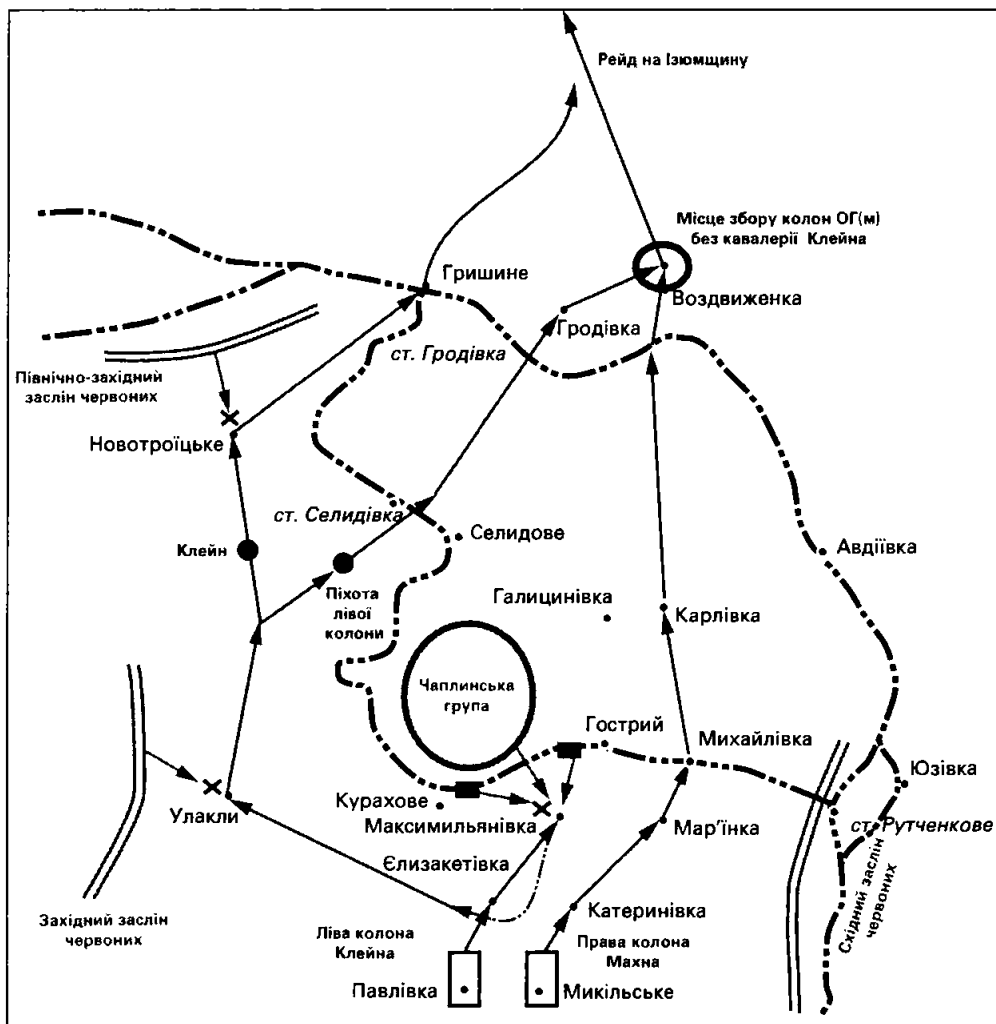

План командування ОГ(м) із переходу залізничних ліній Гришине–Курахове–Рутченкове та Гришине–Авдіївка протягом 13–15 липня 1920 р.

командування це передбачило. Доки махновці змінювали плани, червоні зміцнили гришинський напрям. Тут додатково з'явилися 5-й і 8-й особливі загони, загін 233-го батальйону, 23-й і 234-й батальйони, батальйон начальника місцевої ділянки тилу, рота харківського губвійськкому, окремий артвзвод, легка батарея тилу армії, а також бронепотяг № 2.

Знали чи не знали махновці про посилення загороджувальних сил ворога на гришинському напрямку — питання риторичне. Найімовірніше, знали, хоча, можливо, і не про всі частини. Однак, очевидно, що Махно в черговий раз розраховував на неузгодженість дій цих команд і підрозділів. Крім того, махновцям більше не було куди йти.

Отож, перегрупувавшись, обидві колони ОГ(м) повернули на північ. Ліва колона Клейна мала пройти Єлизаветівку, Максимільянівку, перетнути залізничну колію лінії Гришине — Курахове — Рутченкове біля роз'їзду Гострий і досягти села Галицинівка. Права колона Махна, пройшовши Катеринівку, Мар'їнку,

роз'їзд Михайлівка на тій же залізничній лінії, мала досягти сіл Карлівка й Олександрівка. Далі обидві групи повинні були подолати ще одну залізничну лінію Гришине — Авдіївка, при переході якої мали спрацювати команди досвідчених махновських під-ривників.

Але не так сталося, як гадалося. Якщо права колона діяла суворо за планом, у ніч на 14-те липня перейшовши першу залізничну лінію, вранці 14-го досягнувши Карлівки, у ніч на 15-те подолавши другу лінію і зупинившись 15-го липня у селі Воздвиженка, то з лівою групою сталися негаразди. Спочатку, у ніч на 14-те, коли група була у Максимільянівці, готуючись до першого переходу залізниці, махновців несподі-вано атакувала перекинута з Гришиного Чаплинська група, яка складалася з трьох піхотних полків (3 тис. багнетів), кавполку (500 шабель), 5 гармат і 100 ку-леметів. Чаплинцям допомагали вогнем гармат два бронепотяги. Клейн зазнав відчутних втрат і від-ступив на Єлизаветівку. Звідси, не гаючи часу, він

Кураховсько–Гришинська операція 13–15 липня 1920 р.

повів свою колону на захід, через Улакли, аби обійти чаплинців і перетнути залізницю західніше. Однак під Улакли вдруге за ніч Клейн був атакований, очевидно, вже не чаплинцями, а іншими силами червоних. Уникаючи бою, махновська колона виступила на Селидове, у північно-східному напрямку. Вже на світанку Клейн, який очолював авангард (кавалерія, кулеметні тачанки і три гармати), помилився дорогою і попрямував на північ, на село Новотроїцьке. Піхота з обозом прямувала чітко на Селидове. Чому дві частини лівої колони ОГ(м) протягом 14 липня не могли віднайти одна одну, не зрозуміло. У ніч на 15-те піхотна частина лівої колони самотужки, без кулеметно-гарматного прикриття і підричників, пройшла обидві залізничні лінії повз станції Селидівка і Гродівка і зупинилась у селі Гродівка, відновивши через дві доби втрачений зв'язок з правою колоною Махна. Об'єднавшись 15 липня, ці дві частини ОГ(м) вирушили на північ, у напрямку сіл Шахове, Миколаївка, Аврамівка і Софійське. Очевидно, що махновське командування вважало решту групи Клейна знищеною.

Клейн же 14 липня вкотре вже був атакований поблизу Новотроїцького. Йому врешті вдалося прорватися до Гришиного, але в бою він втратив гармати і гарматну обслугу, три тачанки із снарядами. Палаючи помстою за всі свої втрати (а він і піхоту своєї колони вважав повністю втраченою), Клейн здійснив доволі нахабний несподіваний для червоних напад на Гришине, знищуючи там осередки радянської влади. Це відбулось у ніч на 15 липня, а вдень кавалерія Клейна вже вийшла на слід основного війська махновців і прибула до Шахового. Тут його було віддано під військовий суд, який виявив недбалість Клейна як командира, який не піклувався про охорону на ночівлях, зв'язок між окремим підрозділами колони і, зрештою, розвідку. Клейна переведено на посаду командира інтернаціонального полку, до складу якого входили китайці і латиші.

Через декілька тижнів частина піхоти лівої колони, розсіяної під Максимільянівкою та Улакли, на чолі з Агаркіним наздогнала рейдуючу ОГ(м) на Полтавщині, порадувавши фактом своєї появи бойових друзів.

Дехто з дослідників вважає, що поразка Клейна під Максимільянівкою завершилася полоном фактично

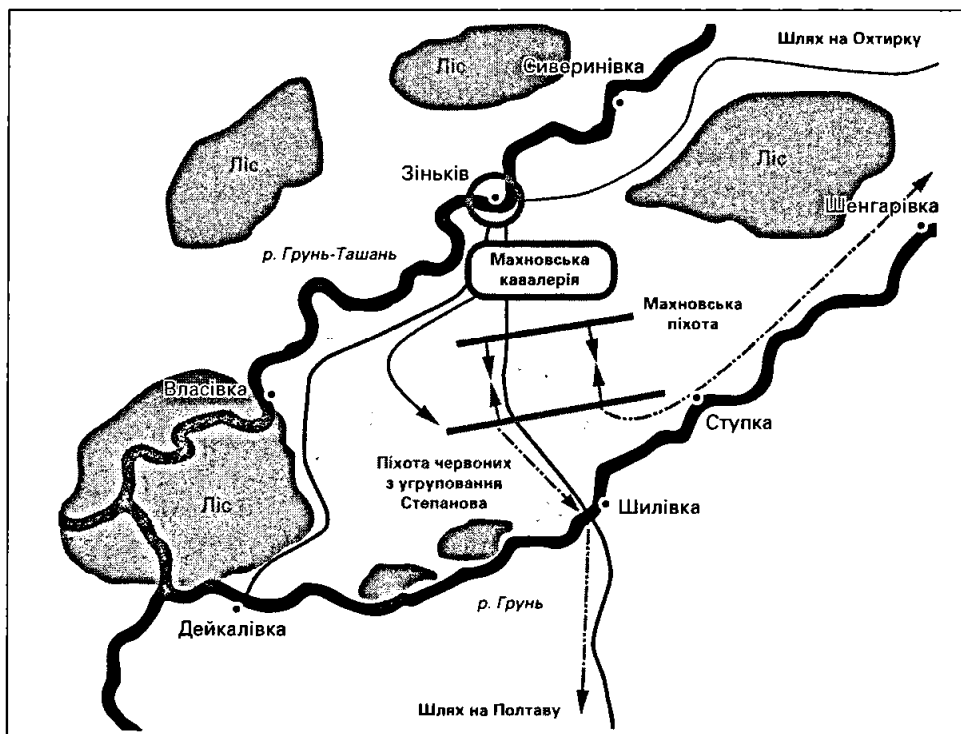
всієї піхоти лівої колони ОГ(м) і розстрілом 2 тисяч (!) махновців, що нібито яскраво підкреслює звірячу суть червоного терору. Однак цей масовий розстріл треба визнати все ж таки легендою, в основу якої був покладений факт розпорошення частини бійців Клейна, втрати зв'язку між окремим підрозділами лівої колони і між двома колонами, що не дозволило моментально довідатися про долю тих чи інших зниклих бійців. «Воєнний щоденник оперативного відділу Револуційної ради України (махновців)», повідомляючи про Кураховсько-Гришинську операцію, жодним словом не згадує про цей розстріл. Можливо, червоні і розстріляли під Максимільянівкою полонених махновців, адже це відповідає звичайній практиці червоних карателів, тільки ж ніяк не 2 тис. чоловік. Отже, сам факт розстрілу заперечувати підстав немає, але нереалістичну кількість розстріляних можна пояснити розпадом колони Клейна, невідомим числом загиблих і полонених повстанців, зрештою тим, що частина війська була розпорошена. Якби розстріл стався, його очевидці обов'язково поділилися б інформацією з махновським командуванням, однак останнє про нього нічого не знало.

7. Оборона Зінькова

9–15 серпня 1920 р.

Завершуючи свій 2-й рейд 1920 р., 9 серпня, після короткого бою з місцевою міліцією і батальйоном ВОХР, махновське військо зайняло місто Зіньків Полтавської губернії. Після місячного маршу, що супроводжувався постійними боями і сутичками з каральними військами червоних, повстанці вкрай потребували відпочинку. Крім того, махновське командування мало продумати план подальших дій армії. Тому залишати Зіньків одразу Махно не поспішав.

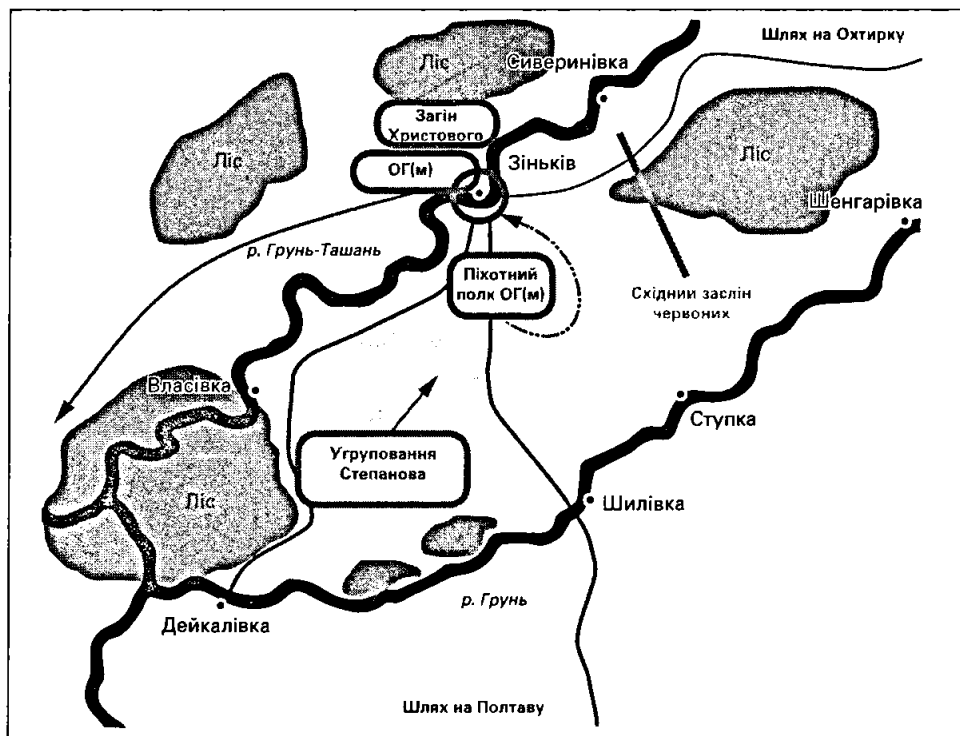
Слід зазначити, що похід махновців на Зіньків червоне командування, яке займалося боротьбою з махновщиною, явно прогавило. Крім того, місто знаходилось у тупику залізничної лінії, тому швидко стягнути свої війська у цей район вже не вдавалось. Ясна річ, це було тільки на руку махновцям, розвідка яких пильно стежила за подіями в окрузі.

**Бій під Зіньковом
14 серпня 1920 р.**

Перша спроба відбити Зіньків була здійснена тільки 12 (за іншими даними — 13) серпня. Полтавські губернські власті зібрали всі сили, що були під рукою, і направили проти Махна. Цих сил нараховувалося, за різними даними, від 2 до 7 тисяч багнетів, від 500 до 1000 шабель, гармати і, за непевною інформацією, мінімум один бронепотяг. Червоні наступали з боку Полтави, тобто з півдня, і махновці відмовилися від прямого бою, як завжди застосовували військові хитрощі. Махновська піхота ледь не демонстративно залишила місто, можливо, імітуючи паніку, і червоні поспішили зайняти Зіньків. У той час повстанська кавалерія обійшла місто і вдарила по супротивнику з тилу. У бою було зарублено до сотні червоних кавалеристів, взято до тисячі вояків у полон, захоплено 6 гармат, 20 кулеметів тощо. Група червоних поспіхом відкотилася назад до Полтави, а повстанці повернулися до Зінькова.

14 серпня знову-таки з боку Полтави, вишикувавши піхоту в цеп, червоні вдруге атакували Зіньків. Махновські розвідники дізналися, що це були Чаплинська група і маневровий загін Степанова під загальною командою останнього. Очевидно, що угруповання Степанова було підсилене й місцевими військовими силами, вже битими повстанцями. Таким чином, червоних було 10 тис., але й махновців тоді нараховувалося приблизно стільки ж.

Другий бій при обороні повстанцями Зінькова не виявив нічого оригінального у тактиці Махна. Назустріч піхоті Степанова він направив, також розгорнувши у цеп, свою піхоту, в той час як махновська кіннота традиційно пішла в обхід, очевидно, з правого флангу. Швидше за все, червоні нічого іншого і не очікували, але нейтралізувати такий маневр повстанської кавалерії не могли. Тому, не бажаючи бути остаточно розбитим, Степанов дав наказ відступати на Охтирку і Полтаву. У ході переслідування махновці взяли ще деякі трофеї і до тисячі полонених.

Не вважаючи себе переможеним, Степанов наступного дня повторив спроби розбити махновців чи принаймні відбити Зінків. Блокувавши східний, охтирський, напрямок частиною військ, він обійшов основними силами місто з півдня і від села Дейкалівка розпочав гарматний обстріл. Аби Степанов зненацька не увірвався до Зінькова, Махно виставив між містом і Дейкалівкою піхотний полк, а решта частин ОГ(м), вишикувавшись у похідну колону і розіславши в усі боки розвідників, вийшли з міста у південно-західному напрямку, прикриті від червоних річкою Грунь-Ташань і лісом. Відїхавши від міста на безпечну відстань, Махно наказав знятися з позицій і піхотному заслану.

Вздовж річки махновці досягли села Бірки, де взяли в полон до 70 обозників Степанова, яких порубали,

Відхід особливої групи махновців із Зінькова на Миргород 15 серпня 1920 р.

аби приховати напрямок свого відходу, бо вони, очевидно, відмовились приєднатися до повстанців. Через Ковалівку і Великі Сорочинці махновці взяли курс на Миргород.

У районі Зінькова залишилося значне місцеве повстанське формування Христового (Білаш, здається, перебільшує, коли каже, що загін Христового нараховував 6 тис. багнетів, 500 шабель, 40 кулеметів і 4 гармати), яке, отримавши перед тим від махновців відчутну допомогу зброєю, тепер прикривало їх відхід, відвертаючи своїми діями увагу червоних.

8. Комарський бій

3 грудня 1920 р.

Після остаточного розриву радянської влади з махновцями у листопаді 1920 р. командуючий червоним Південним фронтом (пізніше — головнокомандуючий військами України і Криму) Фрунзе доклав чималих зусиль, аби за заздалегідь складеним планом здійснити ліквідацію повстанських формувань Південної України. Однак реалізація плану від самого початку дала збій. Командирам РПАУ(м) після боїв 26 листопада за Гуляйполе вдалось вивести повстанців із заблокованого численними урядовими військами району Малої Токмачки — Гуляйполя — Пологів у східному напрямку. В селах міжріччя Вовчої та Кашлагачу Махно реорганізував і поповнив свою армію, стягуючи до себе з усіх боків територіальні повстанські загони.

Аби перервати будь-які зв'язки штабу РПАУ(м) з повстанськими загонами північних районів Катеринославщини і Донбасу, Фрунзе наприкінці листопада створює так звану Північну групу військ у складі окремих зведеної Заволзької та Богучарської піхотних і Киргизької кавалерійської бригад, 19-ї окремої бригади військ ВНУС та окремого загону на чолі з Покусом. Спільно з Північною групою діяли Інтернаціональна кавбригада та окремі регулярні частини.

За новим планом Фрунзе, всі ці сили мали притиснути армію Махна до берега Азовського моря і остаточно її розгромити.

Північна група розпочала свої дії 29 листопада полюванням на окремі махновські загони Брови, Лебеда та інших, які діяли у басейні Вовчої, пробиваючись на з'єднання з Махном. Через те, що махновські формування в той час діяли порізно, командир Північної групи змушений був розділити свої війська. Заволзька бригада, зокрема, оперувала на північ від Великомихайлівки проти Брови, а Киргизьку бригаду було направлено в басейн річки Мокрі Яли, ближче до розташування основних сил Махна.

РПАУ(м) тоді нараховувала, за різними даними, 3–4 тис. бійців, половину війська становила кіннота. Повстанська армія тільки наприкінці листопада обновила свій штаб і Революційну раду повстанців України (махновців) як вищий орган махновської організації. На стадії формування перебував кулеметний полк, поповнювались або заново формувалися піхотні полки. Махновці мали дві артбатареї. Звичайно, протистояти всій Червоній армії така РПАУ(м) не могла. Але протидіяти окремим червоним частинам їй було під силу.

2 грудня Киргизька бригада Північної групи увійшла до села Комар, розташованого на північний схід від Гуляйполя. Бригада нараховувала 500–600 бійців, переважно казахів, калмиків і, можливо, башкирів. Командний склад її був представлений здебільшого росіянами. Бригада мала з десяток кулеметів на тачанках і кінну артбатарею. Ніч з 2 на 3 грудня частина провела у Комарі. Судячи з усього, командування не потурбувалося виставити варту, не кажучи вже про організацію розвідки. Червоні не подумали навіть перевірити село на наявність у ньому повстанців чи просто підозрілих осіб. Унаслідок такої безтурботності не були помічені махновські розвідники, які вночі спокійно залишили село і з детальною інформацією про бригаду відправилися до Махна.

Вранці 3 грудня бригада вишикувалася на головній вулиці Комара у похідну колону, головою на південь. Слід зауважити, що село було витягнуте вздовж річки Мокрі Яли і затиснуте між річкою і пасмом невеличких пагорбів. Командування бригади, знову-таки не виставивши охорони і не виславши розвідувальних пікетів, очолило колону, не знаючи, що робиться не тільки в її задній частині, а й на флангах.

Махновські розвідники

Переважно партизанська за своїм характером Революційна повстанська армія України (махновців) завжди покладалася на активну підтримку місцевого, як правило, селянського населення Півдня України. Ця особливість бралася за основу і при організації махновської розвідки: селяни охоче інформували повстанців про пересування ворожих підрозділів, їх озброєння, настрій, поведінку в селах. А багато хто, незважаючи на вік і стать, добровільно ставав махновськими розвідниками-агентами. Крім агентури з-поміж цивільних, махновці мали й регулярну, т. зв. армійську розвідку.

На малюнку бачимо кінного розвідника РПАУ(м) при зустрічі з селянкою-розвідницею, яка передає вершнику важливу інформацію. Кінна розвідка махновців мала на озброєнні ручні кулемети Люїса, вогнепальну та холодну зброю, гранати. Подія відбувається взимку, тому розвідники у відповідному одязі. Вершник у зимовому овечому кожусі, зимовій овечій шапці, армійських галіфе та чоботях. Він має бінокль, нагайку за халявою чобота, сидельну сумку. Розвідниця виглядає як звичайна селянка, одягнута у запаску та юпку місцевого покрою, звичайну хустку та чоботи.

◀ Мітинг у селі

(або Виступ повстанського командира)

Як одну з форм своєї боротьби махновці активно використовували агітацію. Крім застосування друкованих засобів агітації (газети, листівки), махновське командування регулярно проводило мітинги перед селянами, військовополоненими та власними бійцями. Агітаційною роботою займався спеціально утворений при Револьюційно-військовій раді РПАУ(м) культурно-просвітницький відділ, до складу якого входили політпрацівники (як правило, анархісти). Саме ідеологи та повстанські командири, які мали ораторські здібності, виступали

на агітаційних мітингах від імені махновського війська.

На малюнку зображено один з таких мітингів, організований для селян і бійців-махновців, перед якими виступають командир (умовно сам Нестор Махно) та інтелігент-анархіст з кульпросвіту. Водночас використовується наглядна агітація — розгорнутий на ганку будівлі чорний прапор з написом: «Власть рождает паразитов. Да здравствует анархия!»

Присутність у натовпі слухачів козака-кубанця і матроса підкреслює особливості кадрового складу махновської армії.

Раптом з трьох боків — з півночі, півдня і сходу — з-за пагорбів колона почала обстрілюватися з гармат, кулеметів і гвинтівок. Обстріл тривав хвилин десять, після чого червоні були атаковані армією Махна. Головна вулиця села з обох кінців була блокована кулеметними тачанками, які, наїжджаючи на колону, розстрілювали киргизів упритул. Кулемети стріляли вліво і вправо, а також понад головами власних коней, що дозволяє припустити, що махновці використовували ручні «льюїси» або «максими» на триногах. За тачанками стрімко йшла повстанська кавалерія. Як свідчать джерела, приголомшені киргизи не встигли зробити жодного пострілу у відповідь. Тільки з правого боку колони близько сотні бійців з 2-3 кулеметами змогли боковими вуличками дістатися річки і врятуватися втечею, переправившись через неї.

З Киргизькою бригадою фактично було покінчено. Під час атаки махновці зарубали до 150 червоних, понад 200 взяли у полон, частина полонених приєдналася до Махна. Повстанці також захопили всі ворожі гармати, 8 кулеметних тачанок, увесь обоз бригади.

Розгромом бригади керував безпосередньо Махно. Це означає, що тут діяла вся тодішня РПАУ(м). Отже, за третину ночі Махно здійснив зимовий перехід у декілька десятків верст, вийшов завчасно на зручні позиції й атакував супротивника у найсприятливіший для себе момент. Розгром Киргизької бригади хоча і не зірвав черговий план Фрунзе по оточенню повстанців, усе ж таки сильно ускладнив його реалізацію.

Після набігу на Комар Махно відійшов вздовж Мокрих Ялів на південь, до села Великий Янісоль, звідки відпустив частину полонених. Це свідчить про те, що «бусурман» як таких Махно не переслідував. У полон не брали лише мусульман Інтернаціональної бригади, забрудненої терором проти мирних мешканців Гуляйполя 26 листопада 1920 р. Відпущені Махном полонені розповіли, що угруповання останнього складалось із трьох кавполків (у повстанській кавалерії було чимало козаків-донців і кубанців), одного піхотного, укомплектованого сибіряками-повстанцями (були мобілізовані до Червоної армії і дезертирували з неї, приєднавшись до махновців) та українцями, комендантського ескадрону, так званої Чорної сотні, гвардії Махна, двох артбатарей і підрозділу кулеметних тачанок (до 25 одиниць). Як повідомлялось, «озброєні

всі (махновці) добре, крутять цигарки, цукру багато. Є спирт і самогонка, патронів багато... настрої чудовий». Усе це свідчить про невипадковість успіху махновців у Комарі. Тут вони діяли не як бандитська зграя, як це намагались показати більшовики, а як добре і правильно організоване бойове формування.

9. «Іду на ви». Бердянська операція 11–12 грудня 1920 р.

Одинадцятого грудня 1920 р. у селі Новоспасівка (15 км на північ від Бердянська) об'єдналися 1-ша і 2-га оперативно-бойові групи РПАУ(м). Тепер повстанська армія нараховувала близько 3,5 тис. шабель, 500 багнетів (піхота пересувалась на тачанках), 16 гармат і 500 кулеметів. Як бачимо, махновське військо було організоване таким чином, аби мати можливість мобільно пересуватися на далекі відстані, маневрувати, завдавати несподіваних ударів і швидко відходити.

Червоні не знали про подальші наміри Махна, але мали власний план ліквідації махновського формування. За цим планом повстанці мали бути оточені цільним кільцем урядових військ, притиснуті до азовського узбережжя і знищені. Махновська розвідка чудово знала про насиченість району червоними військами, тому, здавалось, Махно мав би якомога швидше виводити свою армію звідси на оперативний простір. Але замість цього Н. І. приймає дещо дивне рішення — захопити повітове місто Бердянськ.

Навряд чи таке рішення можна назвати помилкою чи дурістю. Радше воно спиралося на точний тактичний розрахунок. Безпосередньо поблизу Бердянська і в самому місті значних військових частин червоних не було. Повітовий центр оборонявся тилловими і навіть нерегулярними підрозділами. Але в ньому можна було розжитися певними військовими трофеями, що для повстанців Махна було важливим. Крім того, як показали подальші події, махновці розраховували використати міську друкарню для розмноження власних агітаційних матеріалів. Втім і саме взяття Бердянська мало неабияке пропагандистське значення у справі боротьби з червоними можновладцями. І, зрештою,

Махно був твердо переконаний у тому, що з Бердянська його армія вийде спокійно.

У ніч на 12 грудня власті Бердянська одержали телеграфом із Новоспасівки лаконічне повідомлення від Вдовиченка, екс-командира 1-ї Азовської групи махновців: «Іду на ви». Очевидно, ідея взяття міста належала саме цьому махновському командирі, тому можна припустити, що штаб РПАУ(м) довірив йому і командування повстанцями у цій операції.

Бердянські комуністи сприйняли слова Вдовиченка цілком серйозно. Знаючи, що махновці зазвичай на значні центри нападають зранку, більшовики вирішили решту ночі використати для зміцнення оборони: готували опорні пункти, на підходах до них будували барикади, звозили до пунктів набої, розміщували бійців. Ні за чисельністю, ні за боєздатністю місцеві червоні війська не могли рівнятися з махновцями. Але все ж таки вони були попереджені. За даними представників влади, у Бердянську на той момент перебували: батальйон залози і сотня повітового комісара (разом 300 бійців), бойові загони місцевих комуністів (ще 300 чол.), а також загін чекістів і продармійці. Отже, всього до 700 багнетів. Крім того, у ніч на 12 грудня у місті залишалася незначна частина спішеної кавбригади (невідомої чисельності), яка мала ще ввечері 11-го вийти на Миколаївку і Димитрівку, тобто назустріч махновцям, але чомусь не вийшла. Ця частина мала на озброєнні батарею 3-дюймових гармат. Розуміючи, що з такими силами місто не втримати, червоні розраховували протриматися на опорних пунктах години 2–3, аж поки не підійде допомога ззовні. Принаймні оборонці на це дуже сильно сподівалися.

Близько 6-ї ранку 12 грудня махновці атакували Бердянськ, знявши застави червоних на основних напрямках просування у місто. Повстанці наступали з трьох боків з розрахунком зійтись у центрі. Основні сили наступаючих йшли зі східного боку в напрямку місцевої надзвичайної комісії і пошти, де розташовувалися опорні пункти червоних. Бій за ці два пункти тривав недовго, їх захисники відступили на центральну міську площу, де об'єдналися із захисниками третього опорного пункту, що знаходився у приміщенні повітового продовольчого комітету десь у північно-західній частині міста. Цей опорний пункт чомусь взагалі не стали захищати.

Отже, ще й сонце не зійшло, як червоні були оточені на міській площі, і махновці прагнули їх тут добити остаточно. Бій набув жорстокого характеру. Повстанці здійснили декілька атак на цю останню барикаду, але червоні трималися. Тоді по бокових вуличках на оборонців пішла махновська кавалерія. Червоних витиснули з площі і притисли до західного передмістя. Але тут у справу втрутилась артбатарея кавбригади, що залишалась у Бердянську. Гармати червоних зупинили кінноту Махна, тому наступний удар повстанці завдали по батареї. Коли кавалерія порубала гарматну обслугу, то знов атакувала заблокованих червоноармійців.

Остання фаза бою була найзапеклішою. Від шабель махновських кавалеристів червоні вояки відбилися багнетами і прикладами. Але сили були надто нерівними, і до 9-ї години ранку все скінчилось. У полон фактично ніхто не здався.

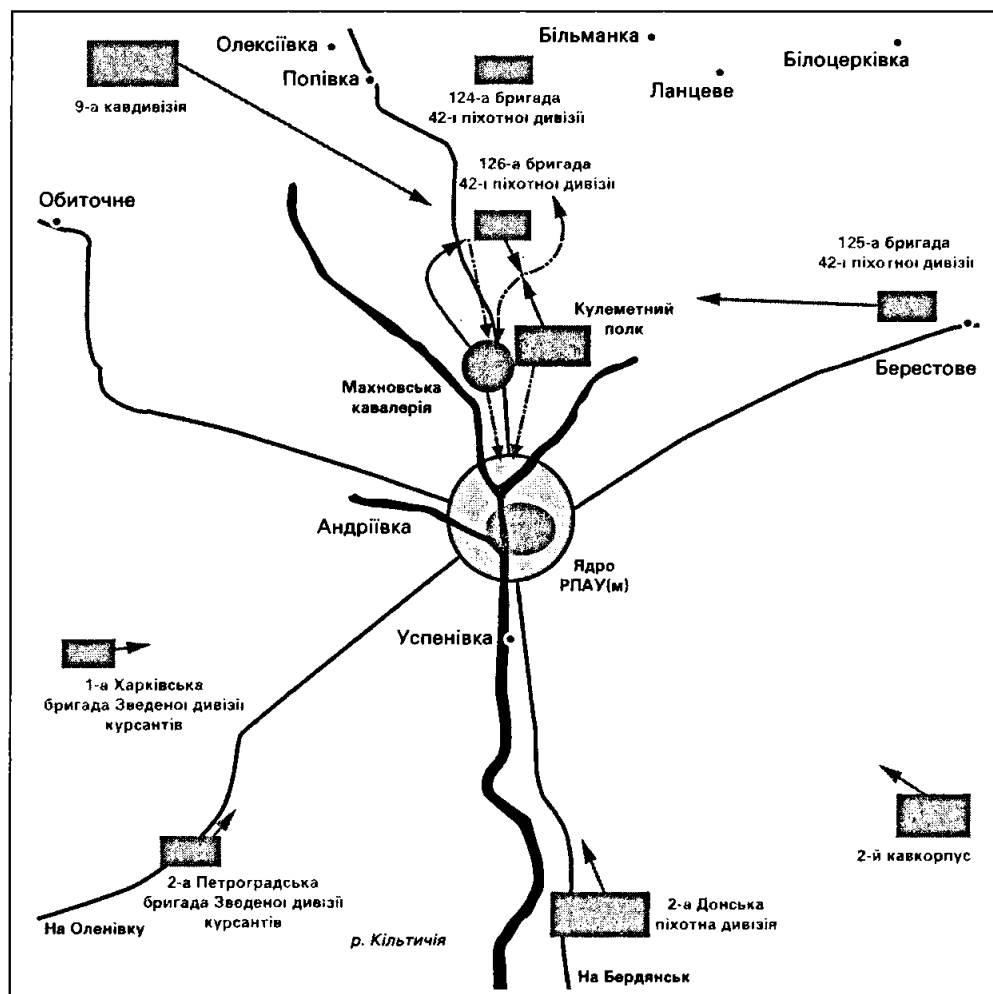
Зі свого боку обороняти місто від червоних Махно не збирався. Розмножити агітаційні листівки «Чорна зрада більшовиків» у міській друкарні не вдалося через відсутність робітників-друкарів. Поповнившись трофеями, РПАУ(м) готова була залишити Бердянськ, тим більше, що розвідка доносила про значну концентрацію урядових військ на підходах до міста. О 14-й годині того ж дня повстанська армія виступила назад, до Новоспасівки.

10. «Андріївська історія»

14–15 грудня 1920 р.

«Андріївська історія», як назвав її один з більшовицьких очевидців, по суті, почалася ще під час перебування махновців у Бердянську. Завдання знищення повстанського формування головнокомандуючим червоними військами України і Криму Фрунзе було покладено на командарма-4, який розробив відповідний детальний план і ознайомив з ним підпорядкованих комдивів і комбригів. За цим планом Махно мав бути розгромлений в районі Новоспасівки.

Махновці, знаючи про значну концентрацію червоних військ на північ від Бердянська, все ж вирішили виходити з оточення саме в цьому напрямку.

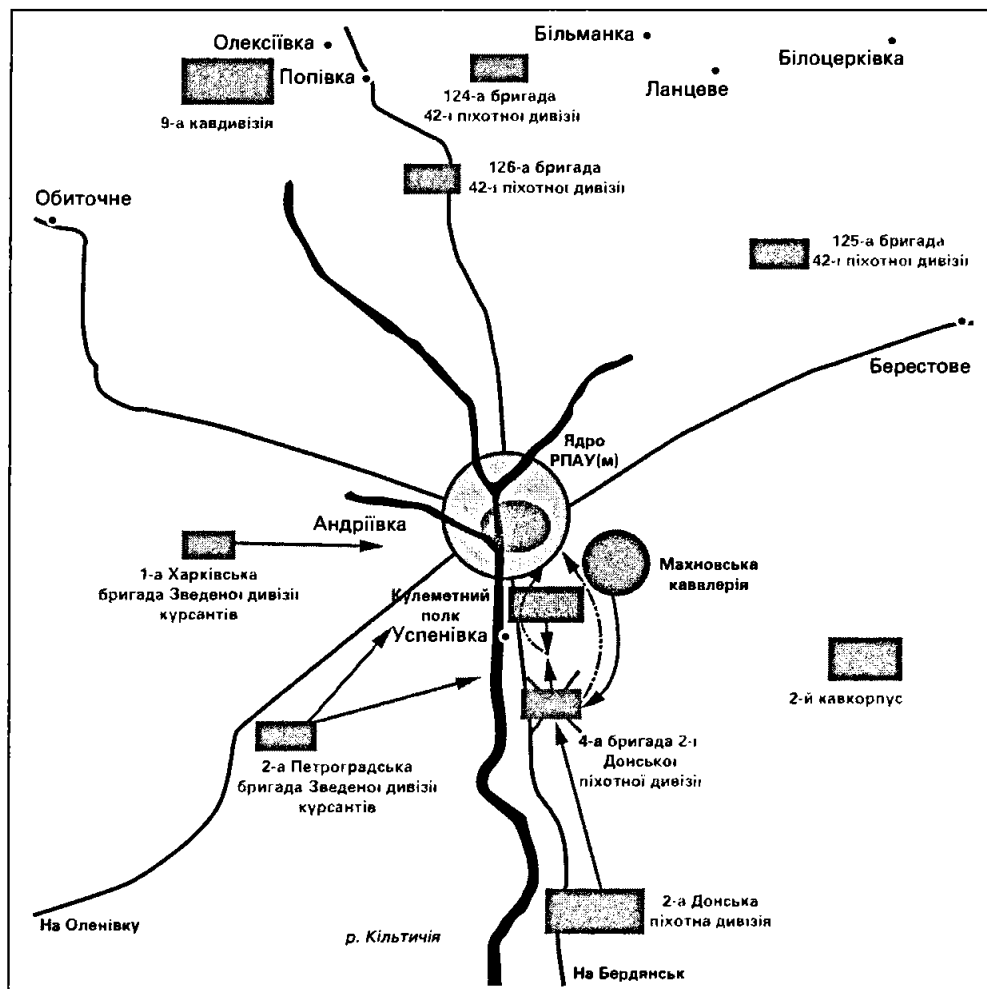

Спроба РПАУ(м) пробитися на північ у ніч з 13 на 14 грудня 1920 р.

Вже 12 грудня вони залишили Бердянськ і з'явилися у Новоспасівці. Тут Махно підготував своє військо до подальшого переходу: виділялись ар'єргард і бокові загони, які своїми маневрами мали приховати від червоних основний напрямок руху повстанської армії.

Увечері 13 грудня РПАУ(м) досягла села Андріївка, що за 30 км від азовського узбережжя. Всю ніч на 14-те напружено працювала махновська розвідка, яка дізналась, що село оточене силами 2-ї Донської піхотної дивізії, Зведеної дивізії курсантів, 5-ї Кубанської, 7-ї та 9-ї кавдивізій, 2-го кавкорпусу. На підході була Інтернаціональна кавбригада, а шлях на північ махновцям перекривали частини 42-ї піхотної дивізії.

Дані про початок бойових дій в районі Андріївки дещо відрізняються. За одними свідченнями, наступ розпочали червоні гарматним обстрілом села на світанку 14 грудня. За іншими даними, ініціативу виявили махновці, які о 2-й ночі, виступивши із села на північ, нашкодили на 126-ту бригаду 42-ї дивізії. На допомогу бригаді з Берестового виступила 125-та

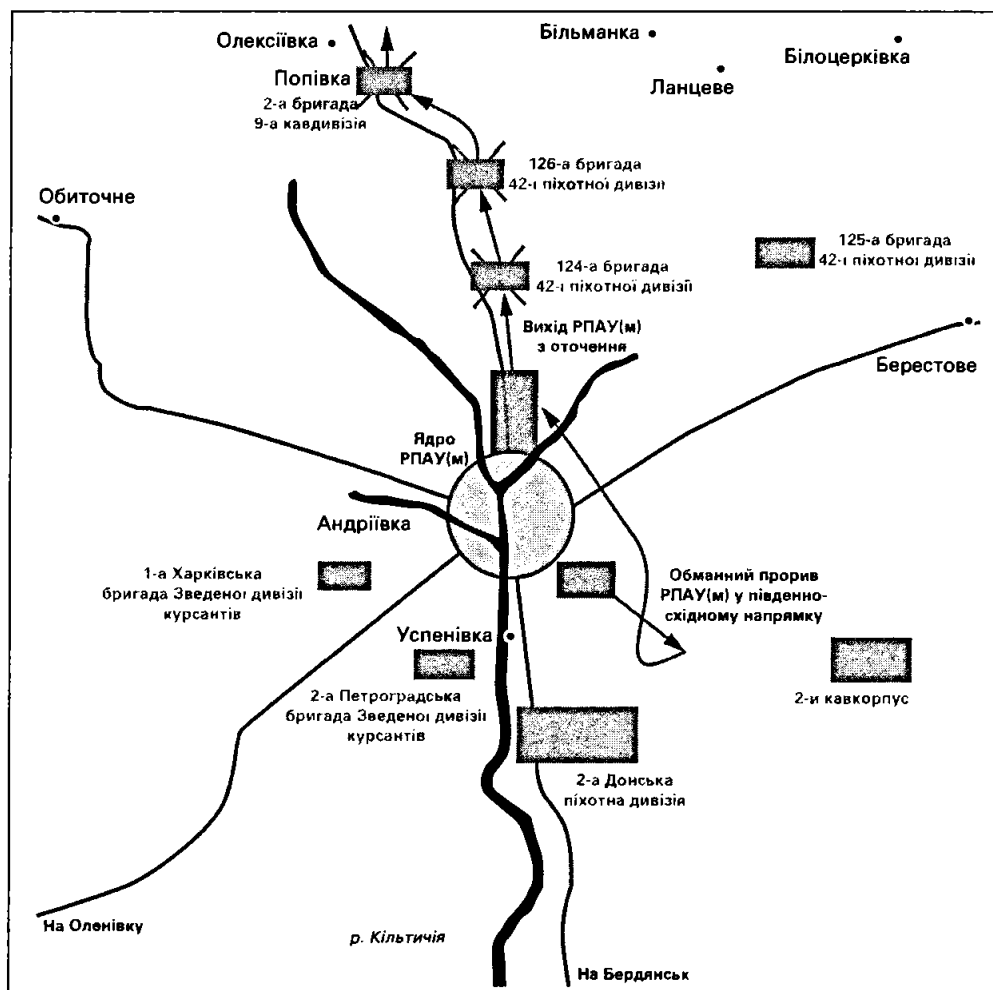

бригада тієї ж дивізії, а від Білоцерківки (все — північно-східний напрямок) — 3-тя запасна кавбригада. Тил цих червоних частин по лінії Олексіївка — Більманка — Ланцеве прикривала 124-та бригада, яку залишили у резерві.

Поки повстанці намагалися прорватися через позиції 42-ї дивізії у північному і північно-східному напрямках, до Андріївки стрімко підтягувались інші частини червоних. Зі сходу, зокрема, підходив 2-й кавкорпус, із заходу і південного заходу вже атакували 1-ша і 2-га бригади Зведеної дивізії курсантів, з півдня підходила 2-га Донська піхотна дивізія. На підході були 3-тя Київська бригада курсантів, 5-та, 7-ма і 9-та дивізії 1-ї кінної армії, Інтербригада.

На північному напрямку бій тривав близько п'яти годин. Тиск 126-ї бригади був зупинений вбивчим вогнем кулеметного полку Кожина. Контратака махновської кавалерії змусила частину бригади здатися у полон. Під час бою вже із 125-ю бригадою на допомогу останній від Попівки (з півночі) і Салтичої (північний схід) підійшли кавбригади 9-ї дивізії.

Контратака махновців уранці — вдень 14 грудня 1920 р.

**Прорив РПАУ(м) з оточення
у ніч на 15 грудня 1920 р.**

Боротися ще й з ними махновці вже не мали сил, тому відійшли до Андріївки.

Якраз у той час до села з півдня впритул підійшла 4-та бригада 2-ї дивізії, а з заходу і південного заходу цепом наступали курсанти. Аби не бути затиснутими у селі, махновці контратакували 4-ту бригаду на південній ділянці. Силами свого кулеметного полку і кавалерії вони змогли полонити цю бригаду, взявши в полон до тисячі червоноармійців. Але тут підійшла 2-га Петроградська бригада курсантів і багнетами змусила повстанців знов повернутись у село. Зайнявши позиції у центрі Андріївки, махновці оборонялися до вечора, даючи можливість відпочити своїм коням.

Ввечері Махно здійснив маневр, який дозволив його армії нарешті вийти з оточення. Зробивши вигляд, що вже не має надії пробитися ні на північ, ні на захід і південь, він імітував підготовку до прориву в південно-східному напрямку, в стик між 2-ю дивізією і 2-м кавкорпусом. Вихід махновського авангарду із села у цьому напрямку був помічений командиром-42, який вирішив скористатися моментом для

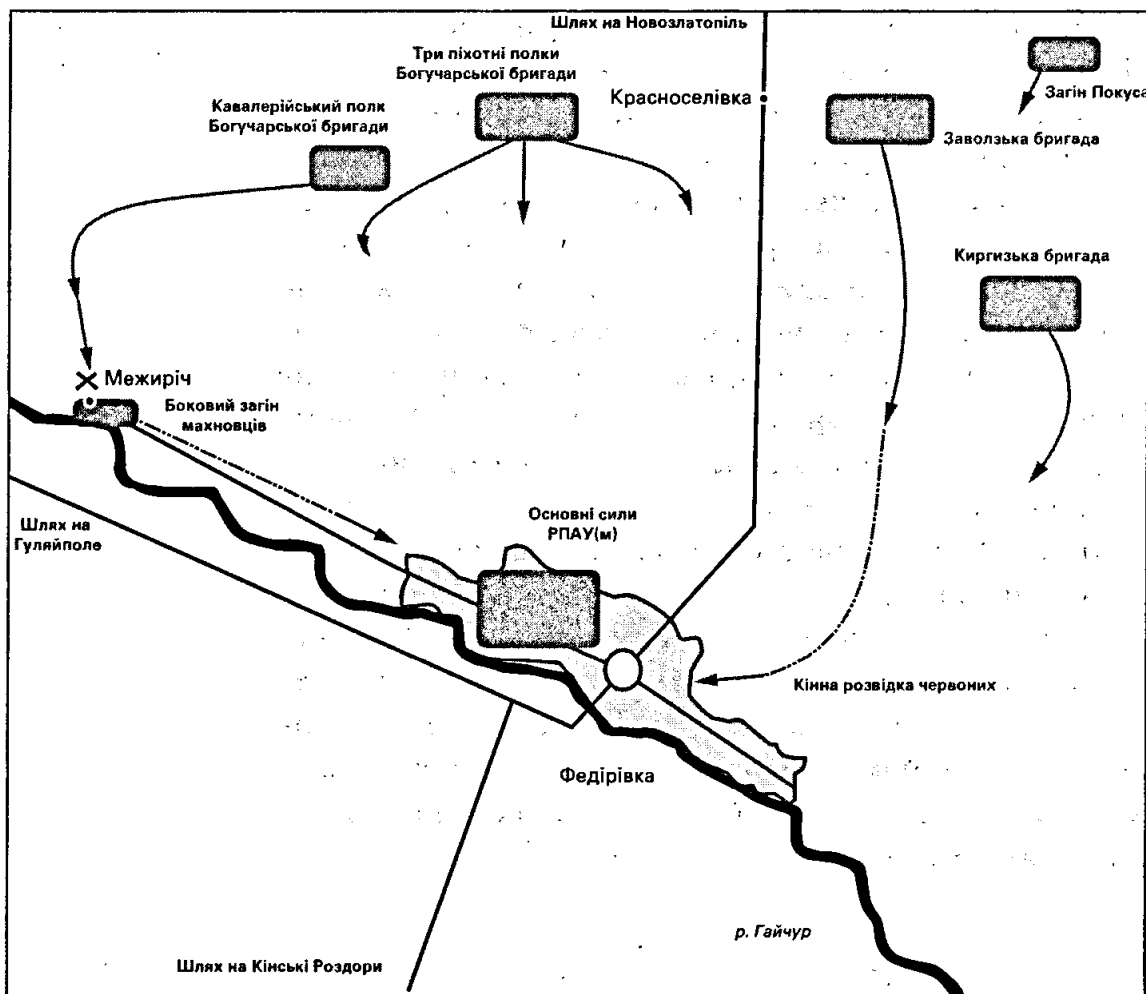
заміни втомленої 126-ї бригади резервною 124-ю. Ця заміна не залишилась непоміченою махновською розвідкою. І як тільки 124-та бригада зайняла бойові позиції, РПАУ(м) усіма силами (швидко повернувся і псевдоавангард, який імітував вихід на південний схід) вдарила по ній, розкидала і, не зупиняючись, кинулася за 126-ю бригадою. Ця вже не чинила ніякого опору. Частина червоних була порубана, понад тисячу червоноармійців потрапили у полон. Махновці, підганяючи полонених, тут же атакували 2-гу бригаду 9-ї кавдивізії, яка розташувалась у Поповці (суч. Смирнове), і розгромили її. Вихід з оточення був пробитий, і Махно повів свою армію на Кінські Роздори.

Розуміючи, що з-поміж тих частин червоних, що діяли під Андріївкою, є чимало кавалерійських, які б могли організувати переслідування, махновці навмисно пожертвували частиною своїх обозів і полоненими бійцями 4-ї бригади 2-ї Донської дивізії, залишивши їх у селі. Червоним від повстанців дісталось 500 голів худоби та 50 коней.

11. Федірівський бій 15–16 грудня 1920 р.

Увечері 15 грудня 1920 р. РПАУ(м), що вирвала-ся напередодні з оточення під Андріївкою, через Кінські Роздори увійшла в село Федірівка (суч. Чубарівка). Тут Махно вирішив залишитись на ніч, аби дати своєму стомленому війську відпочити. Однак повстанці одразу зіткнулися з другою лінією оточення, яку створила Північна група червоних.

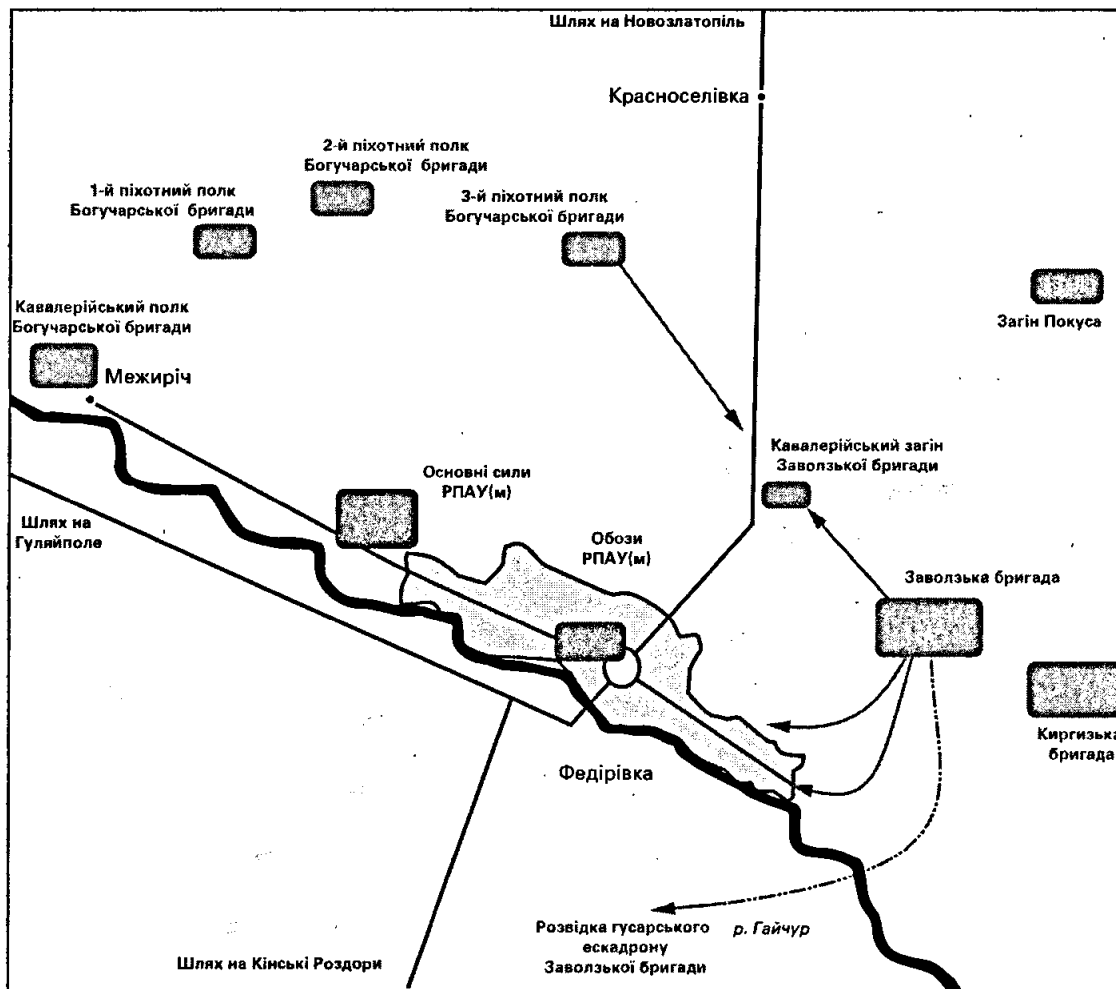
15 грудня ця група (складалась із Заволзької і Богучарської піхотних та Киргизької кавалерійської бригад, 19-ї бригади ВНУС і загону Покуса) мала виступити від Старого Керменчика на південь, розгортаючи по ходу другу загороджувальну лінію, яка повинна була підстрахувати урядові війська, що діяли в районі Андріївки — Попівки. Але, виступивши з Керменчика, командування групи дізналось, що Махно не тільки вирвався з андріївського оточення, але й нещодавно прибув до Федірівки (25 км на південний захід від Керменчика). Отже, для Північної групи автоматично скасовувалися всі попередні накази, і з другої лінії

Оперативний план командування Північної групи червоних із блокування та знищення РПАУ(м) у Федірівці на вечір 15 грудня 1920 р. Нічний бій за Межиріч. Нічна розвідка Заволзької бригади

оточення вона фактично перетворювалася на першу. Командування групи, не маючи зв'язку ні з вищим командуванням, ні з військами на півдні, приймає самостійне рішення спробувати оточити махновців у Федірівці, по змозі знищити їх там або принаймні відігнати назад, під удари військ першої лінії.

Розвідка червоних доносила, що формування Махна нараховує 5–7 тис. бійців, понад 100 кулеметів, 12–15 гармат. Північна ж група мала 4,5 тис. багнетів, тисячу шабель, таку ж кількість гармат і трохи менше кулеметів (це без урахування чисельності 19-ї бригади ВНУС, яка перебувала найдалше від майбутнього місця бою, рухаючись зі східного напрямку від Петровського через Нову Каракубу). Отже, вважаючи сили в цілому рівними, командування Північної групи зважилось на наступ за таким планом: зі сходу і північного сходу (лівий фланг) наступають частини Заволзької і Киргизької бригад; із заходу і північного заходу (правий фланг), зайшовши від Марфополя і Межиріча, ведуть наступ чотири полки (один з них кавалерійський) Богучарської бригади; загін Покуса

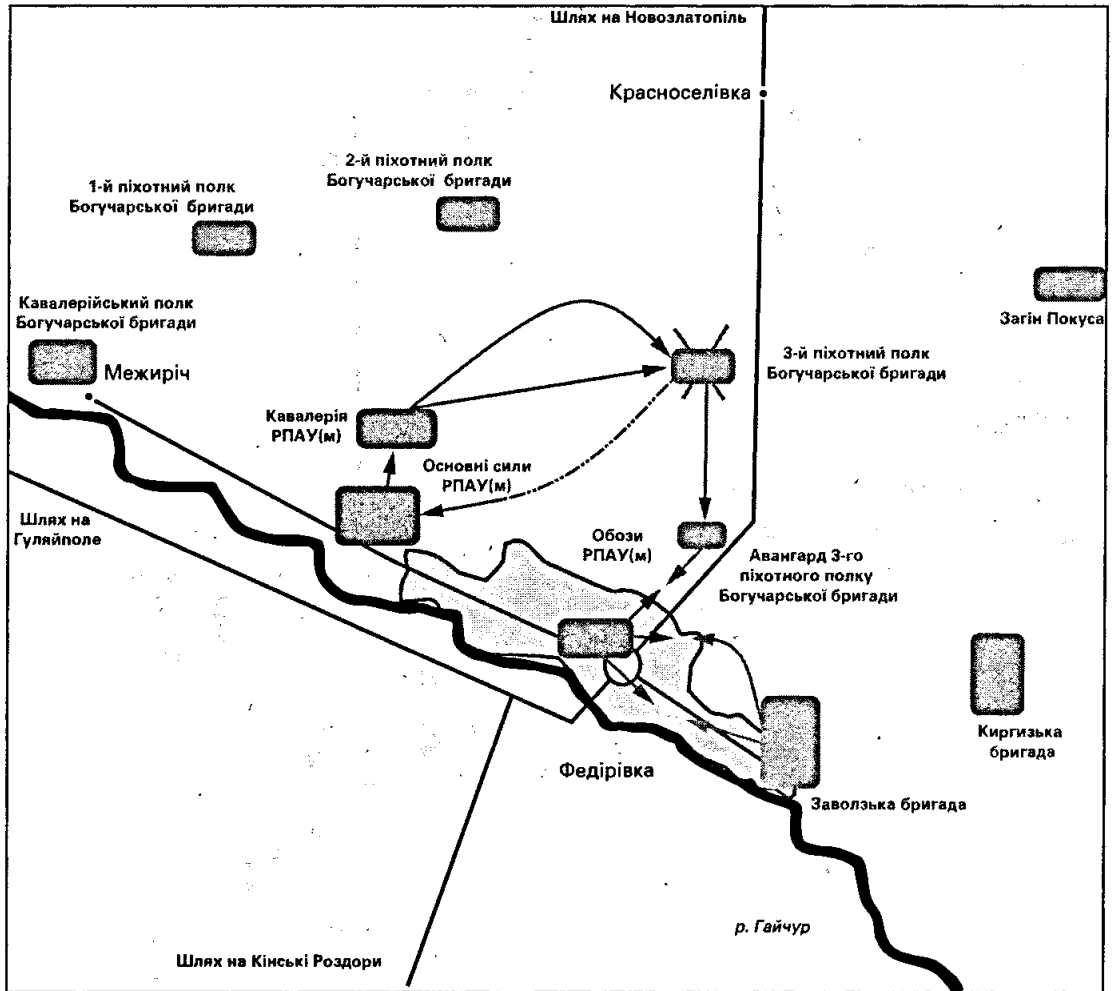
залишається у резерві, рухаючись від Святодухівки (північно-східний напрямок); 19-та бригада, якщо встигатиме, спробує перекрити південний напрямок.

Бойові дії почалися вночі в районі села Межиріч. Частина махновців планувала стати там на ночівлю, але несподівано для себе наштотхнула на кавполк богучарців, який використав гармати. Після короткочасного бою повстанці відійшли на Федірівку до основних сил, залишивши Межиріч супротивнику. Як з'ясувалось пізніше, цей бій мав для махновців величезне значення, адже він дуже сильно уповільнив підхід Богучарської бригади під Федірівку.

Близько 3-ї години ночі кінна розвідка заволжців змогла непомітно зняти махновську варту на східному краю Федірівки, захопивши одного полоненого. Той розповів про сили повстанців (фактично підтвердились дані розвідки червоних) і місцезоташування штабу РПАУ(м) та основних бойових підрозділів (північно-західна частина села).

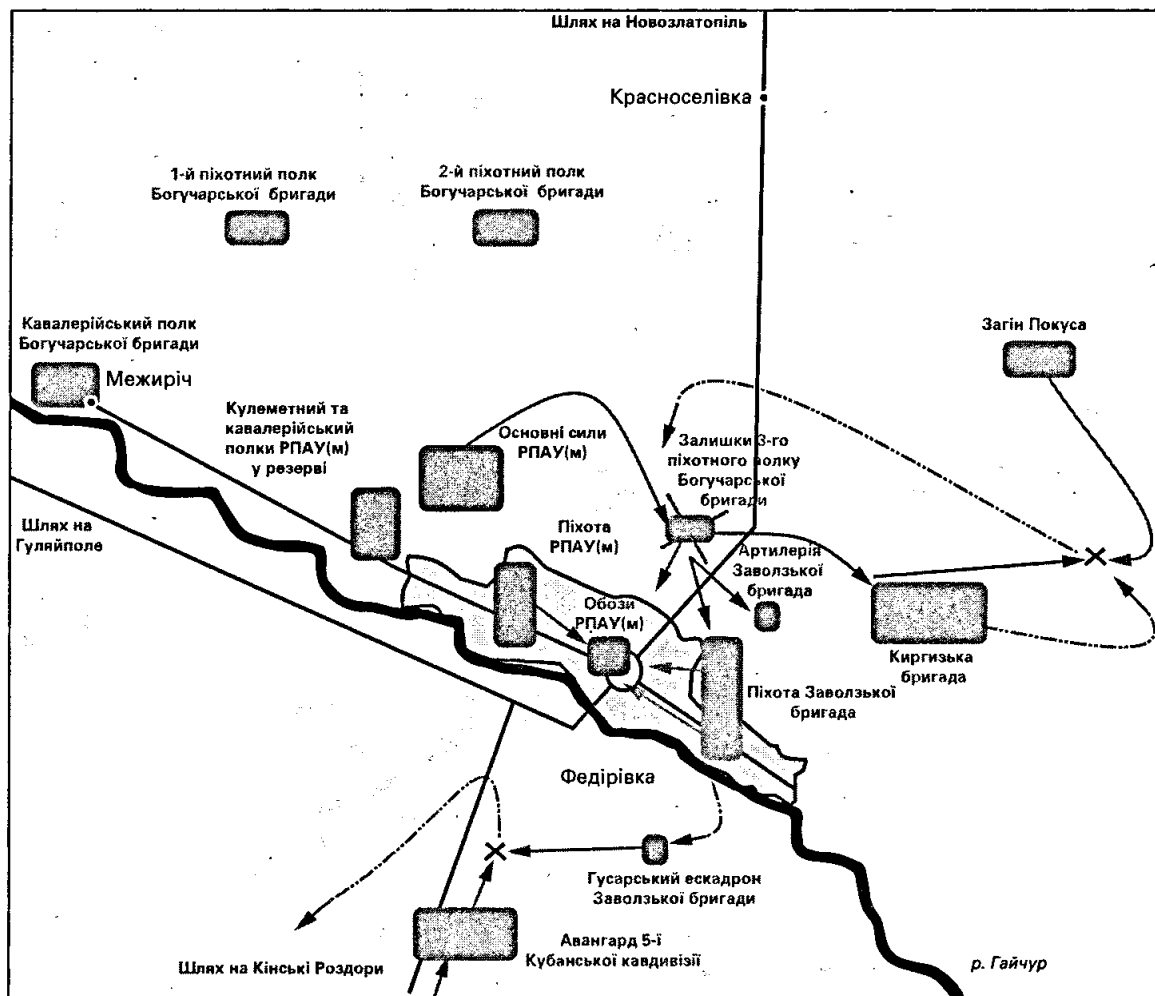
Ландшафт місцевості (наявність пагорбів і ярів) дозволив заволжцям тихо підійти до Федірівки зі

Наступ Заволзької бригади червоних на Федірівку вранці 16 грудня

**Продовження наступу
Заволзької бригади
на центральну частину
Федорівки. Контратака
махновської кавалерії
на північно-східному
напрямку**

сходу і зайняти зручні позиції для атаки. Втім одразу з'ясувалося, що богучарці на свої заплановані позиції не вийшли, і це змусило Заволзьку бригаду розтягнути свій правий фланг, виславши 60 кавалеристів з кулеметами перекрити північний шлях із села на Красноселівку. Тільки через півгодини по тому на цій дорозі з'явилася похідна колона 3-го зведеного полку богучарців. Із запізненням, близько 6-ї ранку, артилерія заволжців відкрила по селу вогонь. Махновці не відповідали, і піхота червоних, розгорнувшись цепом, рушила на Федорівку з південно-східного напрямку. Зайнявши частину села і не виявивши там повстанців, червоні припинили артобстріл. Гусарський ескадрон заволжців, висланий на розвідку у південно-західний сектор, за річку Гайчур, дізнався, що основна маса махновців вийшла у північно-західному напрямку по дорозі на Межиріч і зайняла позиції за селом. Це означало, що три інші полки Богучарської бригади так і не з'явилися на позиціях, отже, план розгрому Махна опинився під загрозою.

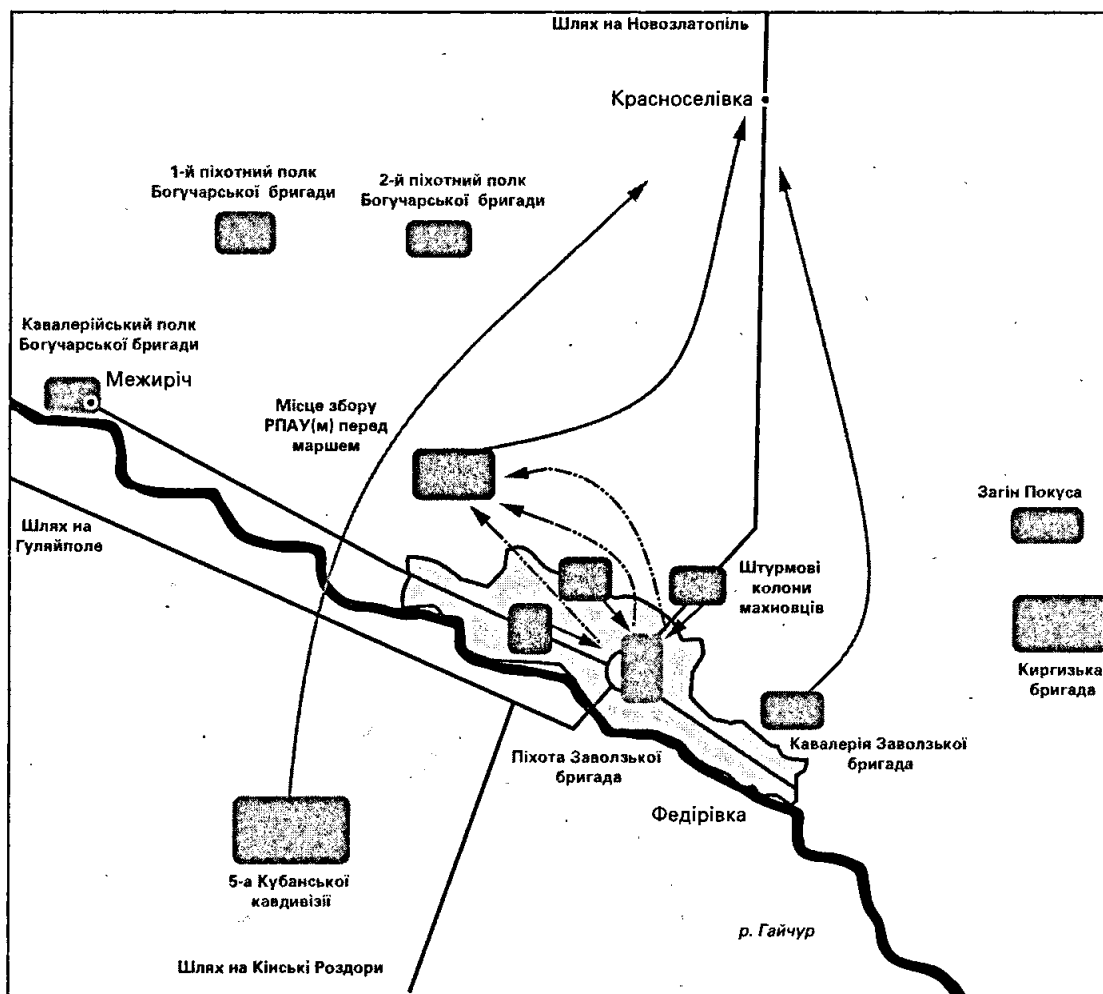

У той час махновська кіннота вийшла із села у північному напрямку, стрімко розгорнулась направо і зайшла у фланг і тил 3-му Богучарському полку. Під ударами шабель полк почав здаватись у полон, а його командування розбігатися хто куди. Тільки авангард богучарців (дві роти), не знаючи, що відбувається у них в тилу, продовжував наступ на Федірівку, взаємодіючи з правим флангом заволжців.

Бійці-заволжці на лівому фланзі, просуваючись селом на його північно-західний край, раптово вийшли на площу, де залишалася значна частина махновських обозів з набоями і 4 гарматами (сім інших вивезли за село). Таких втрат собі повстанці дозволити не могли. Очевидно, тому Махно прийняв рішення продовжувати бій у самому селі. За північно-західним краєм села стали на позиції інші махновські гармати і відкрили вогонь по червоних, а повстанська піхота двічі атакувала площу з обозами, але даремно.

Під час бою за село з-за річки Гайчур з'явився загін невідомої кавалерії. Заволзькі гусари, знов вислані на розвідку, були обстріляні цією кіннотою з гвинтівок

Бій за махновський обоз у селі у передобідній час. Друга атака махновців у східному напрямку. Інцидент з авангардом 5-ї Кубанської кавдивізії червоних

**Федірівський бій.
Завершальна фаза.
Невдалий штурм
махновців центру села
і відхід на Красноселівку.
Переслідування їх кавалерією
червоних**

і кулеметів. Гусари вдруге спробували зупинити цю кавалерію вже під самим селом і вдруге були обстріляні. Для командування Заволзької бригади ставало ясно, що це махновська кавалерія, яка намагається охопити ще й лівий фланг червоних. Ситуація для останніх ставала явно загрозливою. Тому було прийнято рішення зупинити цей кавалерійський напад гарматним вогнем, що і було зроблено. Кавалерія одразу відійшла за пагорб по дорозі на Воскресінку (суч. Чапаєвка). Аби такий напад не повторився, Заволзька бригада була змушена тримати своїх гусарів у резерві на лівому фланзі, виключивши їх з бою за Федірівку. Лише після завершення бою з'ясувалося, що кавалерійська атака з південно-західного напрямку була здійснена підрозділами 5-ї Кубанської кавдивізії червоних, яка переслідувала махновців ще від Андріївки. Цей прикрий для червоних інцидент стався виключно через відсутність зв'язку між окремими бойовими частинами Червоної армії.

Махновці у той час, залишивши кавалерійський і кулеметний полки у резерві на північно-західному

краю Федірівки, кинули основні свої сили в обхід північного краю на східний, намагаючись досягти правого флангу заволжців з їхніми гарматами. Можливо, Махно розраховував широким обхватом зі свого лівого флангу притиснути Заволзьку і Киргизьку бригади до Гайчура і завдати їм остаточної поразки. Повстанцям вдалося полонити рештки 3-го полку богучарців і запустити полк кавалерії у тил правому флангу заволжців. Уже почав здаватися найближчий до махновців батальйон, а Киргизька бригада, сильно деморалізована побиттям повстанцями у Комарі 3 грудня, кинулася панічно тікати у східному напрямку, навіть не приймаючи бою. Вона була зупинена тільки пострілами своїх командирів і тут же змушена вступити до бою з наседаючою кіннотою Махна. Щоб хоч якось врятувати киргизів, командування кинуло сюди останні наявні резерви. Очевидно, це був загін Покуса. Махновці чотири рази кидалися тут в атаку, але червоні змогли відбити їх гарматно-кулеметним вогнем близько 11-ї години ранку.

Все ж таки для червоних ситуація залишалася критичною. Скориставшись розгромом правого флангу супротивника, Махно направив частину кавалерії через північно-східний край села відбивати свої обози і гармати на сільській площі. Трьома колонами повстанці атакували 1-й і 3-й батальйони Заволзької бригади, за кавалерією йшла піхота. Подекуди вже зав'язався рукопашний бій. Але, як і на східній ділянці, червоні змогли в селі відбити махновців кулеметно-гарматним вогнем і тут же організувати контратаку.

Це, очевидно, стало ключовим моментом всього бою за Федірівку. Те, що Махно вкрай неефективно використав свої гармати і кулеметний полк у передобідні та пообідні години, явно було на користь червоним. Командири РПАУ(м) тепер ясно розуміли, що за повернення обозів і гармат вже сплачено велику ціну життям багатьох повстанців. Махновська кавалерія на обох ділянках бою згорнула свої атаки, а в селі, судячи з усього, її на якусь мить охопила паніка. Кавалеристи не змогли вивести у тил вже полонених заволжців, і ті, схопивши зброю, знову включилися в бій. Відхід кавалерії завадив діям і повстанської піхоти. Махновці почали швидко відступати назад, на північно-західний край села, так і не відбивши обози і гармати.

Група ветеранів махновського руху. Імовірно емігранти.
*Після революційний час.
 Запорізький обласний
 краєзнавчий музей*

Махно не бажав більше ризикувати, тому повстанська армія, ледь зорганізувавшись, почала загальний відхід від Федірівки у північному напрямку на Красноселівку. Відхід був настільки квапливим, що махновці за селом втратили ще частину возів і тачанок з набоями і кулеметами, а також 500 полонених 3-го Богучарського полку і 100 полонених 42-ї дивізії, приведених повстанцями з-під Андріївки. Повне завершення бою сталося близько 15-ї години дня. Можна тільки уявити наслідки цього 9-годинного бою, якби на стадії його завершення махновців атакували полки Богучарської бригади. З іншого боку, треба думати, що Махно чудово знав про існування цієї бригади у своєму тилу, і якісь її маневри за спиною РПАУ(м) могли стати однією з причин виходу махновців з бою за Федірівку.

Командування Північною групою, відчуючи себе переможцем, спромоглося організувати переслідування РПАУ(м), відправивши слідом заволзьких гусарів. Однак через сім верст гонитви ті зупинилися. Щоправда, саме тоді знов з'явилися частини 5-ї кавдивізії з автопанцерниками, які й продовжили переслідування повстанців.

Незважаючи на те, що Махно, маючи можливість, так і не зміг розбити Північну групу, навряд чи можна вважати Федірівський бій переможним для червоних. Адже, як і під Андріївкою, вони не змогли виконати своє основне завдання: зупинити і знищити РПАУ(м). Фрунзе, щоб зняти з себе провину за черговий провал чергового плану знищення Махна, у телеграмі Леніну вдався до звичайної брехні. Він повідомив про перемогу своїх військ, про значні втрати повстанців, зрештою про те, що з Махном залишалося не більше 300–400 вершників. Розлючений невдачею і необхідністю брехати і виправдовуватися, він посилює репресії проти селянства України, особливо на півдні.

За іншими офіційними даними червоних, очевидно, не призначеними для вищого політичного керівництва, втрати махновців під Федірівкою були зовсім інші: 5 гармат, близько 20 кулеметів і всього 300 бійців. Крім того, у повстанців нібито відбили прапор із надписом «Пригноблені на гнобителів». Про свої втрати червоні сором'язливо мовчали.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Опубліковані

1. Акулов М. Р., Петров В. П. 16 ноября 1920. — М.: Молодая гвардия, 1989.
2. Алешкин П. Ф., Васильев Ю. А. Крестьянские восстания в России в 1918–1922 гг. От махновщины до антоновщины. — М.: Вече, 2012.
3. Альмендигер В. Гибель 2-го батальона Симферопольского Офицерского полка // Поход на Москву / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 539–543.
4. Альмендигер В. Симферопольский Офицерский полк в боях на Украине // Поход на Москву / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 520–539.
5. Аристов А. Киевские гусары // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — С. 110–116.
6. Архирейський Д. В. Марш на захід. Останній рейд Нестора Махна // Грані. — 2004. — № 2. — С. 29–34; № 3. — С. 36–41.
7. Архирейский Д. В., Ченцов В. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов. — Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. — С. 5–13.
8. Архирейський Д. В. Перша кінна армія на Катеринославщині // Історія та культура Подніпров'я. Збір. наук. пр. — Д.: ДДУ, 1998. — С. 144–150.
9. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). — Запорожье: Дикое Поле, 1995.
10. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. — К.: РВЦ «Проза», 1993.
11. Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Правда и легенды о Махно. — Д.: Донецчина, 1996.
12. Буденный С. М. Пройденный путь. Кн. 3. — М.: Воениздат, 1973.
13. Бюллетень Александровского Губернского Чрезвычайного Сопещения. С 10-го по 20-е января 1921 г. — Изд-во Политсекции Александровского района Южного фронта, № 4.
14. Бюллетень Александровского Губернского Чрезвычайного Сопещения. С 20-го января по 1-е февраля 1921 г. — Изд-во

- Политсекции Александровского района Южного фронта, № 5.
15. Валентинов А. А. Крымская эпопея // Архив русской революции. В 22 т. — М.: «Терра»; Политиздат, 1991. — Т. 5 — С. 5–100.
 16. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.
 17. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг.: некоторые проблемы истории. Сбор. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 107–172.
 18. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К.: Наукова думка, 1991.
 19. Верстюк В. Ф. Перший союз Н. Махна з Радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 61–95.
 20. Виллиам Г. Победённые // Архив русской революции. В 22 т. — М.: «Терра»; Политиздат, 1991. — Т. 7. — С. 203–245.
 21. Власов А. А. О бронепоездах Добровольческой армии // Белые бронепоезда в Гражданской войне: Сборник. — М.: Яуза, Эксмо, 2002. — С. 22–415.
 22. Внутренние войска Советской республики. 1917–1922. Документы и материалы. — М.: Юрид. литература, 1977.
 23. Волковинський В. М. Батько Махно. — К.: Товариство «Знання України», 1992.
 24. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К.: Перліт продакшн, ЛТД, 1994.
 25. Волковинський В. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України. XX століття. К.: Освіта, 1992. — С. 236–255.
 26. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. Т. 2. Воспоминания. Мемуары. — Мн.: Харвест, 2002.
 27. Ганжа О. І. Селянський Рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 30–35.
 28. Голованов В. Я. Нестор Махно. — М.: Молодая гвардия, 2008.
 29. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М.: Сов. Энциклопедия, 1987.
 30. Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сбор. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. — М.: 1967. — Т. 2.
 31. Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сбор. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. — М.: 1967. — Т. 3.
 32. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. — Мн.: Харвест, 2002.
 33. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Мн.: Харвест, 2002.
 34. Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество. — 5-е изд. — К.: Политиздат Украины, 1987.
 35. Елисеев Ф. И. С хоперцами // Дневники казачьих офицеров / Составление П. Н. Стрелянова (Калабухова). — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 208–404.
 36. Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922) // Український історичний журнал. — 1959. — № 4. — С. 90–98.

37. Затонский В. П. Украина. 1919 // Сказание о гражданской. Записки участников гражданской войны. — М.: Современник, 1987. — С. 131–148.
38. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания. (Август 1918 г. — июнь 1919 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 186–195.
39. Историчний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції. — Запоріжжя: Просвіта, 1998.
40. Какурин Н. Е., Вацетис И. И. Гражданская война. 1918–1921. — СПб: ООО «Изд-во «Полигон», 2002.
41. Клоров Ю. Побочный сын анархизма. Батька Махно и бесславный конец «махновского государства» // Переписка на исторические темы: Диалог ведет читатель. — М.: Политиздат, 1989. — С. 237–253.
42. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К.: Темпора, 2006.
43. Котовцы. Биографические очерки. — Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1979.
44. Кох С. Встреча с махновцами // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — С. 210–213.
45. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское // Архив русской революции. В 22 т. — М.: «Терра»; Политиздат, 1991. — Т. 5. — С. 191–321.
46. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. — Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971.
47. Кушніренко І., Жилінський В. Гуляй-Поле. Сторінки історії міста Запорізької області. — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2007.
48. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Гоп, куме, не журись... — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008.
49. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. І вічно тополі шумлять... — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008.
50. Левитов М. Корниловцы в боях летом — осенью 1919 года // Поход на Москву / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 20–120.
51. Листи. Спогади. Документи // Скрипник. О. В. За золотом Нестора Махна. — 2-е вид., перероб. і доповн. — К.: Ярославів Вал, 2011. — С. 203–302.
52. Мамонтов С. Походы и кони // Поход на Москву / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 379–407.
53. Матасов В. На Украине в 1919 году // Поход на Москву / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 548–554.
54. Махно Н. Азбука анархиста. — М.: Вагриус, 2005.
55. Махно Н. Воспоминания. Кн. 1. — Харьков: Скорпион, 1998.
56. Махно Н. Воспоминания. Кн. 2–3. — Харьков: Скорпион, 1998.
57. Махно Н. Сповідь анархиста. — К.: Книга Роду, 2008.
58. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сбор. документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1971.
59. Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. — К.: РИФ «Дзвін», 1991.
60. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006.

61. Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сборник документов и материалов. — Д.: Акционерное общество «DAES», 1993.
62. Посадский А. В. Белый Юг и махновщина: к проблеме взаимоотношений // Крым. Врангель. 1920 год. — М.: Изд-во «Социально-политическая мысль», 2006.
63. Раковский Х. Г. Красная армия и борьба с бандитизмом. — Х., 1921.
64. Рутыч Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. М., ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ»: АНО «Редакция альманаха «Российский архив», 2002.
65. Ряснянский С. 10-й гусарский Ингерманландский полк // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — С. 116–124.
66. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — Х.: Фолио, 2005.
67. Савченко В. А. Махно. — Х.: Фолио, 2005.
68. Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). — Х.: Основа, 1995.
69. Семанов С. Н. Махно. Подлинная история. — М.: АСТ-ПРЕСС, 2001.
70. Семанов С. Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. — М.: Вече, 2005.
71. Семен Буденный / Авт.-сост. С. Витошнев. — Мн.: ООО «Кузьма», 1998.
72. Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы. — М.: Наука, 1990.
73. Сумские гусары в Гражданской войне // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / Составление С. В. Волкова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — С. 11–57.
74. Телицын В. Нестор Махно: Историческая хроника. — М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998.
75. Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). — Симферополь: Таврия, 1996.
76. Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002.
77. Шкуро А. Г. Записки белого партизана // Белое дело. Избранные произведения в 16 кн. Добровольцы и партизаны. — М.: Голос, Сполохи, 1996.
78. Шубин А. Анархия — мать порядка. Между красными и белыми. — М.: Яуза, Эксмо, 2005.
79. Шумов С. А., Андреев А. Р. Махновщина. — М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005.
80. Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма. — Х., 1921.
81. Эйдеман Р. Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом). — Х., 1921.
82. Swain G. Wojna domowa w Rosji. — Warszawa, 2007.

Архівні фонди

1. Державний архів Дніпропетровської області: фф. 125, 158, 3371, 3373.

2. Державний архів Запорізької області: фф. Р-73, Р-208.
3. Державний архів Харківської області: фф. Р-89, Р-92, Р-93, Р-200, Р-202, Р-203.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України: фф. 177, 2579, 3204.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України: фф. 1, 5, 57.

TEMP
PORA

ТОВ «ТЕМПОРА»

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Науково-популярне видання

Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Архірейський Д. В.

Махновська веремія

**Тернистий шлях революційної повстанської
армії України 1918–1921 рр.**

Художні реконструкції — *Т. Штик*

Редактор — *В. Олексієнко*

Комп'ютерна верстка та макет — *М. Шмурашко*

Підписано до друку 14.01.15. Формат 70x100^{1/16}

Умовн.-друк. арк. 18,50. Обл.-вид. арк. 20,35.

Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.

Друк офсетний. Наклад 2000. Зам. №15-207

Віддруковано в ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»»,

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8.

тел/факс (044) 503-00-45

Свідоцтво ДК №2715 от 07.12.2006

Дмитро Архрейський

Доктор історичних наук, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Співатор трьох колективних монографій (Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002; Історія митної справи в Україні. — К., 2006; Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті. — Одеса, 2010), автор монографії «Радянська митна служба міжвоєнної України» (Д., 2013) та понад 120 наукових статей. Наукові інтереси: Українська революція 1917–1921 рр., повстанський рух 1918–1920-х рр., репресії 1920–1930-х рр. в Україні, радянська митна справа.

Тарас Штик

Художник київської фірми «Роден», яка займається випуском стендових моделей-копій авіаційної, автомобільної, броньованої техніки. Автор низки статей та ілюстрацій до текстів у науково-популярних виданнях «Пам'ятки України», «Військово-історичний альманах» та ін. Картини Тараса Штика, присвячені історії розвитку транспорту, можна побачити в багатьох вітчизняних і зарубіжних приватних колекціях.

